

37
431

37

О. ҲАСАНБОЕВА, Ж. ҲАСАНБОЕВ,
Ҳ. ҲАМИДОВ

ПЕДАГОГИКА ТАРИХИ

*Республика таълим маркази
ўқув қулланма сифатида
нашрга тавсия этган*

СТАБЪЛЬНИЙ ЗАП
О'QUV ZALI
TEAI KUTUBXONASI
№ 35Б.124

Хар қандай жамият тараққиёти таълим-тарбия билан бевосита боғлиқ-дир. Айниқса, ёшлар онгига миллий тарбия анъаналарини сингдириш, уларни тарбия борасидаги ота-боболаримизнинг тажрибаларидан баҳраманд этиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Қўлингиздаги ушбу муқобия қўлланмада Ўзбекистондаги таълим-тарбия тарихи тадқиқ этилади. У ўрта махсус ва олий ўқув юртлари талабалари учун мулжалланган.

Тақризчилар: тарих фанлари доктори, профессор **М. ИСАҚОВ**, педагогика фанлари номзодлари: **К. М. ҲОЛИҚ-БЕРДИЕВ**, **Б. ЭГАМОВ**, **М. РУЗИҚУЛОВ**

X $\frac{4302000000-106}{353(04)-97}$ 151-97

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1997 й.

ISBN 5-645-02865-1

КИРИШ

Ҳар бир ижтимоий тузумда инсоннинг маънавий юксалиши-ни таъминловчи таълим-тарбия, маънавият ва маърифат каби тушунчалар мавжуд бўлиб, улар педагогика фанидаги ўзгаришларни жамият тараққиёти билан боғлиқ ҳолда атрофлича ўрганишни тақозо этади. Педагогика тарихи фанини ўзлаштириш — маънавий, ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлмиш инсон камолоти ҳақидаги ғояларни ниҳоятда пухта билишни талаб этади. Педагогика тарихи фанини ўрганиш — кишилиқ жамияти тараққиёти йўлидаги тарбия пиллапояларининг тажрибаларига суянган ҳолда ҳар бир ўқитувчида педагогик маданият ва маҳоратни, дидактик ва тарихий асарларни таҳлил қилиш ва уларга муносабат билдириш каби малакаларини шакллантиради.

Педагогика тарихи ижтимоий фан бўлиб, унинг методологик асоси ёш авлодни тарбиялаш анъаналарини, жамиятнинг тараққиёт босқичларидаги ўқитиш ва камол топтириш тизимларини, уларнинг қонун-қоидаларини, қомусий мутаффақирлар, маърифатпарвар адиблар ва педагогларнинг таълим-тарбия, маърифатга доир ғояларини ва уларнинг ривожланишини мукамал ўрганадиган фандир.

Педагогика тарихи фани умумжаҳон, шу жумладан Марказий Осиё халқлари тарихидаги маънавият ва таълим-тарбия фанига оид фикрларни ўзлаштириш учун хизмат қилар экан, бу фан ўтган авлодларимиз қолдирган бой педагогик манбаларни ва уларнинг миллий асосларини ўзлаштиришга қаратилган бўлиб, «Педагогика тарихи» бўлажак ўқитувчиларга билим берибгина қолмай, уларда миллий ифтихор ва ғурур ҳиссини ҳам тарбиялайди. Чунончи, юртбошимиз таъкидлаганидек, «Халқимиз таянчи — аждодларимиз қолдирган маънавий мероснинг ўзи бир хазина. Бу хазинадан оқиллона фойдаланиш лозим¹».

Демак, истиқдолнинг маънавий хазинаси ҳисобланган миллий бой маданиятимизни чуқур ўрганиб, уни жаҳонга кўз-кўз қила бошлашимиз лозим. Шу ўринда ҳинд адиби Робиндранат Тхокур, ҳар бир миллат дунё олдида ўзининг миллий моҳиятини намоён этишга мажбур, деган фикрларни айтган эди.

¹ И. Каримов. Буюк мақсад йўлидан огишмайлик. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1993 й. 85-бет.

Дарвоқе, ҳар бир миллатда ибрат олса арзийдиган улкан маърифий ва маданий мероси мавжуд экан, уни умумий мулкка айлантириши даркор. Зеро, бу ҳаёт давр тақозоси сифатида хусусий тор манфаатлар доирасидан чиқиб, бутун дунёни ўзининг маънавий маданиятига жалб қила билишдир.

Қўлланмада Марказий Осиёда яшаб ижод этган маърифатпарвару, мутафаккирлар, адиблар ва тарихчиларнинг ёш авлодни ўқитиш, умуман олганда баркамол инсонлар қилиб тарбиялашга доир таълимотлари, ғоялари, шунингдек, мактаб ва мадрасалар ҳақидаги маълумотлари, халқ педагогикасининг намуналари жамланган. Булар бўлажак педагоглар учун ниҳоятда зарур бўлиб, уларга республикамиз ўғил-қизларини давр талаблари асосида тарбиялаш ишида катта кўмак беради. Бинобарин, мазкур таълимотлар ва ғояларни ўтмишдаги таълим-тарбия масалаларини чуқур таҳлил қилиш, улардан аниқ хулосалар чиқариш талабаларнинг фикрлаш доираларини кенгайтиради.

Шундай қилиб, ушбу ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги Республика ўқув-методика маркази томонидан маъқулланган бўлиб, педагогика тарихи дастури асосида ёзилган.

«Қадимги Шарқ ва Ғарб халқлари педагогикаси» деган бобида таълим-тарбия муаммолари, уларнинг пайдо бўлиши, тарихий ривожланиши, Марказий Осиёда ибтидоий қулдорлик давридаги тарбия, мифологиянинг яратилиши, шунингдек, қадимги Греция ва Римдаги таълим-тарбия масалалари ўрганилади.

«VII—XIV асрларда Мовароуннаҳр маданияти ва педагогикасининг яратилиши» бобида эса, VII—XII асрларда вужудга келган халқ педагогикаси кенг ёритилади, Ислом дини ва шарқ машойихларининг таълим-тарбия хусусидаги таълимотлари ҳам батафсил ифодаланади.

«Шарқ Уйғониш давридаги таълим-тарбия ва маданият» деб номланган бобида Шарқ Уйғониш даврининг ўзига хос хусусиятлари: ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги ўзгаришлар илм-фан ва маданиятнинг ривожланиши, араб, форс, турк тилларида ижод қилган адибларнинг асарларидаги таълим-тарбия ҳамда маърифатпарварлик ғоялари ўрганилади. Жумладан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Хибатул-хакоийқ». Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат» каби асарларидаги таълим-тарбия, ахлоқ-одоб, инсон камолоти билан боғлиқ фикр-мулоҳазалар таҳлил қилинади ва уларнинг шу кунлардаги аҳамияти баён этилади. Булар қаторида буюк мутафаккирларимиз Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Рудакий, Фирдавсийларнинг ҳам маърифий-педагогик қарашлари ўз аксини топади.

«Темурийлар давридаги маданият ва таълим-тарбия масалалари» бобида Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий юксалишни ёритишга, талабаларни Амир

Темурнинг шахси, салганатининг вужудга келиши тарихи билан таништиришга бағишланган. Унда Темур давридаги санъат ва меъморчилик асарлари (Табриздаги масжид, Шероздаги сарой, Бағдоддаги мадраса, Аҳмад Яссавий мақбараси), Темур даврида туркий тилнинг ривожланиши ҳақидаги маълумотлар, «Темур тузук»лари асаридаги тарбиявий ғоялар баён қилинган. Уша даврнинг улкан намояндаларидан Сайфи Саройи, Ҳусайн Воиз Кошифий, Насриддин Бурҳониддин ўғли Рабғузий, Жалолиддин Давоний, шунингдек, туркигўй мутафаккирларимиздан Навоий, Бобур, Улуғбекларнинг ҳам таълим-тарбиявий қарашлари ифода этилган.

«Туркистоннинг Россия томонидан босиб олинishi даврида мактаб ва педагогик қарашлар» бўлимида эса, Россиянинг Туркистон босиб олиши, Туркистон ўлкасидаги таълим-тарбия ишлари, Н. Ильминский ва В. Наливкин ташкил қилган мактаблар, туркистонлик маърифатпарвар шоирларнинг илм олиш, саводхонлик, тил ўрганиш хусусидаги фикрлари, Аҳмад Донишнинг ҳаёти, маънавий меросининг аҳамияти ҳақида гап боради. Бобда XIX асрнинг 80—90-йилларида Туркистон ўлкасида рўй берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар ўзбек демократик маърифатпарварларидан Муқямий, Завқий ва бошқаларнинг ижтимоий-маърифий қарашлари, Фурқатнинг ҳаёти, ижтимоий-сиёсий фикрлари, асарларининг тарбиявий аҳамияти, илм-маърифатни тарғиб қилиши ва ҳоказолар ҳам ўрин олган.

«Туркистонда жадидчилик ҳаракати ва унинг маориф ривожланишидаги ўрни» деган бобда Исмоилбек Ғаспирали, Мунаввар қори, М. Беҳбудий, И. Ибрат, Қори Ниёзий, А. Авлоний, С. Айний, О. Шарафиддиновларнинг педагогик фикрлари ҳақида Ўзбекистонда ташкил қилинган меҳнат тажриба мактаби ҳақида тўхталади.

«Чет эл ва Россиядаги илғор педагогик ғоя намояндалари» бобида Ян Амос Каменский, Йоганни Генрих Песталоцци, К. Д. Ушинский, Лев Толстой, А. С. Макаренко, каби олимларнинг таълим-тарбия ҳақидаги педагогик таълимотлари ҳақида ҳикоя қилади.

«XIX асрнинг 60-йилларигача ва ундан кейинги даврларда Ўзбекистонда педагогика фанининг тараққиёт йўналишлари» деган бобда Ўзбекистонда миллий давлатни ташкил топишида маданият ва халқ маорифининг тараққиёти ҳақида фикр юритилади.

Мустақил иш:

Ўзбек халқ оғзаки ижодини ва Марказий Осиё мутафаккирларининг таълим-тарбия масалаларига доир адабиётлар рўйхатини тузиш.

**I БОБ. ҚАДИМГИ ШАРҚ ВА ҒАРБ ХАЛҚЛАРИ
ПЕДАГОГИКАСИ ҚИШИЛИК ЖАМИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИНИНГ ТУРЛИ ДАВРЛАРИДАГИ
МАҚТАБ, ТАРБИЯ ВА ПЕДАГОГИК ҒОЯЛАР.**

ТАРБИЯНИНГ ПАЙДО БУЛИШИ ВА ТАРИХИЙ РИВОЖЛАНИШИ

Тарбия — ижтимоий ҳодиса. У кишилик жамияти пайдо бўлган даврдан бери мавжуд. Инсон ер юзидаги энг мукаммал зот бўлиши учун аввало тарбияланиши зарур. Абу Лайс Самарқандий «Бустонул-орифин» асарида тарбия ва тарбиялашнинг маъносини таърифлаб: «Эй ўғил, фарзандларингни тарбиялашдан олдин ўзингни тарбияла, тарбия кўрган оилада баодоб, яхши фазилатли, билимли одам вояга етади»,— деган эди. Ибн Сино ижодиётида ҳам бу ғоя алоҳида ўрин тутди. «Қимга қандай панду насиҳат қилсанг, унга аввало ўзинг амал қил»,— дейди аллома. Шарқ мутафаккирлари, педагог олимлари баркамол инсонни етиштириш учун тарбия нақадар зарурлигини, унинг моҳияти ва мазмунини асослаб берганлар. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ», Абу Райҳон Берунийнинг ҳикматлари, ибн Синонинг «Тадбир-ал-манозил, Алишер Навоийнинг «Маҳбул-қулуб», Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Ахлоқи муҳсиний» ва бошқа асарларида фарзанд ота-онанинг бахти, унинг туғри тарбияланиши эса ҳамманинг бахти, деган умумий хулоса чиқарилади. Утмишдаги мутафаккирлар тарбия атамасининг маъносини, тарбиялашнинг мазмунини алоҳида баён қилмаган бўлсалар ҳам ўз асарларида тарбиянинг қирраларини ифодалаганлар.

Алишер Навоий «Маҳбул қулуб» асарида тарбиянинг кучи ва шарофатини қуйидагича таърифлайди:

*Итқа тааллумда чу бўлди камол,
Сайд анинг ағзидин ўлди ҳалол,
Олим ул итким нажасул айн эрур,
Ўғлинг жаҳл улса, ажаб шайн эрур.*

(Ит ўрганиш билан комил бўлгач, унинг оғзи билан тутган овини ейиш мумкин бўлади. Энг ифлос маҳлуқ ҳисобланган ит олим бўлганида (овлашни ўрганганида) ўғлингнинг жоҳил қолиши жуда хунук ишдир¹.)

Алишер Навоий тарбиянинг асосий белгиларидан бири, болага яхши исм қуйиш, илму адаб ўргатиш, ота-онага, умуман катталарга ҳурмат ҳиссини сингдиришдан иборатлигини уқ-

¹ М. Ҳусанхўжаев. Алишер Навоий таълим-тарбия ҳақида. Т, 1963. 130-бет.

тиради. К. Д. Ушинскийнинг «Педагогика адабиётининг фойдаси» номли рисоласида: «Тарбиялаш иши, шубҳасиз, инсоннинг ақлий ва онгли фаолиятларидан биридир: тарбия тушунчасининг ўзи тарихан вужудга келган ва у табиатда йўқ нарсасидир... Тарбиялаш фаолияти фикр юритишни, ҳақиқатни англашни ҳам ўргатади»¹ — дейилган.

Мустақил Ўзбекистонимизда миллий мафкура яратилмоқда ва бу хайрли иш албатта ёш авлод онгида миллий ғурур ҳамда ифтихор туйғусини вужудга келтиришни талаб қилади. Бунга эришиш аввало, тарбияга боғлиқдир. Ҳар бир инсон, хусусан эндигина ҳаётга қадам қўйган ҳар бир ўғил ва қиз ҳар қандай мақсадга эришиши аввало ўзига, ўзининг собитқадам ғайрат-шижоатига, ишдаги фидокорлигига ва меҳнатсеварлигига боғлиқлигини англаши керак. Худди шу нарса давлатимиз ва халқимиз равнақ топишининг асосий шартидир.

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ДАСТЛАБКИ ТАРБИЯ

Марказий Осиёнинг ибтидодий жамоа тузуми даврида вужудга келган маданий-маърифий фикр ва ғояларни, тарбия масалалари буйича халқ яратган жуда кўп манбаларни ўрганиш ниҳоясига етказилмаган. Ҳозир уларни муфассал ўрганиш учун мустақил республикамизда кенг имконият яратилди. Бир қанча шарқшунос олимларимиз Ҳиндистон, Хитой, Англия, Фарангистон ва Араб мамлакатларидаги талайгина қўлёзмаларни ўрганишга муяссар бўлдилар ва ҳозир ҳам давом эттирмоқдалар. Жумладан, Т. Н. Қори Ниёзий, Ҳ. Сулаймон, Б. Аҳмедов, С. Ғаниева, О. Усмонов, Н. Маллаев, Ф. Сулаймонова, Ш. Турдиев, М. Хайруллаев, И. Мўминов ва бошқаларнинг бу соҳадаги хизматлари жуда каттадир.

Марказий Осиё халқларининг, шу жумладан, ўзбек халқининг маданияти, маърифати, миллий қадрияти осори-атиқаларини ўрганиб, шулар ҳақида ўлмас асарлар яратган тарихшунос, шарқшунос олимлар — Геродот, Херман Вамбери, А. Ю. Якубовский, С. П. Толстов, Е. Э. Бертельс, В. В. Бартольд, Е. Березиков ва бошқаларнинг машаққатли меҳнатларини алоҳида эътироф этиш лозим. Уларнинг ҳаммалари ҳам ибтидодий жамоа давридаги маърифий тафаккурнинг дастлабки куртаклари фольклорда ўз аксини топган, — деган хулосага келишган.

Эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида, яъни ибтидодий жамоа тузуми даврида одамлар инсоннинг камолоти тўғрисидаги ғояларини жуда кўп ривоятлардан фойдаланиб бахшилик йўли орқали авлоддан-авлодларга етказганлар, Е. Э. Бертельс мазкур ривоятларда, кишиларни тарбиялаш, ахлоқий баркамоллик, шахснинг маънавий юксаклиги масалалари асосий ўрин олганини таъкидлаган.

¹ Педагогика тарихидан хрестоматия. Т., 1993, 97-бет.

Шунингдек, айрим тадқиқотларда ибтидоий даврда инсонлар тарбиянинг таъсир кучи орқали туғри ҳаёт кечирганлиги маданият ва санъат соҳасида ҳам мисли кўрилмаган кашфиётлар юзага келгани қайд этилган.

Грек тарихчиси Геродот (эр. ав. V аср) «Тарих» китобида ёзишича, Марказий Осиёнинг ибтидоий жамоа тузуми шароитида яшаган халқлари асосан чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланган. Уларда никоҳ муносабатларининг умумий (тартибсиз) шакли ҳукмрон бўлган. Оиланинг гуруҳли шаклларида боланинг отаси номаълум бўлса ҳам, лекин онасининг ким эканлиги маълум бўлган ва шу сабабдан боланинг тарбияси она зиммасига юклатилган. Аста-секин одамларнинг ижтимоий онг фаолиятининг такомиллашуви, хусусий мулкнинг дастлабки куртакларининг пайдо булиши — якка тартибдаги оилаларни вужудга келтирган.

Якка оила пайдо бўлгандан сўнг меҳнат тарбиянинг энг асосий қуролига айланган. Қадимги Эрон қабилаларида мис ва темирдан уй-рўзгор буюмлари ясала бошланганди. Ана шу меҳнат жараёнида болалар ҳам иштирок этарди. Ибтидоий даврдаги тарбия асосан оилада, жамоа ва меҳнат масканларида кишилар орттирган тажрибаларни болаларга ўргатишдан иборат бўларди. Болаларга ўргатиладиган кундалик меҳнат малакалари уларни яшаш учун курашишга тайёрлар, ақл-идрокли, одобли бўлиб ўсишларига хизмат қиларди. Минг йиллар мобайнида моддий неъматлар яратиш учун ҳамкорликда қилинган меҳнат кишилар ўртасидаги ахлоқ-одоб муносабатларининг меъёрини келтириб чиқарди. Қадимги одамлар тафаккурининг ожизлиги сабабли ўз ақл-идрокларига ишонч ҳосил қилиш учун самога сизина бошлаганлар.

Ибтидоий жамоа тузуми давридаги кишилар меҳнат жараёнида, борлиқдаги нарсалар ва ҳодисаларга муносабатлари асосида ўз дунёқарашлари ва ақидаларига таяниб халқ оғзаки ижоди асарларини яратганлар. Уларнинг бир-бирига, атроф-муҳитга, касб-корига муносабат борасидаги илк фикр ва тасаввурлар, мифологик асарлар тимсоли бўлмиш — «Авесто»да ифодаланган Митра, Анахита, Ардивиссура, Варахрана, Йима сингари маъбуда ва маъбудлар сиймоси орқали аждодларимиз инсонларга яхшилик қилиш, ерларни обод ва серҳосил қилиш, экин экин, дарахтларни ўстириш учун жамоа ҳаракати хусусидаги мулоҳазаларини мужассамлаштирганлар.

Қулдорлик тузуми даврида ва феодализмнинг бошларида яратилган «Тумарис», «Широқ», «Эр ҳубби», «Чистониялик бек», «Гершасб», «Сиёвуш», «Рустам» сингари қатор афсона ва қаҳрамонлик дostonларида меҳнатсеварлик, халоллик, ватанпарварлик, мустаҳкам эътиқодлилиқ, эл-юрт манфаати учун фидойилик каби ижобий фазилатлар тараннум этилган ва ана шундай фазилатларга эга бўлиш зарурлиги ҳақидаги ғоялар тарғиб ва ташвиқ қилинган. Муҳими шуки, мазкур асарларда инсонни ёшлигидан ақлий ва жисмоний жиҳатдан тарбиялаб,

сабот-матонатли, халқ удумларига, аждодлар анъанасига буйсунадиган, ахлоқан пок қилиб камол топтириш масалаларига алоҳида эътибор берилган. Қадимги халқ оғзаки ижоди намуналарининг, шу жумладан, «Сиёвуш», «Зарина ва Стрингей», «Спарстра» дostonларининг қиммати, тарбиявий аҳамиятини машҳур шарқшунослардан Е. Э. Бертельс, С. П. Толстов, И. С. Барагинский, В. Снесарев, профессор Н. М. Маллаев ва бошқаларнинг асарларида алоҳида таърифланган. Ҳақиқатан, ўзбек халқ педагогикасининг илк куртаклари мазкур манбаларда кўзга ташланади. Халқ педагогикасидаги таълим ва тарбияга доир фикрлар Марказий Осиёдаги барча туркий халқлар учун муштарак лирик шеърлар ва қўшиқларда яхши ифодаланган.

Маълумки, туркий халқларнинг ўзигагина хос қадимий шеърларнинг намуналари Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луготит турк» (XI аср) китобида келтирилган. Муаллиф Шарқий Туркистондан Каспий денгизи соҳилларигача бўлган ҳудудларда яшовчи туркий халқларнинг лаҳжаларига хос сўз, атама ва ибораларни шарҳлар экан, 300 дан ортиқ қадимий халқ қўшиқлари, лирик шеърлари ва ҳикматлари мисол сифатида келтирилган. Уларда ўтган авлодларимизнинг касб-хунар деҳқончилик, чорвачилик, табиат манзараси, фасллар, маросимлар ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ифодаланган, ижтимоий тузумнинг иллатларидан, ёмон кишилардан, зулм-зўравонликлардан нолишлари акс этган, севишганларнинг руҳий кечинмалари ғоятда самимий, тимсоллар орқали тасвирланган. Шунингдек, ота-боболаримизнинг ватанпарварлик, чинакам дўстлигу меҳнатсеварлик хусусидаги қарашлари, инсонни тарбиялаш ҳақидаги фикрлари ҳам ёритилган. Қатор шеърларда ёшларни бир-бирига меҳр-оқибатли, ҳар қандай ҳолатда ҳам халқ билан бирга бўлишга, Ватанни ҳимояси йўлида фидойилик кўрсатишга, улуғлар ўғитига қулоқ солишга даъват этилади:

*Ундаб улуг чақирса,
Тезлик билан чоғиб кел.
Очликда бирга бўлгил,
Не ҳолда бўлса, юрт, эл.*

Қадимги Юнонистонда мифология ва халқ оғзаки ижодиёти ниҳоятда ривожланган. Бахшилар қадимги грек анъаналарини узлуксиз давом эттирганлар, турли афсоналарга куйлар басталаб баҳодир ва қаҳрамонларнинг мадҳини куйлар эдилар. Гомер қадимги грек афсоналари асосида иккита дoston яратган. «Илиада» ва «Одиссея» деб номланган ўша дostonларда грекларнинг жанглардаги жасоратлари, ватанпарварлиги, жисмоний чишиққанлиги, мардлик фазилатлари шеърӣ мисраларда теран ифодаланган.

Қадимги Юнонистоннинг илк қулдорлик даврида иккита катта давлат — Афина ва Спарта пайдо бўлди, уларда ўзига

хос таълим-тарбия тизими ҳам вужудга келди. Масалан, Афинада мактаб тизими уч типдаги мактаблардан, яъни мусиқа мактаби, гимнастика мактаб ва гимназия мактабларидан иборат эди.

Мусиқа мактаби хусусий мактаб бўлиб, унда пул тўлаб ўқитилар эди. Мусиқа мактабларига фақат 7 ёшдан 16 ёшгача бўлган бой қулдорларнинг ўғил болалари ўқирдилар. Бу типдаги мактабда мусиқий тарбия ҳам бериларди («муза» сўзидан олинган, қадимги Юнонистонда «музи» — санъат, адабиёт ва фан худоси ва ҳомийси) мусиқий таълимотнинг мазмуни хат-савод, адабиёт, ҳисоб, декламация, ашула ва мусиқа дарсларини ўқитишдан иборат эди. Гимнастик мактаби — палестра (кураш мактаби) дейиларди. Бу ҳам маълум бир тоифадаги кишиларга қарашли мактаб бўлиб, унда 12 ёшга кирган ва айни вақтда мусиқа мактабида ўқиётган ўғил болалар пул тўлаб ўқир эдилар. Бу типдаги мактабда ўсмирлар югуриш, сакраш, диск ирғитиш, найза санчиш ва кураш машқини бажардилар. Шу билан бирга, сузиш машқларини ҳам ўтказар эдилар.

Гимнасий давлатга қарашли мактаб бўлиб, унда асосан, Афинадаги катта ер эгалари — киборларга мансуб номдор оилалардан чиққан, мусиқа ва гимнастик мактабини тамомлаган аслзода ёшлар ўқирдилар. Бунда улар 16 ёшдан 18 ёшгача жисмоний, ақлий, ахлоқий ва эстетик тарбия олишларини давом эттирар эдилар. Бундан ташқари, аслзодаларни давлатни идора қилишга лаёқатли қилиб тайёрлаш мақсадида уларга фалсафий таълим ва сиёсий тарбия берилар, ҳамда нотиклик санъати ўргатилар эди. 18 ёшга тўлган аслзодалар эфеблар гуруҳига мансуб бўлиб, улар 20 ёшгача махсус ҳарбий тайёргарлик кўрар, айни вақтда ижтимоий-сиёсий тарбия ҳам олар эдилар. Мана шу таълим-тарбия тизими фақат ўғил болаларгагина тегишли эди. Қизлар эса ёшлигиданоқ уй-рўзгор ишлари билан шуғулланар эди. Спарта давлатида жисмоний камолотга катта эътибор берилиб, аёллар ҳам бу ишга жалб этилган. Чунки, соғлом, бақувват аёлларгина соғлом авлодни вужудга келтириши мумкин эди. Қулларнинг болаларига эса, ота-оналарининг касб-ҳунарлари ўргатилган.

ҚАДИМГИ ЮНОНИСТОНДАГИ ФАЙЛАСУФ ОЛИМЛАРНИНГ ПЕДАГОГИК ҲОЯЛАРИ

Қадимги Юнонистоннинг машҳур файласуфлари Сукрот, Афлотун, Арасту, Демокрит ва бошқалар ўз фаолиятларида ёшларни ўқитиш ҳамда тарбиялаш вазифаларига ҳам жиддий эътибор берганлар.

Платон (427—343 эрамиздан илгари) объектив идеализм назариясининг асосчисидир. У «Идеялар дунёси» бирламчи, ҳис қилинадиган нарсалар дунёсини иккиламчи, деб ҳисобла-

ган. У ғояларни ўзгармас, абадий деб билган. «Сиёсат» номли асарида давлатнинг абадий ҳукмронлиги ҳақидаги назарияни олға сурди. У идеал абстракт давлатни 3 гуруҳга; файласуфлар (давлатни бошқарувчилар), жангчилар (давлатни ҳимоя қилувчилар), ҳунарманд ва деҳқонлар (давлатни боқувчилар)-га бўлган ва давлатни мустаҳкамлаш, юксак ғояларни амалга оширишнинг бирдан-бир воситаси тарбия эканлигини қайд қилган. Платон тарбиянинг мақсадини, файласуф ва жангчиларга хизмат қилишини назарда тутиб, қуйидаги педагогик тизимни яратган.

7 ёшгача бўлган болалар учун мактабгача тарбия

Болалар уч ёшгача дастлаб давлатнинг умумий назорати остида тарбияланадилар. 3 ёшдан 7 ёшгача эса махсус ташкил қилинган болалар майдончаларида болаларга бериладиган тарбия ҳар хил ўйинлар уюштириш ва ҳимоя қилиш йули билан амалга оширилади. 7 ёшдан 12 ёшгача бўлган болалар давлат томонидан очилган бошланғич мактабда ўқиш, ёзиш, ҳисоб, ашула ва мусиқа илмини урганар эди. 12 ёшдан 16 ёшгача бўлган болалар эса гимнастик мактабда — палестрада ўқийдилар. Палестрани тамом қилган ёшлар ақлий таълимнинг иккинчи босқичига ўтиб, бунда арифметика, геометрия ва ва фалакиёт фанларидан сабоқ оладилар. Бу фанлар асосан ҳарбий ишда қўлланиши туфайли ўқитилар эди. 18 ёшдан 20 ёшгача бўлган йигитлар эфебга ўқиб, унда ҳарбий-жисмоний тайёргарлик оладилар, 20 ёшга тўлган, аммо ақлий фаолиятга мойил бўлмаган йигитлар ҳарбий хизматга ўтадилар, ақлий фаолиятга лаёқатли йигитлар 30 ёшгача таълимнинг учинчи — юқори босқичида илм оладилар. Бу босқичда улар арифметика, геометрия ва фалакиётни чуқур ва ҳар томонлама ўрганадилар. Шунингдек, мусиқа назарияси ва фалсафа фани билан шуғулланадилар. Таълимнинг учинчи юқори босқичининг мақсади давлат хизматиға лаёқатли ва тўла маълумотли ёшларни тарбиялаб вояга етказишдир. Таълимнинг ана шу учинчи босқичида катта истеъдодли ва қобилиятли йигитлар ўқишни 5 йил (30 ёшдан 35 ёшгача) давом эттириб, фалсафий тайёргарликни такомиллаштирадилар, сўнгра улар 35 ёшдан 50 ёшгача давлатни бошқарадилар. Йигитлар 20 ёшдан бошлаб жангчилар қаторига ўтказилган. Қобилиятли йигитлар 30 ёшгача фалсафа, арифметика, геометрия ва фалакиётни, мусиқа назариясини ўрганиш билан шуғулланган. Ўта қобилиятлилари эса 35 ёшгача ўқишни давом эттириб, фалсафа илмини пухта ўрганиб, 50 ёшгача давлатни бошқариш ҳуқуқига эга бўлган.

Платоннинг инсон камолотида ижтимоий тарбиянинг роли ва унинг асоси, мактабгача тарбияда вужудга келиши ҳақи-

даги ғоялари педагогика фани тараққиётида алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Арасту (эр. ав. 384—322). Эрампдан аввалги VI асрда Юнонистон ниҳоятда тараққий этган мамлакат эди. Уша жамиятда яшаган Аристотель бутун инсоният маданияти тарихининг абадий муаммоси бўлган давлат тузуми, унинг халқ, фуқаролар ҳақидаги қонунлари инсон бахт-саодатига мувофиқ бўлишини орзу қилди. Унинг фалсафаси шунчалик бойки, унда давлат тузуми, қонунлари, инсон камолоти масалалари ҳам атрофлича ўрин эгаллаган.

Арастунинг ёзишича, давлатнинг битта муҳим вазифаси бор, яъни у ҳамма фуқароларига бир хил тарбия берилишини таъминлаши лозим. Тарбия хусусий ташаббус эмас, балки давлатнинг энг долзарб вазифаси бўлмоғи лозим.

Арасту болаларга таълим-тарбия беришнинг маълум тизими бўлиши керак, деб ҳисоблаган, ва биринчи бўлиб, болалар ёшини даврларга бўлиб ўрганиб чиққан. Сўнгра, таълим-тарбия тизимига мувофиқ, ана шу даврларни қуйидагича тавсия қилган:

— ҳар бир бола 7 ёшгача оилада туғри овқатланиши, жисмонан чиниқиши ва яхши одатларни ўрганиши керак;

— 7 ёшдан 14 ёшгача давлат мактабида таълим олиши: гимнастика, ўқиш, ёзиш, расм чизиш ва мусиқа фанларини ўрганиши, ақлий, ахлоқий ва жисмоний жиҳатдан тарбияланиши лозим;

— 14 ёшдан 21 ёшгача адабиёт, тарих, фалсафа, математика ва фалакиётга доир билимларни ўзлаштириши шарт.

Арастунинг фикрича, болалар ёшини ана шу даврларга бўлиш уларнинг табиатига жуда мос келади. Шунингдек, Арасту таълим билан тарбиянинг бирлигини таъминлаш масаласига ҳам жиддий эътибор берди ва уни кенг қўламда ёритди. У асосан ўзининг фалсафий таълимотида иродавий фаолиятга асослади. Инсоннинг иродаси ундаги барча эзгу хулқ-атворларининг шаклланиши ва ривожланиши учун замин бўлиши кераклигини таъкидлади.

Қадимги Ғарб давлатларида, шу жумладан, Афина ва Спартада ҳам қулдорлик жамияти ривожланиб аҳолининг табақаланишига олиб келди. Халқнинг мол-мулки ва насл-насабига кўра табақаларга бўлиниши мактабларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Натижада қуйидаги таълим тизими вужудга келди:

Аҳоли табақалари	Мақтаби	Таълим мазмуни
Эркин оилада туғилган аҳоли Бой, аслзодалар Имтиёзли кишилар	Пулли, хусусий бошланғич мактаб Уй мактаблари Грамматика	Уқиш, ёзиш, ҳисоб
Аслзодалар	Риторлар	Лотин, грек тиллари ўқитилади, адабиёт, тарих Риторика, фалсафа, ҳуқуқшунослик, грек тили, математика ва мусиқа ургати- лади

ҚАДИМГИ РИМДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ

Қадимги Римда (эрамыздан ав. II аср) грек маданияти тез ривожланган, грек тили аслзодалар тилига айланган. Христиан дини қабул қилинган. Уша даврдан бошлаб мактаб ва маданият диний тус олган.

Марк Фабий Квинтилиан (эрамызнинг 42—118-йиллари) Рим педагогларининг энг машҳури эди. Унинг «Нотиқ тарбиялаш тўғрисида» номли асарининг анчагина қисми гарчи бизгача етиб келмаган бўлса ҳам, аммо бу асарнинг сақланиб қолган баъзи парчалари Квинтилианнинг педагогика соҳасидаги асосий қарашлари тўғрисида фикр юритишга имкон беради. Квинтилиан ўз замонидagi Грек ва Рим фалсафий ва педагогика адабиёти билан яхши таниш эди. Айни вақтда у Римдаги риторлар мактабининг ўқитувчиси бўлиб ишлаб, орттирган катта тажрибасини ҳам умумлаштирди. Унинг бу асари педагогика тарихида биринчи марта мактаб практикаси билан чамбарчас боғланган дастлабки асарнинг биридир.

Квинтилиан болаларнинг қобилиятига юксак баҳо беради. Унинг фикрича, бефаҳмлиқ ва қобилиятсизлик камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Бола мактабда тарбияланмоғи лозим. Ўқитувчи ўзи тарбиялаётган ҳар бир болага эҳтиёткорлик билан ва эътибор бериб муомала қилиши керак. Ўқитувчининг ўзи ўқимишли бўлиши, болаларни севиши, ўзини яхши тута билиши, болаларни бўлар-бўлмасга мукофотлай бермаслиги ёки жазолай бермаслиги, ўз шогирдлари учун ўрнатилган бўлиши лозим. Ҳар бир ўқитувчи ўқитишнинг ҳамма босқичларини ўтиши керак. Чунончи, юқори типдаги мактаб ўқитувчиси аввало, бошланғич мактабда ўқитувчилик қилиши лозим.

Квинтилиан ўзини «нотиқ тарбияловчи» киши деб ҳисоблаганлиги учун ҳам боланинг нутқини ўстиришга катта эътибор берди. У болаларнинг нутқи ёшлик чоғиданоқ соф бўлиши учун курашди ва шу сабабли болаларни уйда тарбияламоқ учун олинадиган энагалар ва мураббияларнинг талаффузи яхши бўлиши керак, деб ўқтирди. Квинтилиан мусиқий таълим бериш

масаласига ҳам боланинг нутқини яхшилаш нуқтаи назаридан қаради. Мусиқа ва тилни ўрганиш талаффузнинг яхшиланишига ёрдам беради, нутқнинг услубини яхшилайти, уни ифодали нутққа айлантиради. Шунингдек, боланинг бирга ўйнайдиган ўртоқларини ҳам танлаб олишни тавсия қилди. Бундан ташқари, у ибратнинг тарбиявий ролини ҳисобга олиб, болаларнинг теварак-атрофидаги кишиларнинг хатти-ҳаракатини диққат билан кузатиб туриш ва ёмон ўртоқларни эса ундан четлатиш кераклигини айтди. Болани мантикий тафаккур қиладиган, мунтазам ва изчил фикр юритадиган қилиб тарбиялаш мақсадида математика (арифметика ва геометрия) фанларини ўргатиш зарур. Назарий насихатлар, тақлид ва машқлар ўқитиш ишида катта роль ўйнаши керак. Айниқса, болага билим асосларини мустақкам қилиб бериш, бу ишда шошмаслик зарур.

Квинтилианнинг бу маслаҳатлари унинг тажрибакор ўқитувчи эканлигини кўрсатади. Унинг ўйғониш даврида янгидан кашф қилинган асарларини кўп педагоглар қимматбаҳо манба сифатида қизиқиб ўқидилар.

Қулдорлик тузуми эрамининг III асрдан бошлаб емирила бошлаганлиги натижасида маориф ва педагогика илми пасайиб кетди.

II БОБ. VII—VIII АСРЛАРДА МОВАРОУННАХРДА МАДАНИЯТ ВА ПЕДАГОГИКАНИНГ ЯРАТИЛИШИ

Халқ оғзаки ижодиётида тарбия.

Халқимиз ўз тарихий-ижтимоий тараққиёти мобайнида бой оғзаки ижодий мерос яратган. Халқ оғзаки ижодиётида таълим-тарбияга оид илғор педагогик фикрлар илгари сурилган.

Халқ оғзаки ижодиёти асрлар бўйи меҳнат жараёнида инсонни орзуси негизда шаклланиб борган, баркамол инсонга қаратишган халқ оғзаки ва ёзма ёдгорликларида, яъни эртақ, дoston, қўшиқ, топишмоқ, тез айтиш, масал, матал, мақол, ривоят ва ҳикоятларда ўз аксини топган.

Халқ оғзаки ижодиёти аста-секин кенг тус олиб, ривожланиб борган. Натижада ҳар бир инсонда педагогик маданият ва меросга ихлос ва интилиш вужудга келган ва унга амал қилина бошланган.

Халқ оғзаки ижодиётида аввало комил инсон учун илм ва ҳунар зарурлиги таъкидланади. Қўйидаги «Бойликдан илм афзал» эртагидаги ота билан фарзандлари ўртасида суҳбат эса фикримизни исботидир.

Кенжа ўғил отасига: — Отажон, мен давлат эмас, илм афзал дейман. Мени мактабга беринг, ўқийман. Насихатингизга амал қиламан. Қўзингиз очиклигида илмли бўлиб қолай. Бари бир мол-давлат менга тегмайди! — дебди.

Мўйсафиднинг димоғи чоғ бўлиб: — Баракалло, ўғлим, —

деб ўглининг пешонасидан ўпибди. Сўнг яна: — Менга молдавлат тегмайди, деганинг нимаси? — деб сўрабди.

Шунда эшик орқасида акалари билан отасининг баҳсу жавобларини тинглаб турган қизи: — Э, отам, қиблагоҳим, рухсат беринг, саволингизга жавоб берайин. Агар ҳурматсизлик бўлмаса, энди навбат меники, — дебди.

Ака-укалар бир-бирига қараб қолибдилар. Мўйсафид хушвақт бўлиб навбатни қизига берибди: — Қани, қизалоғим, сенга навбат, гапир болам, бу сўроққа сен нима деб жавоб қиласан?

Қизи гап бошлабди: — Э, отажон, авваламбор айтмай, энг кенжа ўглингизнинг берган жавоби тўғри жавобдур. Давлат эмас, илм афзалдур. Лекин илмнинг афзаллигини айтолмади. Негаки, кичик акаларим катталарига тақлид қиладилар. Яқинда катта акаларим маслаҳат қилиб, отамдан сўнг мол-мулкни бўлиб оламиз, кичик укаларга ҳеч нарса бермаймиз, улар меҳнатимизни қилиб юради, деганлар. Кенжа ака бу гапни эшитиб, энди менга молу давлат тегмас экан, ўқиб бир кунимизни кўрадиган бўламиз, деб ўйлаб, илм олиш афзаллигини тўғри айтяпти. Давлат, бебаҳо нарса, бугун бор, эртага йўқ бўлиб кетади. Давлат албатта ширин кўринади, аммо азоби бисёрдир. Кунингиз битиб қазо қилсангиз, акаларим давлат деб бир-бири билан жиққамушт бўлишади, нарсаларимизни аккатикка қилишади. Акаларимнинг еттови ҳам давлат зўр, дедилар. Бу нотўғри! Отанинг моли фарзандга сира буюрмайди. Мен бўлсам илмни афзал деб айтаман...

Халқ яратган ҳикояларда донишмандлик, ақл ва заковат алоҳида ўрин эгаллайди. Масалан, «Нон билан Китоб» эртагидаги қўйидаги жумлаларга дуч келамиз:

— Ҳаётда энг зўр ҳам, азиз ҳам сенсан. Мени ҳам сен дунёга келтириб, вояга етказдинг. Шў боисдан бир умр сенга таъзим қилишни ўзим учун бурч деб биламан, — деди Ақл Китобга.

— О дўстгинам, менга келганда зеҳнингни жиловлай олмай сал бўшаштириб юбординг. Билмасанг билиб, қўлоғингга қуйиб ол. Мендан ҳам кўра азизроқ нарса бор. Бу — Нон! Мен нон олдида қарздорман, — жавоб қилди Китоб.

— Нон?! — таажжубланди Ақл.

— Ҳа, Нон мендан улўф. Зеро, оч қоринга сўз кирмас. Сен раҳматни мендан аввал Нонга айт. Халқимиз яратган жуда кўп шеърларда меҳрибонлик, меҳмондўстлик, ширинсўханлигу камтарлик сингари эзгу фазилатлар тарғиб қилинади, кишиларни сахий бўлишига, софдилликка даъват этилади; касб-ҳунар эгаллашга, илм ўрганишга чорлайди;

*Кулса киши юзингга
Кўрклик бўлиб кўрингил.
Ширин, очиқ сўз сўйла,
Еқмоқ учун урунгил.*

*Урган унинг билимин,
Тез боргил унинг сари.
Қутлуғ ишга бўйсунгин,
Кибрни қувгин нари.
Олим кишин эзгу тутиб, сўзин эшитиб.
Хунарин ўрганибон амал қилгин.*

Маълумки, ота-боболаримиз қадим замонлардан яхшиликни ёмонликка, маърифатни жаҳолатга, нурни зулматга қарама-қарши қўйиб, ҳамиша маърифату зиёни, адолату эзгуликни олқишлаб келган. «Девону луғотит турк» китобидаги шеърларда бахиллик, мол-дунёга хирс қўйиш, ўзи оч була туриб, сахийлик қиламан дейиш, фирромлик ва ҳоказолар қаттиқ қораланган, ота-она, қўни-қўшниларнинг панду насиҳатларига қулоқ солиш, оғиздан ёмон сўзлар чиқармаслик, доимо камтар, ғамгинларнинг дардига малҳам бўлишга ундалган:

*Меҳмон келса ўтқизгил,
Ҳордиқ олиб тинч бўлсин,
Оти ҳам ёруғликда,
Арпа, сомонга тўйсин,
Ота-онанг сўзларин
Эшитиб кўп қадрла.
Молю мулкинг кўпайса,
Мағрурланиб қутурма.
Келса биров йўқлашиб,
Бергил яхши озиқ, нон.
Қарғаб кетар меҳмонлар,
Кутар бўлсанг гар ёмон.
Қўни-қўшни, қариндош,
Кўрсин сендан яхшилик.
Бўлса оғир ишларинг,
Ўзгаларга буюрма.
Ўзингни оч қолдириб,
Бошқага озиқ берма.
Ез кўркингга ишонма,
Сувлар уза таянма.
Ёмонликка отланма,
Тилдан чиқар эзгу сўз.*

Хуллас, Маҳмуд Кошғарийнинг девонида ота-боболаримизнинг инсон хулқи, одоби, хатти-ҳаракати, турмушдаги уринишларига доир жуда кўп панд-насиҳатлар, маърифий фикрлар мужассамланган.

Марказий Осиё халқларининг дастлабки ёзма ёдгорликларида, масалан, «Авесто»да аждодларимизнинг қадимги ахлоқий-дидактик қарашлари, таълим-тарбия ҳақидаги фикрлари у ёки бу даражада ўз аксини топган.

«Авесто» таълимотига кўра, икки куч: яхшилик (яхшилик кучларига Ахура Мазда) ва ёмонлик (ёмонлик кучлари Ангра Манью) мавжуд бўлиб, улар бир-бирларига абадий муросасиздирлар. Яхшилик кучларида инсонларни юксак фазилатларига асосланиб жисмоний, ахлоқий, ақлий, табиатни ҳимоя қилиш каби гузалликка доир жуда кўп муаммолар мужассамлашган. Жумладан, зардушт муножотларида Яздондан ерда деҳқончилигу чорвачиликни ривожлантириш учун кишиларнинг соғлом, бақувват бўлишини таъминлаши илтижо қилинган, яхши иш, яхши хулқ, яхши одат уларда барқарор бўлиши тиланган.

«Авесто»да оила гигиенаси, атроф муҳитни, аҳоли яшайдиган жойларни тоза тутиш, куча, ҳовли, сув ҳавзалари, ариқ ва чашмаларни ифлос қилмаслик ҳақида махсус боблар мавжуд. Чунончи, куча эшиги ёнига ахлат тўплаб қўйган хонадон соҳибига жамоанинг ҳукми билан 25 дарра, ҳовуз ёки чашмадан нопок кўза ёки челақда сув олган шахсга 5 дарра урилган. Сувнинг устига уч марта ёмғир ёғиб ўтгач, у олдингидек одам ва ҳайвонлар ичадиган сувга айланади, деб ҳисобланган. Ерни ифлос қилган, уни асраш қоидаларини бузган шахслар «400 марта қамчи уриш» жазосига маҳкум этилган.

«Авесто»да беморларни даволашнинг турли усули кўрсатилган. Улардан оила, шахсий гигиена, ҳамда қиз ва ўғил болаларни парваришлаш, тарбиялаш қоидалари ҳақидаги фикрмулоҳазалар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Туркий халқлар тарихи, маданияти, тили, ёзуви ва адабиётини ўрганиш учун энг нодир манба — Ҳрхун-Энасой ёзуви ёдгорликлари қадимги аждодларимизнинг таълим ва тарбия ҳақидаги фикрлари тарихини ўрганишда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Улар орасида «Тўньюқуқ битиги» (712—716 йилларда ёзилган) ҳамда «Кул Тегин битиги» (732 йилда ёзилган) айнисқа қимматлидир. Ҳар икки битик-тахта тошларга ўйиб ёзилган ва қабрлар устига ёдгорлик сифатида ўрнатилган.

Мазкур ёдгорликларда, бир томондан, бизга турк хоқонлигининг пайдо бўлиши, мустаҳкамланиши, атрофдаги элатлардан ҳимоя қилиниши, ҳудудини кенгайтириш учун олиб борилган курашлар ҳақида батафсил маълумотлар бор. Ана шу жангу жадалларнинг тафсилотларида халқнинг ҳамжиҳатлиги, бирлиги, жўмардлик фазилатлари ёритилган бўлиб, кишиларни жасоратга, Ватан йўлида фидойиллик кўрсатишга чақирилган. Тўньюқуқ фаолияти хушёрликка, тадбиркорликка, билимдонликка: эл-юрт учун, Ватан ҳимояси учун жонни фидо қилишга чақирса, Кул Тегиннинг ҳаёти, мустақилликни, марказий ҳокимиятнинг бутунлигини сақлаб қолиш йўлидаги шижоати ва матонати ватанпарварлик ҳиссини тарбиялайди. Мазкур битиклардаги «Илмсиз кишининг сўзига ишониб, унга яқинлашиб кўп киши ўлди», «Эй, дунёгагина қарайдиган, кўзига фақат мол-мулк кўринадиган беклар, сизлар гумроҳсизлар», «Ундан кейин тангрим ёрлақасин, бахтим бор учун, насиба бор учун,

ўлаётган халқни тирилтириб, тарбият қилдим, яланғоч халқни кийимлик қилдим, камбағал халқни бой қилдим» каби жумлалар ҳамон ўзининг тарбиявий аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Умуман, Ўрхун-Энасой ёзувларида туркий халқларнинг ўзига хос жасурлиги, матонати, ер юзида яхшилик уруғини кўпайтириш, юртининг осойишталиги йўлидаги фидойилиги сезилиб туради.

ИСЛОМ ДИНИДА БАРКАМОЛЛИК ҲОЯСИ

VIII асрда Марказий Осиё араб халифалиги томонидан боғиб олинди ва бу ердаги халқларга ислом динини зўрлик билан қабул қилдирди.

Марказий Осиё ерларини эгаллаш ҳаракати 704 йилда Қутайба ибн Муслим Хуросон ноибни этиб тайинланганидан сунг авж олди. У 705 йилдан бошлаб Марказий Осиё ҳудудига бостириб кириб, бирин-кетин Бухоро, Самарқанд, Сўғд, Фарғона, Сирдарё ва Еттисув вилоятларини эгаллади. Арабларнинг яшаши учун Афросиёб қисман бўшатиб берилди. Араб зодагонлари катта-катта ўлжалар талаб қилиб, халқни анчагина оғир аҳволга солди. Арабларнинг исломчилик сиёсати хусусан халқ ўртасида ислом динини ёйиш ва унга итоат этиришда кўпроқ намоён бўлди. Араб босқинчилари ислом динини тарқатиш учун халққа солиқларни жорий этдилар. Одамлар ўз даромадининг ўндан бир қисмини уларга солиқ сифатида тўлашга мажбур бўлдилар.

Араблар Марказий Осиёда кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ёвузликларни амалга оширдилар. Шулар ҳақида Беруний «Осорул боқия...» номли асарида жуда кўп ва аниқ маълумотларни ёзган.

Араблар Марказий Осиё халқларини ислом динига бўйсундириш мақсадида уларни араб тилида ўқиш ва ёзишга мажбур этган, деярли ҳар бир хонадонда биттадан араб оиласини жойлаштирган. Бундай оилалар ўша хонадонда унинг эгаси ва фарзандлари араб тилини ва ислом дини ибодатларини тўла ўргангунича яшаган. Араблар ташкил этган масжид ва мадрасаларда асосан «Қуръони Карим», «Аш Шурут», «Ҳафтияк», «Ақоид» каби китоблар мўтолаа қилинган.

«Ақоид» рисоласи Аҳмад Ибн Муҳаммад Абу Жаъфар Таҳовий (858—933) қаламига мансубдир.

Таҳовий фозил зотлардан бўлиб илму маърифатга доир жуда кўп асарлар яратган. Масалан, «Аҳкомул Қуръон», «Мухтасар» (ислом ҳуқуқшунослиги), «Аш Шурут», «Тарих», «Ихтилофул уламо», «Ақоид» ва бошқалар ана шулар жумласидандир.

Ақоид исломнинг асосларини ўргатувчи энг муҳим диний фанлардан биридир. Бу фан орқали Оллоҳнинг зоти ва сифат-

лари, таҳвид, дунё ва охират тўғрисидаги исломий таълимот ғоялари, гуноҳ ва савоб, жаннат ва дузах, илоҳий китоблар ва пайғамбарларга қандай муносабатда бўлиш қондалари, хуллас, ҳар бир мўмин-мусулмон учун энг зарур диний маълумотлар талқин этилади.

«ҚУРЪОНИ ҚАРИМ»ДА ИФОДАЛАНГАН ТАРБИЯВИЙ ҒОЯЛАР

Қуръони Қарим — мавжуд динларнинг энг сўнггиси бўлган Ислоом динининг асоси ва дастуруламалидир. Қуръон бундан қарийб 1500 йил бурун териларга, тахталарга, сопол парчаларига ёзилиб ёдда сақланган фикрлар мажмуасидир. Унда қадимий хилма-хил ривоятлар, (исломдан олдинги диний китоблар Забур, Таврот ва Инжилдан олинган ажойиб ҳодисалар,) тарихий воқеалар, ислом динига амал қилувчилар учун қатъий кўрсатмалар, турли йўл-йўриқлар баён этилган.

Кўпчиликка маълумки, Қуръони Қарим мусулмон мамлакатларидаги мўминлар ҳаётининг мазмунидир. Шунга кўра, Қуръоннинг таржимаси ҳам халқнинг маънавий бойлиги ҳисобланади. Қуръони Қарим—ислом динининг дунёда энг кўп тарқалган ва энг кўп ўқиладиган китобидир. Унинг ҳақида ҳозиргача, мингдан ортиқ китоблар, мақолалар, тафсир ва таржималар ёзилган, жаҳондаги тилларнинг деярли барчасига таржима қилинган.

Қуръони Қарим, турли вақтларда туркий (уйғур, турк, татар) тилларига ва ниҳоят, 1990 йилда Алоуддин Мансур томонидан ўзбек тилига таржима қилинди ва нашр этилди.

Қуръони Қарим мусулмонларнинг ҳаётидаги ягона инсонийликни шакллантирувчи йўлбошчига айланади. Оллоҳ таоло ўз хоҳиши билан тўғрини нотўғридан, ҳақни ноҳақдан ажратиб, одамларга тушунтириш учун пайғамбарлар юборди ва одамларга тўғри йўлдан юриш ихтиёрини берди. Қуръони Қаримдаги «Инсон» сурасида шундай дейилган: «Биз инсонга тўғри йўлни кўрсатиб қўйганмиз. Хоҳлагани шукр келтирувчи бўлсин ёки куфр келтирувчи бўлсин» (3-оят). Қуръоннинг кўпчилик оятларида инсонни ихтиёри ўзи билан бўлиб у қилган яхши ва ёмон ишларига ҳам ўзи жавобгардир. «Шуро» сурасида эса: «Сизларга бирор мусибат етса, унга ўз қўлингиз билан қилган гуноҳингиз сабабчидир», — дейилади (30-оят). «Фуссилат — Муфассал баён қилинган сура» деб аталади. Ушбу сурада: «Ким бирон яхши амал қилса, ўзи учундир. Ким ёмонлик қилса, ўз зиёнига қилур» (46-оят) дейилади.

«Қуръони Қарим»да келажак авлодни доимо яхши йўлга йўналишини, уни ўз ихтиёрига қўйиб бериш муҳимлигини кўриб турибмиз.

«Қуръон»да ҳар бир инсон борлигидан ғурурланмоғи лозим, лекин ўзидаги сифатларидан ғурурланмаслик керак, дейилади. «Ҳадид» сурасида шундай ёзилган: «Билки бу дунё

ҳаёти ўйин-кулгу, зеб-зийнат ўзаро фахрланиш, кўп мол ва фарзанд билан мақтанишдан ўзга нарса эмас. Бу худди бир ёмғирга ўхшайдики, у ёғиб ўтгандан сўнг ўсган ўсимликлар, кофирларни ажаблантиради, сўнг ўсимликлар қуриydi, сарғаяди. Охиратда эса қаттиқ азоб ёки Оллоҳнинг мағфирати ва розилиги бор. Бу дунё ҳаёти алдагувчи матодир (20- оят)». Лекин инсон ғурурини безатувчи, уни ахлоқий фазилатларга амал қилиши алоҳида таъкидланилади Қуръони Каримдаги «Ол-и-Имрон» сурасида. Инсонни яхши фазилатларидан яна бири қилган гуноҳлари учун тавба қилишдир. Тавба дегани — қайтиш деганидир. Инсон тавба қилди дегани хатолардан, гуноҳлардан қайтди дегани. «Қим зулм қилганидан сўнг тавба қилиб, яхши ишларга тутинса, албатта. Оллоҳ унинг тавбасини қабул қилади. Албатта, Оллоҳ гуноҳларни кечувчи ва раҳмдилдир» («Моид» сураси, 39- оят).

Тавба қилиш инсонни яхши ишларга етаклайди. Бунда муомала, сўзлаш одоби, саҳийлик, иффат, сабрлилик, камтарлик, ҳамжиҳатлик каби улуғ фазилатлар мужассамланади. Исломда сабр ахлоқий фазилатлардан бири бўлиб инсоннинг руҳий таянчидир. Сабрли киши қийинчиликларни сабот билан енгади. Сабр барча фазилатларнинг онасидир. Чунки у инсон қалбини эзгулик сари йўллайди. Ҳар бир фазилат сабрга муҳтождир.

Инсон иффати эса шаҳватларга сабр қилишдир. Қуръони Каримнинг «Юсуф» сурасининг 90- оятида инсондаги сабр ва ундаги юксак фазилатлар алоҳида таъкидланган:

«Улар: — Сен Юсуфмисан? — деб сўрадилар. «Ҳа, мен Юсуфман, бу эса биродаримдир. Оллоҳ бизга марҳамат кўрсатди. Дарҳақиқат, кимда-ким Оллоҳдан қўрқиб, сабру каноат қилса, албатта Оллоҳ бундан чиройли амалларни қилгувчи кишиларнинг ажрим — мукофотини зое қилмас».

ПАЙҒАМБАРИМИЗ МУҲАММАД АЛАЙҲИССАЛОМ ИНСОН ТАРБИЯСИ ҲАКИДА

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг хешу-ақраболарини, авлод-аждоғларини мукаммал билмак, ҳар бир мўмин-мусулмоннинг биринчи галдаги одамийлик вазифасидир. Чунончи, пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламнинг болалар таълим-тарбияси, ахлоқ-одоби ҳақида айтган ҳадиси шарифлари ҳар бир инсон учун ҳаёт мактаби вазифасини ўтайди.

Пайғамбаримизнинг туғилган жойлари Макка шаҳридир. Оталари Абдулла 18 ёшда, оналари Омина 14 ёшда оила қуришади. Орадан бирмунча вақт ўтгач, Абдулла сафарда вафот этадилар. Пайғамбаримиз оталарининг вафотидан сўнг Рабиъ ул-аввал ойининг 9 инчиси, душанба кўнининг тонгида Макка шаҳрида дунёга келдилар. Улар чақалоқнинг исмини

Муҳаммад деб қўйишди (Милодий ила 571 нчи йил, Фаранги ҳисоб ила 20 нчи ва румит-русий ҳисоб ила 17 апрелга тўғри келади).

У замондаги шаҳарлик (арабларнинг одати янги туғилган болаларни) саҳролик бадавлат қабилаларга эмизишга берар эдилар. Атрофдаги бадавийларга, ҳар йили кузда, кўкламда, эмизишга бола олиш учун Макка шаҳрига келиш одат эди. Шунинг учун Бани Саъдли уруғидан Ҳалима исмли аёл ҳам шаҳарга кирди. Эмизишга бола сўроқлаб юрганида пайғамбаримизнинг боболари — Абул-Мутоллиб уни кўриб қолиб Оминанинг уйига бошлаб келди. Ҳазрат Омина Ҳалимани кўриб айтдиким: — бизни камбағал, болани етим демасанглар, эмизишга берайин, деб оқ жун йўрғакка ўролгон пайғамбаримизни Ҳалимага кўрсатдилар. Ҳалима хотун бу муборак ўғилни олиши билан уларнинг уйлари хайру баракага тўлди. Шундай қилиб, Ҳалима хотун пайғамбаримизни тўлиқ икки ёшга етгунча эмизди. Энди одоб бўйинча суддан чиқар вақти яқинлашди. Шундан кейин болани онасига қайтариш расми бор эди.

Болага чексиз меҳр қўйган Ҳалима хотун Оминадан пайғамбарни беш-ун ёш бўлгунча тарбият қилишни суради. Ҳазрати Омина Ҳалимага розилик бердилар. Ҳалиманинг қўлида яна икки йил туриб ёшлари тўртга тўлди, бешга қадам қўйгон эдилар оналари бағрига қайтдилар. Оналари ҳам вафот этдилар. Ота-онасиз қолган Муҳаммад Абу Толиб тарбиясида қолдилар.

Муҳаммад пайғамбар ўз умматларини яхшиликка, имон ва инсофга чорлагувчи исломия йўлига бошлади. Уларга, оллоҳ таоллодан етиб келган ваҳийларни одамларга сўзлаб ёддан айтиб бера бошладилар. Ҳар бир кимсага маълумдирки, оламда инсоннинг энг севган қадр қимматли тўрт нарсаси бор деган эдилар:

1. Ҳар бир одам ўз эрки ва ихтиёрига эга бўлиши.

2. Шаърий ва қонуний касблар орқали топган молу дунёси унинг ҳақиқий мулкидир.

3. Ҳар бир миллатнинг ҳақиқий онаси, у миллатнинг туғилиб ўсган ота-бобосидан мерос қолган Ватани борлиги.

4. Ҳар бир инсонни эътиқодидаги дини мавжуддир.

Ислом динига мансуб бўлган мусулмонларни ақл-заковат билан иш кўриши, иродали, ўз сўзига қатъий бўлишликка, ҳалол меҳнат эвазига яшаш, ўз она Ватани ва авлод-аждодларини эъзозлашга чорлайди. Шунингдек, инсонда уч сифат борлигини кўрсатган эдилар: 1. Ҳайвонийлик. 2. Шайтонлик. 3. Фаришталик. Бу сифатларни энг юксаги фаришталикдир. Бу сифат эгасида илмлик, дўст-биродарини тушуна билади-ганлик, тақводорлик, раҳмдиллик, олийжаноблик, кўркам ахлоқийлик мужассамланади. Агар инсонларда фаришталик сифатлари тарбия топса ҳақиқий мўмин инсонлар кўпаяди.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ахлоқий тарбия-

ни ҳам ёмон ва яхшилик тушунчалари орқали асослаб берган эдилар.

Яхшилик — адолатли бўлиш, савоб ишларга қўл уриш. Сабр, меҳнат ва ҳунар эгаси бўлиш, қаноат, ифбат, ҳаё кабилардир.

Ёмонлик — инсонлар ўртасидаги ўзаро уруш-жанжаллар, беҳуда қон тукишлар, дилозорлик, қаноатсизлик, миннат қилиш, бахилликда ўз аксини топади. Одамларни бундай иллатлардан қутқарувчи илмдир.

Илм одамларни нодонлик ва гуноҳкорликдан сақлагувчи, жаҳолат ботқогидан асрагувчи восита сифатида берилади. Илмга эътиборли бўлиш имондандир. Илмни ўрганиб, сўнг уни бошқаларга ўргатмаслик гўёки молу дунёни йиғиб, уни сарф қилмай кўмиб қўйиш билан баравардир. Илм ҳосил қилиш — бу энг олий фазилатдир. Илмни эгаллагандан кейин эса ўзи ва жамият кишилари фойдаланиши керак. Нафсиз илм ва амалсиз олимдан фойда йўқ, деб уқтирилади.

Пайғамбаримиз болалар тарбиясига ҳам алоҳида эътибор бериб, бу соҳадаги ота-онанинг бурчи ва вазифасини белгилаб берганди.

Кун ботгандан кейин болаларнинг кўчаларда дайдиб юришидан кўпгина кўнгилсиз воқеалар юз беради. Махсус машғулотларга қатнашиш учун ота-онадан рухсат сўраб тайинли жойларга бориб келишлари мумкин. Ота-оналар болаларини кечаю кундуз назорат қилишлари шарт, деган эдилар.

Пайғамбаримиз вафотидан сўнг, мусулмонлар уларнинг ҳаётига ва фаолиятларига доир жуда кўп қимматли маълумотларни, мингдан ортиқ ҳадисни Ойша онамиздан эшитишга муваффақ бўлганлар.

АТ-ТЕРМИЗИЙ ҲАДИСЛАРИДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ

Муҳаммад Абу Исо ибн Савра ибн Мусо ибн за Заҳҳок-ас-Суллабий-ал-Буғий-ат-Термизий (824 йилда Термиз шаҳрида туғилган. Уларнинг оиласи фақирона ҳаёт кечирган. Абу Исонинг ёшлик йиллари Термиз шаҳрида ўтган ва у дастлабки маълумотни ҳам уша ерда олган. Ат-Термизий ёшлигидан ўта заковатли, зеҳинли бўлиб, турли илмларни, айниқса, ҳадис илминини зўр қизиқиш билан урганган. У узоқ йиллар Йроқ, Исфахон, Хуросон, Макка, Мадинада яшаган ва ижод қилган.

Ат-Термизий яратган асарлар унинг сермахсул олим бўлганлигини кўрсатади. Манбаларда айтилишича, ат-Термизий илм-фаннинг турли соҳаларига оид ундан ортиқ асар ёзган. Афсуски, уларнинг кўплари бизгача етиб келмаган. Ат-Термизий асарларининг энг машҳури, шубҳасиз, «Ал-Жомеъ»дир. Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадиси шарифлари жамланган бу йирик асар «ал-Жомеъ ус-саҳиҳ», «Ал-Жомеъ ул-Кабир», «Суннан ат-Термизий» номлари билан ҳам аталиб, ислом

дунёсида, Қуръони каримдан кейинги муқаддас китоб деб тан олинган олти ҳадислар тўпламининг биридир. Ат-Термизийнинг ўзи ҳам ушбу асарининг аҳамияти ҳақида гапириб: «Ал-Жоме»ни ёзиб тугатиб Ҳижоз, Ироқ ва Хуросон олимларига кўрсатганимда, улар уни бир овоздан маъқул топдилар. Ростдан ҳам кимнинг хонадонида бу китоб бўлса, гўёки бу уйда Муҳаммад алайҳиссаломнинг ўзлари сўзлаётган мисоли» деб ёзганди.

«Аш-Шамол-ан-набавийа («Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари») номли бошқа бир асари «ал-Ҳасоил ал-мустафавийа», «Аш-Шамоил фи шамол Расуллоҳ саллоллоҳу алайҳи вассалам» номи билан ҳам машҳурдир. Бу асар Муҳаммад алайҳиссаломнинг сийрат ва сувратлари ҳамда алоҳида фазилатларига доир 408 та ҳадиси шарифни ўз ичига олган қимматли манбадир.

Ат-Термизийнинг «ал-Илал» асари ҳам эътиборга лойиқ. У асар «ал Илал ал-муфрад-ал-Кабайр», «ал-Илал фил-ҳадийс» номлари билан ҳам аталади. Устоднинг «Рисоли фи-ли-хилоф ва л-жадал», «Китоб ат-тарих», «Китоб уз-Зухд», «Асма ус-саҳоба», «Китоб ал Асмо ва Куна», «Китоб фил-л-осар ил-мавқуфа» каби асарлари ҳам маълумдир. Бизгача эса уларнинг бир қисмигина етиб келган.

Ат-Термизий асарларида учрайдиган ҳадис илмига оид ислоҳотлар ўша даврда яшаган олимлар, муҳандислар ва бошқа уламолар ҳақидаги талайгина маълумотлар мазкур асарларга муҳим манба сифатида қарашни тақозо қилади. Муаллиф ўз асарларида келтирган ҳадисларни турли гуруҳларга бўлиб, уларнинг ишончли бўлишига алоҳида эътибор берган.

АБУ АБДУЛЛОҲ МУҲАММАД ИБН ИСМОИЛ АЛ-БУХОРИЙ

Ислом оламидаги энг етук ва машҳур муҳаддис олим Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Бухорий 809 йилда Бухорода таваллуд топган. Ўша ерда таҳсил олиб, 16 ёшида онаси ва акалари билан бирга ҳажга сафар қилиб, 4 йил Маккада яшаган. Сўнг, Расулуллоҳ ҳақидаги ҳадиси шарифларни ўрганиб тўплаш мақсадида Хуросон, Ироқ, Шом, Ҳижоз, Миср ва бошқа мамлакатларда бўлиб, машҳур уламолардан кўплаб ҳадислар тинглаган. Ривоятга кўра, 600 мингга яқин ҳадис тўплаган ва унинг ҳадис бобидаги билимлари бениҳоя кўпайган, кейин ҳадис илмини ўрганиш учун ҳар тарафдан минглаб кишилар унинг ҳузурига кела бошлаган. Бухорий кўп шогирдлар етиштирган. Муслим ибн Ҳажжож, Исо ат-Термизий, Иасойй, Абу Зуръа, Юсуф ал-Форобий ва Абу Бакр ибн Ҳувайма каби машҳур муҳаддислар ана шулар жумласидандир.

Имом Бухорий она юрти Бухорога қайтиб келгач, ҳадис илмини тарғиб этишга киришади. Аммо унинг бу иши ҳукмдорга ҳуш келмайди, шу боис Бухорони тарк этиб, Самарқанд яқи-

нидаги Ҳартанг қишлоғига кўчиб боради ва ўша ерда истиқомат қилиб қолади.

Имом Бухорийнинг «Ал-Жомий ас саҳиҳ» («Ҳаққоний тўплам») деб номланган 4 жилддан иборат ҳадислар тўплами бошқа муҳаддислар тузган ана шундай тўпламлар орасида энг ишонарли ва мукаммалидир. Унда пайғамбаримиз ва унинг саҳобалари ҳақидаги ҳадислардан ташқари фиқҳ (ислом ҳуқуқшунослиги), ислом маросимлари, ахлоқ-одоб, таълим-тарбия ҳамда ўша давр тарихи ва этнографиясига доир ҳадислар ҳам мавжуд. Мазкур тўплам Миср ва бошқа бир қанча мамлакатларда жуда кўп марта чоп этилган, унга уламолар томонидан шарҳлар битилган.

Имом Бухорий бир қанча асарлар тасниф этганлар. У зотнинг «ал-Жомей ас-Саҳиҳ» («Ишончли тўплам»), «ал-Адаб ал-Муфрад» («Адаб дурдоналари»), «ат-Тарих ас-Саҳир» («Кичик тарих»), «ал-Тарих ал-Кабир» («Катта тарих»), «ал-Қироату-халфа-ал-Имом» («имом ортида туриб ўқиш») «ат-Тарих ал-Авсат» («ўрта тарих»), «ат-Тафсир ал-Кабир» («катта тафсир»), «ал-Жомей ал-Кабир» («Катта тўплам»), «Китоб-ул-Ҳиба» («ҳадия китоби») кабилар.

Имом Бухорийнинг «Ал-Жомей ас-Саҳиҳ» китоби маънавий қадриятларимизни тиклашда, кишиларда ахлоқ-одоб, ҳалоллик, ростгўйлик, поклик сингари фазилатларни шакллантириш ва мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

«АЛ-АДАБ АЛ-МУФРАД»ДА («АДАБ ДУРДОНАЛАРИ») ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ

Ибн Исмонл ал-Бухорий ўзининг бу нодир асарида пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом айтган энг сара ҳадисларни тўплашга муяссар бўдилар. Ҳадислар — пайғамбаримизнинг одоб-ахлоқ ва умуман мусулмон кишининг кундалик ҳаётида амал қиладиган ахлоқий қоидалар ҳақида айтилган муборақ сўзлардир.

Пайғамбаримизга садоқатли бўлган Имом ал-Бухорий одоб-ахлоққа бағишлаб «Ал-Жомей ас-Саҳиҳ» ҳамда «Ал-адаб ал-Муфрад» асарини ёзган эди. Бу асарда инсон учун зарур бўлган ахлоқ-одоб фазилатларининг моҳияти ва мазмуни кенг ёритилган. Асар 267 бобдан иборат.

Асардаги асосий ғоя яхшилик қилиш, ёмонликни олдини олиш бўлиб, дастлабки саҳифалари яхшиликни кимга қилиш керак, деган маслаҳатлари билан бошланади. Асардаги I боб ота-онага қаратилган бўлиб, ким ота-онасини рози қилса, унга тубо (жаннатда учадиган дарахт номи) насиб бўлиб, Оллоҳ таоло унинг умрини ҳам зиёда қилур, дейилади. II бобнинг: 3-ҳадисида эса Мусовия ибн Ҳайида (розиёллоҳу анҳу) айтдиларки, Расулуллоҳдан: «Эй Расулуллоҳ, мен яхшилигимни кимга қилсам бўлади? деганларида — «Онангга», — дедилар.

Мен шу саволни 3 мартаба қайтардим. Расулulloҳ: «онангга» — деявердилар. Тўртинчи марта сўраганимда: «Отангга ва яқин қариндошларингга», — деб жавоб бердилар. Яхшиликнинг эвази фақат яхшилик бўлиши керак дейилади. Бу яхшиликни сабр ва машаққат билан болаларни тарбиялаётган аёлларга, етим болаларга, уйда хизмат қилувчиларга қаратилиши таъкидланади.

Имом Бухорий болаларни ёмон қилиқлардан асрашга эътибор беради. Бировнинг юзига урмаслик, қўлингизга қарам одамларга зулм қилмаслик, кишиларнинг гуноҳини кечири билишлик, бахиллик кабилар. Асардаги юзлаб ҳадисларда инсонга хос бўлмаган ёлғон гапириш, бировнинг ҳақиғига хиёнат қилиш, ғийбат ва бошқа ноўрин хатти-ҳаракатлар қораланади. Хуллас, қуйида муҳаддис олимнинг ижодиётидан, таълим-тарбияга доир Ҳадис намуналаридан келтирдик.

Бола тарбияси, ота-она ва фарзанд бурчи

Фарзандларингизни иззат-икром қилиш билан бирга ахлоқ-одобини ҳам яхшилангиз.

Оила нафақасидаги тежамкорлик тирикчиликнинг ярмига тенг.

Бола-чақа кўп бўлиб, моддий маблағнинг оз бўлиши катта балодир.

Сизларнинг яхшиликларингиз ўз аҳлу аёлига, яъни оила-аъзоларига хушмуомалада бўладиганингиздир.

Ота-оналарининг кексалик вақтида ҳар иккаласини ёки бири бўлмаганда бошқасини рози қилиб, жаннатий бўлиб олмаган фарзанд хор бўлсин, хор бўлсин ва яна хор бўлсин.

... Ота-оналарингизга қандай яхши муомалада бўлсангиз, фарзандларингиз ҳам сизга шундай муомалада бўлади.

Болаларингизни сузишга ва ўқ отишга ўргатинглар. Қиз фарзандларингиз уйда тикиш, бичиш ишлари билан шуғуллангани яхши.

Агар ота-она бирданига чақириб қолишса, аввал онага жавоб қил.

Ота-онаси қарғагани тангри қарғайди.

Кимнинг ёш гўдаги бўлса, унга гўдакларча қилиқ қилиб эркалатсин.

Тангридан қўрқинглар ва фарзандларингизга бир хил меҳрда бўлинглар! Уларга кийим ва таомларни баробар тақсимланглар. Икки кишига Тангри қиёмат куни раҳмат назари билан боқмайди:

1. Қариндош-уруғидан узилиб кетган кишига.

2. Ёмон қўшнига.

Отангиз вафотидан кейин унинг дўстлари билан алоқани давом эттиринг. Улар билан алоқани узсангиз, Тангри сизнинг нурингизни ўчиради.

Қўшниларингиз сизни яхши одам дейишадиган бўлса, демак, сиз яхшисиз. Агар улар сизни ёмон дейишаётган бўлса, демак сиз ёмон одамдирсиз.

Одамларга яхшилик қилиш ва қариндошлар билан яқин алоқада бўлиб, ҳол-аҳвол сўрашиб туриш — бу савоби тез тегадиган хайрли ишлардандир. Зулм ва қариндошлардан узилиб кетишлик эса жазоси тез билинадиган ёмон ишлардандир.

Одамлар ичида хотин кишига нисбатан ҳақлироғи эридир. Эракк кишига нисбатан одамларнинг ҳақлироғи унинг онасидир.

Тангри биродарларига қовоғини солиб қарайдиган кишиларни ёқтирмайди.

Тангри ғам-ташвишли одамларга ёрдам берадиганларни дўст тутати.

Тангри аёллар билан яхши муомалада бўлишларингни тавсия этади, чунки улар оналаринг, қизларинг, холаларингдир.

Қачонки, эр ўз хотинига ва хотин ўз эрига қарашиб юрса, Тангри ҳам уларга раҳмат назари билан қарайди.

Аёлларга эракклар ўз туғишган опа-сингиллари каби муносабатда бўлишлари керак.

Уч хил сифат бордирки, кимда-ким уларга эга бўлса, Тангри қиёмат куни уни ҳимоя қилиб, ўз жаннатига киргизур:

1. Заифалар билан хушмуомала бўлиш.

2. Ота-онасига шафқатли бўлиш.

3. Қўлотидагиларга ҳимматли бўлиш.

Уч хил дуо бордирки, улар шаксиз мустажоб бўлгай:

1. Ота-онанинг фарзанд ҳақиға қарғаб туриб қилган дуоси.

2. Мусофирнинг дуоси.

3. Мазлум кишининг дуоси.

Уч хил киши бордирки, Тангри қиёмат куни уларга раҳмат назари билан боқмайди:

1. Ота-онасини норози қилиб, уларга оқ бўлган киши.

2. Ўзини кийим ва пардозини эраккларга ўхшатиб олган аёл.

3. Ўз хотинига рашк қилмайдиган эр.

Хотиннинг эрга нисбатан ҳақлари:

Эр ўзи овқатланганда хотинини ҳам овқатлантириш, ўзи янги кийим олиб кийса, унга ҳам олиб кийдириш, ҳақорат қилиб сўкмаслик, аразлаганда узоққа кетмасдан, фақат бўлак ётишлигидир.

Отага итоат қилиш — Тангрига итоат қилишдир. Унинг олдида гуноҳ қилиш — Тангри олдида гуноҳкор бўлиш билан баробардир.

Кимнинг олдиға узилиб кетган биродари узр сўраб келса, у хоҳ ҳақ бўлсин, хоҳ ноҳақ бўлсин, узрни қабул этсин. Агар қабул этмаса, жаннатдан Қавсар ҳавзасининг сувидан маҳрум бўлур.

Одам фарзанди учун намоз, мурасосозлик, ҳушҳулқликдан афзал иш йўқдир.

«Хеч бир ота ўз фарзандига ҳулқу одобдан буюкроқ мерос беролмайди.

Инсон фарзанди яратилганда, ёнида ўлимнинг 99 сабаби ҳам бирга яратилади.

«Кимки ота-онасининг розилигини олган бўлса, унга қандай яхши? Тангри унинг умрини узайтиради.

Кимки учта қиз фарзандни ўстириб, тарбиялаб, вояга етказиб, муносиб жойларга узатса, унинг мукофоти жаннатдир.

Илм ва билимдонлик

Илмнинг офати — эздан чиқармоқлик ва илмга рағбати бўлмаган кишиларга ўргатиб, уни зое кеткизмоқликдир.

Икки киши бир кишидан яхши, уч киши икки кишидан яхши, тўрт киши уч кишидан яхши, кўпчилик билан бирга бўлинглар. Тангри умматларини фақат тўғри йўлдан боришликка бирлаштиради.

Ўзимдан кейин қоладиган умматларим учун уч нарсадан кўрқаман:

1. Нафсу ҳавога берилиб, йўлдан озишидан.

2. Нафсоний ва шаҳвоний ҳиссиётга берилиб кетишидан.

3. Илму маърифатга эга бўла туриб, ғофилларнинг ишини тутишидан. Гарчи, Хитойда бўлса ҳам, илмга интилинглар, чунки илм олишга ҳаракат қилиш ҳар бир мўминга фарздир.

Садақанинг афзали мўмин кишидан илм ўрганиб, сўнг бошқа мўмин биродарларига ҳам ўргатишидир.

Тангри турт тонфа одамларни яратгандир:

1. Ҳар кишига Тангри ҳам бойлик, ҳам илм ато қилган бўлса, у шу бойлигидан фақат ўзигина фойдаланмай, балки қавм-қариндошларига ҳам иноят қилиб турса ва илм сабабли, Тангрининг ҳақини ҳам адо этса, бу мартабаларнинг энг афзалидир.

2. Кимгаки фақатгина илм берилиб, бойлик ато қилинмаган бўлса, «менга ҳам давлат бўлганда эди, фалончи каби ишлар қилур эдим» — деб соф ният айтса, у шу нияти билан сахий бойнинг савобига эга бўлур.

3. Агар кимгаки молу дунё берилиб, илм ато қилинмаган бўлса, қавм-қариндошларига мурувватда бўлмай, Тангрининг ҳақини ҳам адо этмаган бўлса, бу мартабаларнинг энг ёмонидир.

4. Кимгаки илм ҳам, молу дунё ҳам насиб этмаган бўлса, «Молим ва илмим бўлганда эди, мен ҳам фалончилар каби яхши амалда бўлур эдим», — деса, бу нияти ила улар билан савоблари баробар бўлади.

Бир соатгина илм ўрганиш бир кечалик ибодатдан яхши, бир кунлик дарс эса уч ой тутилган рўзадан афзалдир.

Ешликда олинган билим тошга ўйилган нақш кабудур.

Илм ибодатдан афзалдир, тақво динни тутиб турувчи (устун)дир.

Илм икки хилдир: бири қалбдаги илм бўлиб, у фойдалидир. Иккинчиси, тилдаги илм бўлиб, у Тангри ҳузурида банда зарарига далил бўлади.

Фойдали илмларни ўргатувчи одамнинг гуноҳи кечирилишини сураб, ҳар бир нарса, ҳатто денгиздаги балиқлар ҳам истиғвор айтадилар.

Мустақил иш

Қуръондаги инсон камолоти мавзудаги 44 сурани ўрганиш.

ШАРҚ МАШОЙИХЛАРИНИНГ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ҲАҚИДАГИ ТАЪЛИМОГЛАРИ

IX—XIII асрларда Марказий Осиёдаги мусулмонлар яшайдиган худудларда диний-фалсафий оқим — тасаввуф, сўфийлик таълимоти кенг тарқалди. Қуръон ақидаларига ўта садоқатли илк сўфийлик намояндалари Абу Йазид (Боязид) Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Яссавий, Абдуллоҳ Рометоний (Азизон), Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳовуддин Нақшбанд, Жунайд Бағдодий, Аҳмад Югнакий, Алишер Навоий, Хожа Аҳрор Вали каби йирик олим ва мутафаккирлар ана шу оқимга мансуб эдилар.

Сўфийлик таълимотининг назарий жиҳати оллоқ ишқи учун фидойилик бўлса, амалиёти эса унга садоқатлилиқдир.

Абу Ҳамид Ғаззолий таълимотича, сўфийлик, ҳамма вақт худога сиғинувчи кишилар билан тотув яшаш, ниҳоятда мулоийим муомалада бўлиш, ўз манфаатига берилиб, ўз юкини ўзгалар гарданига юкламаслиқдир.

Сўфийлик қонун-қоидасига кўра, камбағаллик унинг ҳусни, саор-тоқат, унинг безағи, қаноат унинг оти, ишониш эса унинг фазилатидир¹. Сўфийликда руҳий камолотга эришишнинг асосий йўллари 4 босқичдан иборат бўлган ва булар: шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат босқичларидир.

Мовароуннаҳрда сўфийлик ғояларининг тарқалиши Юсуф Ҳамадоний мактабидан бошланган. Абдуҳолиқ Ғиждувоний ва Ҳожа Аҳмад Яссавий, Юсуф Ҳамадонийнинг издошлари сўфийлик оқимидаги турли йўналишларнинг йирик вакиллари дир.

Сўфийликнинг иккинчи мактаби Аҳмад Яссавийдан бошланган. Сулаймон Боқирғоний ва Саид Ато Яссавий унинг шоғирдларидандир.

XV асрда Мовароуннаҳрда сўфийликнинг янги оқими Нақшбандия тариқати пайдо бўлган. Бу тариқатда сўфийларни дарвешликдан меҳнат қилишга ва оллоқга содиқ бўлишга даъват этилади.

¹ И. Жумабоев. Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари. Тошкент, «Ўзбекистон» н. 1980, 40-бет.

ХУЖА АБДУХОЛИҚ ГИЖДУВОНИЙ
(1103—1179)

Хўжа Абдуҳолиқ 1103 йили Гиждувонда таваллуд топиб, 1179 йилда ўз ватанида вафот этган. У Шарқ фалсафий тасаввуф тарихида ўзига хос нуфузга эга бўлган. Гиждувонийнинг таълимоти тасаввуф силсилаларидан бири — Хожাগон (Хожалар) ҳалқасида шаклланган. Бироқ, Гиждувоний фақат Хожাগон силсиласининг эмас, балки кейинчалик шу ҳалқада пайдо бўлиб, оламшумул равнақ топган Нақшбандия силсиласининг ҳам асосчиларидандир. Тасаввуф тарихида нақшбандийликни Хўжагон шажарасининг шохчаси деган қараш ҳам бор. Гиждувонийни мўтабар китобларда «шайхушшуюк» (шайхлар шайхи) деб ҳам таърифланади. Бу улугвор унвои Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар томонидан Хўжа Гиждувоний сингари пирларга нисбатангина қўлланилган.

Гиждувонийдан «Рисолаи соҳибия», «Рисолаи Ҳазрати Абу Юсуф Ҳамадоний», «Мақомати Хўжа Юсуф Ҳамадоний» каби асарлар ёдгорлик бўлиб қолган.

Ҳақон хўжалари сарвари қандай каромат ва фазилатлар соҳиби эди? Ушбу саволга жавоб беришда мавлоно Абдурахмон Жомийнинг «Нафахотул унс мин ҳазротул қудс» ҳамда Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат мин шамойимул футувват» асарларига таянилади. Асл манбаларнинг кафолат беришича, «аларнинг равиши тариқатда ҳужжатдур». Бу баҳони тушуниш учун тариқат нималигини қисқача изоҳлаш шарт. Маълумки, ислом таълимотига кўра, инсоннинг маънавий-руҳий камолотга эришиши шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат босқичларидан иборатдир. Ислом ёҳуд ҳудожўйлик йўлига кирган киши, яъни йўловчи, изловчи мана шу босқичларни босиб ўтиши зарур. Бу учала босқич бир-бирини қатъий тақозо этади.

Шариатсиз тариқатга кириб бўлмайдиган ва тариқатсиз ҳақиқатга эришилмайди. Тариқат шариат қонун-қоидаларини бажариш ва Оллоҳ муҳаббатига муяссар бўлиш йўлидир. Шариат — назария, тариқат амалиётдир. Ҳақиқат — мақсад, тариқат, услуб, фаолният шаклидир. Таълимотда: «шариат ёнғоқнинг пўчоғи бўлса, тариқат пўчоқ ичидаги пўстлоқдир, ҳақиқат эса пўстлоқ ичидаги мағиз», «шариат — ер, тариқат мазкур ерда унган дарахт, ҳақиқат эса шу дарахтнинг меваси», «тариқат — фано, яъни ўзидан кечиш, ҳақиқат — бақо, яъни ботил (бузилган, беҳуда ишлардан кечиш ҳақ ишларга боғланмоқ), «шариат — қонун, тариқат — йўл», «Қонун» вужуд ва калбни тарбиялайди. «Йўл» кўнгилни поклаб, руҳни нурлантиради» каби турфа таърифлар ҳам мавжуд.

Гиждувонийнинг инсониятга ибрат бўлган фазилатларидан яна бири шуки, Гиждувоний «пок равишларин ағёр кўздан яширибтурлар». Бундан шу нарса англашиладики, одам фақат ўз айбини яшириб юрмасдан, пок хислатини ҳам пинҳон

тутгани маъқул. Бу, биринчидан, покиза, сийратини ёмон кўздан асраш, иккинчидан, душманнинг бошқалар ғашини кўз-ғатмаслик, учинчидан, камтарлик, яъни ўз фазилатини кўз-кўз қилиб мақтанишдан сақланиш учун зарур.

Нақшбандия таълимотидаги «ботинан ҳақ бирла, зоҳиран халқ бирла» бўлмоқ равиши ҳамда ҳуфя зикр усули Гиждувонийнинг «пок равшини ағёр кўзидан яшириш» фазилатидан вужудга келган. Мавлавийя сулукидаги ошкора овоз чиқариб зикр тушиш, зикри самоъ бу услубга мувофиқ келмас эди. Гиждувоний жаҳрия усулидаги бундай зикрнинг офатидан огоҳлантиради:

*Эй сўфи соф, ки кун майли самоъ,
Ҳосил зи самоъ чун нифоқ асту видоъ.
Ё тарки самоъ кун, ки соф гарди,
Ё он, ки ҳаёти дили худ соз видоъ.*

Маъноси: «Эй софликни шиор этган сўфий, зикри самоъ усулини ихтиёр этган экансан, ҳушёр ва огоҳ бўлгилки, самоъ зикридан нифоқ, низо, ажралиш, ҳайрбод ҳосили унади. Ваҳоланки, сўфий зикрининг асл моҳияти-муддаоси қарама-қаршилик, яққаланиш ва бўлиниш эмас. Аксинча, мурсою мадора, ваҳдат — бирлашишдир. Шунинг учун ё зикри самоъни тарк этгилким, то ғурурдан поклангайсан. Ёки ўз ҳаётингу дилинг билан видолашавер».

Гиждувонийнинг бу сабоғи тасаввуф тарихидаги талаблардан чиқарилган оқилона ҳулосадир. Бу фикрга машҳур Мансур Ҳалложнинг аянчли қисмати далил бўла олади. Маълумки, Мансур Ҳаллож «Анал ҳақ» — (Мен — худоман) дея баралла айтгани учун дорга осилган. Навоийнинг изоҳлашича, Мансур Ҳалложнинг устоди Абв Амир бинни Усмон Макий тавҳид илмида ўзига хос янгича маъно кашф этган. У маъно ниҳоятда нозик ва сўзи яширин бўлган. Мансур олиб ошкор этган. Маъно бениҳоя нозиклигидан эл уни тушунмаган ва Мансурни ҳалок қилган. Аслида унинг «Мен — ҳақман» деганида «Мен — ҳақ билан биргаман» деган нозик маъно мужасамланган эди. Аммо, бу назокатни зикри самоъ сақлаёлмас эди. Шунинг учун Хўжа Али Рометоний: «Агар ер юзиде Абдуҳолиқ фарзандларидан бири бўлса эрди, Мансур ҳаргиз дор остига бормағай эрди», дея ҳуфя зикрнинг афзаллигига имон келтиради.

Гиждувоний ва Баҳовуддин Нақшбандий тариқатларида иккита бир-бирига яқин шиор бор. Масалан, Гиждувоний «Хуш дар дам» шиорида Инсонни ичидан чиқадиган ҳар бир нафас огоҳликдир ва бу ҳузур-ҳаловат юзасидан яхши, ғафлат унга ҳеч йўл топмаслиги керак, яъни ҳар бир нарса ё улим ё ҳаёт давомийлигини белгилайди. Уларнинг бу тариқатида илм инсонни маърифат ва адаблиликка чорлайди.

*Эй, илм денгизига кирмай, булоқ
соҳилида қолган киши,
Денгизда фароғат бор, соҳилда
эса бахтсизлик.
Дунёнинг мавжланишига хуш назар
билан боқма,
Ҳар икки нафас ўртасида денгиздан огоҳ бўл!*

Ҳожи Абдуҳолиқнинг ёзишларича «Йигирма икки ёшим-да уйғоқ қалбларимнинг хожаси — Хожа Хизир алайҳиссалом мени шайхи раббоний Юсуф Ҳамадоний қўлига топширдилар ва мени тарбият қилишга валият этдилар, улар Мовароуннаҳрда эканлар, мен уларнинг хизматларида бўлдим ва кўп фойдали амалларни ўзлаштириб олдим». Ғиждувоний тариқат оқибатида насиҳатномалар битдилар. Унинг «Фаслул ҳабиб» китобидан ахлоқ-одобга доир айрим намуналарни келтирамиз:

«Васият қилурман мен сенга эй фарзанд, барча ҳолатда илм, амал ва тақвода бўл, илм, амал суннат ва жамиятни маҳкам тут. Шуҳрат қидирмагил, шуҳрат офтобдир. Мансабда ўтирма, доимо панада бўл... Оз сўзла, оз е, оз ухла. Аҳли аёлингга эҳтиёт бул.

*Дунё аҳли билан мағрурланма.
Либосинг оддий, дўстинг дарвеш.
Дастмаянг фикҳ (хуқуқ) илми,
Уйинг масжид ва мунисинг ҳақ
Субҳона ва таъоло бўлсин.*

Абдуҳолиқ Ғиждувонийнинг иккинчи шиори «Назар ба қадам» дейилган бўлиб, унда Назаринг доимо панжаларинг устида бўлсин, токи, кераксиз жойга тушмасин, дейилади.

Бу тариқатни Абдураҳмон Жомий «Тухфатул-аҳрор» китобида «Назар ба қадам»ни назм билан шундай таърифлаган:

*Хушёрликсиз бирор нафас ҳам олмаган,
Назари қадамда ўзга ерда бўлмаган
У ўзлигидан суръат билан сафарга
Яъни узоққа кетмаган.
Ҳар бир қадами назоратдан ҳоли бўлмаган.*

Ғиждувонийнинг кейинги шиори: «Сафар дар ватан» деб номланади.

Бунинг маъноси шуки, одамнинг табиатида сафар қилиш эҳтиёжи мавжудлигини уқтириб ўтади. Ҳамда Сафарни 4 та ибтидоси мавжуддир — деб ёзган эди аллома.

- 1) Сафар қилиб бирор азизнинг хизматида бўладиганлар.
- 2) Умман сафар қилишни хоҳламовчилар.
- 3) Доимий сафар қилувчилар.
- 4) Сафарда бўлиш бу юракка сайқал бериш ва уни тозалашдир.

АҲМАД ЯССАВИЙ

Ислом оламининг тасаввуф шоири ва дину шариат пешвоси Хўжа Аҳмад Яссавий XI асрнинг ўрталарида Сайрамда Иброҳим ота оиласида дунёга келади. У гўдаклигидаёқ онасидан, 7 яшарлигида отасидан ажралади. Уни бобоси Арслон бобо (Арслонбоб) тарбиялайди. Балоғатга етгач, у отаси Шайх Иброҳимнинг мурид—халифаларидан бири Мусо Шайхнинг қизи Ойшага уйланади. Унинг Иброҳим отли ўғли, Гафҳари Шахноз отли қизи бўлган. Аҳмад дастлаб Яссиди ўқийди, сўнгра бобосининг тавсияси билан Бухорога бориб, мадрасада таҳсил кўради. Бу ерда у фикҳ илмининг устози Шайхулислом, тасаввуф фалсафасининг донишманди Юсуф Ҳамадонийдан таълим олган.

Устози асли Эроннинг Ҳамадон вилоятидан бўлган Юсуф Эрон ва Ҳиндистонда ўқийди. Имом Ғаззолийнинг устози Шайх Абу Али Фарюмадийдан таълим олади. Сўнгра Хуросону Мовароуннаҳрга келиб Марв, Самарқанд, Ҳирот, Балх, Бухоро шаҳарларида фаолият кўрсатади. Умрининг охирида Марв сафарида Бомийёнда вафот этади, шогирдлари жасадини Марва элтиб дафн этадилар.

Аҳмад Яссавий устози вафотидан кейин бир оз вақт Бухорода унинг ишини давом эттиради. Яссавий фаолиятининг дастлабки йилларидаёқ ўз дунёқарашини халқ орасида кенгроқ ёйиш мақсадида туркий қўшиқларга яқин шеърлар ижод қила бошлайди. Кейинчалик, Яссига қайтиб кўплаб тарафдорлар, шогирдлар ортттиради. Ривоятларга кўра, Аҳмад Яссавий 63 ёшга, яъни Пайғамбар ёшига киргач, ер остига — ертўлага кириб, умрини тоат-ибодат, худо йўлида риёзатда ўтказиб, 125 ёки 133 ёшида, 1166—1167 йиллар орасида вафот этган. Шарқда ўтган аксарият художўй, ҳақ йўлида фидойи суфи — донишмандларнинг 100—120 йил умр кўрганларини инobatга олсак, Яссавийнинг шунча ёшга киргани ҳам айни ҳақиқатдир.

Бизга қадар Яссавийда «Девони ҳикмат» номли шеърлар китоби сақланиб қолган. Бу асар ҳамма замонларда, барча туркий забон авлодларга манзур ва мақбул бўлиб келган. Зероки, у инсонни асл комилликка элтадиган дин, имон, худо йўлида фидойилик, эътиқодда собитлик, ҳалоллик, покликни тарғиб-ташвиқ этди. Кишиларни асл мақсад — Худога эришмоқ — пайида машаққат — риёзат чекмоққа, маърифат касб этмоққа, исломий ва дунёвий аҳкомларни эгалламоққа чорлади. Филология фанлари доктори Эргаш Рустамов Хўжа Аҳмад Яссавий Масжиди пештоқига ҳазрати Расулulloҳнинг «Талабул илми фаризатун ала кулли муслимин ва муслиматин» — илм олиш ҳар бир муслим ва муслима учун фарз», деган ҳадис битилганини қайд этган. Яссавий ҳикматларида тўғрилиқ, меҳнатсеварлик, мўминларга меҳрибон бўлиш, инсоф, мурувват ғояларини илгари сурган. Айрим ҳикматларда биз ижтимоий адолатсизликка қарши кескин фикрларни, дилозор, муфтхўр бўл-

масликка даъватни кўрамиз. Айни пайтда, Яссавий нодонлик, жаҳолат ва разолатни қаттиқ қоралаган. Шунинг учун ҳам ўтмишда Яссавий ҳикматлари сингари унинг шахсияти, шухрати ҳам Туркистонда кенг тарқалган. Халқ орасида Яссавийни до-нишманд, башоратчи ва нозик — бин аллома — Ҳаким сифа-тида воқиф этувчи кўплаб ривоятлар яратилган.

Аҳмад Яссавий яратган ўлмас ҳикматларини девон тари-қасида келажак авлодга мерос қолдирди. XI—XII асрларда Хуросону Мовароуннаҳрда юз берган қаҳатчилик, мўғуллар истилосининг асоратлари танқид этилади: адолат, инсоф, раҳм-шафқат ўрнини диёнатсизлик, такаббур эгаллаганидан нолий-ди, ҳимоясиз қолган халққа ҳамдардлик изҳор этади. Бу ҳик-матларда маънавият ҳақидаги фикрлар теран ифодаланади.

*Ахли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарвишларни дуосида ижобат йўқ.
Турлук бало халқ устига ёғди, дуслар.*

Яссавий ҳикматларида жаҳолат ва разолатни қоралаш, но-донлик, дўстга хилофлик қилиш, манманликни ҳам танқид қи-лади:

*Дуо қилинг, нодонларнинг юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса, бирдам турмай.
Бемор бўлса, нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.
Аё дўстлар нодон бирла улфат бўлуб,
Бағрим куюб, жондан тўйуб, ўлдим мано.
Тўғри айтсам эгри йўлга буйин тўлғар,
Қонлар ютуб, ғам заҳриға тўйдум мано.
Қайда курсанг кўнгли синуқ малҳам бўлғил,
Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.
Умнат бўлсанг ғарибларға тобеъ бўлғил,
Оят, ҳадис ҳар ким айтса, сомеъ бўлғил.*

Шоир бир талай ҳикматларда кишиларни қадрдон, ҳалолу пок, илм-донишли, диёнатли, имон-этиқодли, раҳм-шафқатли бўлишга даъват этади.

*Суннат эрмиш кофир бўлса, берма озор,
Кўнгли қоттиғ дилозордан худо безор.*

Сабру қаноат, жавонмардлик, эзгу мақсад йўлида фидоний-лик қилмоқ ҳам ҳақиқий ошиқнинг фазилати: у йўлдан озган гумроҳларни йўлга солмоғи даркор: эътиборлиси шундаки, ҳар бир сўз, ибора ниҳоятда содда, айни пайтда мазмуни на-фис, ундан кузатилган ғоявий ният, умумбашарий моҳиятга моликдир.

*Нафсдин кечиб, қаноатни пеша қилгон,
Ҳар ким топса, рози бўлиб, буйин сунгон.*

*Яхшиларга хизмат қилиб, дуо олғон,
Андоқ ошиқ маҳшар кун и армони йўқ.*

Мутакаббир, манманликка берилган одамни, ўз қадрини билмаган, ўзгалар қадрини эъозламаганларни инсон сифатида санаб бўлмайди:

*Хайфи одам ўз қадрини ўзи билмас,
Манманлик қиб яхшиларни кўзга илмас.*

Бу дунёда кимда-ким нафснинг гапига кирса, нафс йулида югуриб-елса, охир-оқибат расво бўлур:

*Нафс йўлига кирган киши расво бўлур.
Йўлдан озиб, тойиб, тўзиб, гумроҳ бўлур.
Нафсинг сени охир дамда гадо қилгай,
Дин уйини ғорат қилиб, адо қилгай,
Оқил эрсанг нафси баддин бўлғил безор.*

Ҳақиқатда ҳам орифликнинг асосий белгиси, комилликка эришмоқнинг йўли икки нафсдан ҳам пархезкорлик, саховат-пешалик, жавонмардлилик, ҳақгуйликдир.

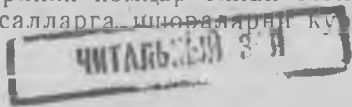
Ҳикматларда ёлғончилик, икки юзламачилик, товламачилик, ҳирс, таъмагирлик сингари чин ошиққа, орифларга номуносиб ғайринсоний хислатлар лаънатланади, мунофиқлар қораланади.

*Тўғри юрган ошиқлардин худо рози,
Ошиқ иши осон эмас, қилма бози.
Ёлғончилар ошиқ мен, дер, оллоҳ қози,
Имонини пучак пулга сотар эрмиш.*

«Девони ҳикмат» таркибидаги қўйидаги фикрлар китобдаги бутун ахлоқий, маърифий, ишқий, инсоний мулоҳазаларнинг умумлашма якунига ўхшаб кўринади, чунки бу байтларда комил инсон учун мажбурий булган барча фарз ва суннатлар ғоятда ихчам тарзда ўз ифодасини топган.

*Хайру сано қилғонлар, етим кўнглин олғонлар,
Чахор ёрлар ҳамроҳи кавсар лабинда кўрдим.
Андоғ олим жойини доруссаломда кўрдим.
Муфти бўлғон олимлар, ноҳақ фатво берганлар.
Андоғ муфти жойини сирот кўфруда кўрдим.*

Аҳмад Ясавий ҳикматлари нафақат ғоявий жиҳатдан, балки бадийлик нуқтаи назаридан ҳам XII аср туркий шеърининг мумтозидир. Бундан ташқари, биз ҳикматларда Фиръавн; Қорун, Фаридун, Мусо, Исо, Вомиқ, Узро, Юсуф, Фарход; Мажнун, Од, Шаддод, Мансур, Шибли, Боязид, Жунайд, Зуннун, Яъқуб, Зулайҳо, Зол, Рустам сингари ўнлаб афсонавий, тарихий номлар билан боғлиқ ривоятлар, нақллар, ҳикоят ва масалларга ишораатларни кўраемиз. Бундан ташқари,

пули сирот, оби кавсар, салсабил, маҳшаргоҳ, арафот, арасот ва бошқа атамалар Расулуллоҳ, саҳобалар, чаҳорёрларнинг фаолиятларига доир тафсилотлар ҳақидаги қайдларга ҳам дуч келамиз. Улар китобхонни ўйлашга, фикр юритишга ундайди, тафаккур қирраларини чархлашга ёрдам беради:

*Юнусдек ҳам дарё ичра балиқ бўлсам,
Юсуфдек ҳам қудуқ ичра ватан қилсам,
Ёқубдек ҳам Юсуф учун кўп йиғласам,
Бу иш бирла, ёраб, сени топғайму мен?
Маъруфдек ҳам ушбу йўлга қадам қўйсам,
Мансурдек ҳам жондан кечиб дорга қўнсам,
Дор узра шавқланибон ҳақни айсам,
Бу иш бирла, ёраб, сени топғайму мен?*

Қўриниб турибдики, Яссавий ҳикматларида инсоният пайдо бўлгандан буёнги тарихий ҳақиқат, афсоналар, ривоятлар, турли диний арбоблар, диний-фалсафий оқимлар асосчиларининг ҳаёти, турмуш тарзи, комиллик йўлидаги тутган сатъин-ҳаракатлари ғоятда нафис, тадрижий равишда ўз аксини топган. Бундай ҳикматларни уқиганда бизнинг билимимиз чуқурлашади, имонимиз бут бўлади, ҳаётга ва охиратга қарашимиз теранлашади, оллоҳга эришмоқ измида риёзат чекмоқ машаққатларини ҳис этамиз. Бу байтлардаги ҳар бир сўз, ибора, ҳатто изофа замирида нозик нуқталар қат-қат бўлиб ётибди.

Яссавий миллатидан қатъи назар ҳар бир одамни ҳурматлаш кераклигини уқтиради:

*Оқил эрсанг эранларга хизмат қилғил,
Амри маъруф қилғонларни иззат қилғил.*

Шоирнинг «Девони ҳикмат» номли асари фалсафа, педагогика, руҳшунослик, мантиқ, адабиёт фанларининг ривожиди алоҳида ўрин эгаллайди. Умуман, Яссавийнинг баркамол инсон ҳақидаги ғоялари ёш авлодни тарбиялашда муҳим дастур сифатида хизмат қилади.

Муस्ताқил иш.

Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлар» китобини уқиб таҳлил қилиш.

НОСИР ХИСРАВ

Маърифатпарвар адиб, оташқалб шоир ва олим, атоқли давлат арбоби Носир Хисрав (1044—1088) ҳозирги Тожикистоннинг Қабодиён шаҳрида туғилган. Балх ва Марв мадрасаларида таълим олган. Салжуқийлар салтанатида 20 йил солиқ йиғувчилар идорасида бошчилик қилган. Араб мамлакатларида 7 йил сафарда юрган адиб тўрт марта ҳаж сафарини адо этган. Умрининг охириги йилларини тоғли Бадахшонда ўтказиб, Юмғон қишлоғида вафот этган.

Носир Хисрав наққош, олим, шоир, ёзувчи сифатида катта

мерос қолдирган. Адибнинг «Саодатнома», «Рўшноинома», «Сафарнома», «Мусофирларнинг йўл озиқаси», «Биродарлар хони», «Ванжҳидин», «Кушоши ва раҳоши» асарлари, араб ва форс тилларидаги шеърлари шарқдаги илм аҳли орасида жуда машҳурдир. Мазкур асарларда, хусусан «Саодатнома»да илм-маърифат саодатнинг калити, деҳқонлар, чорвадорлар ва ҳунармандлар жамиятнинг моддий неъматларини яратувчилар сифатида таърифланган. «Ҳунарманддан яхши касб йўқ жаҳонда» каби ибратли мисралар муаллифининг илм ўрганиш йўлида чеккан заҳматлари ҳам ибратлидир:

*Билим қидиришга урдим бошимни,
Бекор утказмадим умримни бир дам,
Қайдаки эшитсам илму донишни
Эшиги тагида ўтирдим маҳкам.*

Носир Хисрав 15 йил давомида ғорни маскан қилиб Юмғон адиб ўқувчиларга бир вақтнинг ўзида ёзишни ва овоз чиқариб ўқишни машқ қилдирган. Манбаларда қайд этилишича, Носир Хисравнинг талабалари хушнавис ва Қуръонни ширин овоз билан қироат қиладиган бўлиб чиқар экан. Шоир асарларида катталарга иззат, кичикларга шафқат, ота-онага хизмат, дўстлик, ҳар бир ишни илм ва ақл-заковатга суянган ҳолда бажаришга даъват, жаҳолат ва разолатни лаънатлаш ғоялари кучлидир. Айниқса, илм олишнинг зарурлиги алоҳида таъкидланган:

*Кимки шогирдлигидан чин дилдан шод,
Бир куни ўзи ҳам бўлғуси устод.
Илм бирла етиш мумкин биродар,
Заррадан тортиб то қуёшга қадар.*

Носир Хисравнинг ҳунар эгаллаш, илм ўрганиш йўлидаги сабот ва матонати, муаллимлик фаолияти, адолат учун кураш йўлидаги мардоналиги ҳамisha ибратлидир.

БАҲОВУДДИН НАҚШБАНД ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ҲАҚИДА

Ислом дунёсидаги энг муътабар шахслардан бири Баҳовуддин Нақшбанддир. Саййид Муҳаммад ибн Саййид Жалолиддин Нақшбанд 1318 йилда Бухорода туғилган. Гўдаклик чоғидаёқ атрофдаги одамларни ҳайратда қолдирган, лекин келаётган одамни бир қарашда тўхтатиб қўйган. У етти ёшидаёқ Қуръони каримни тўлиқ ёд олган. Устози Самосий берган илмлар Баҳовуддинга олам сирларини билиш, дунё эшигини очиш калити сифатида хизмат қилган.

Баҳовуддин ёшлигидаёқ покиза, одобли, устозларига меҳрибон ва зукко бўлган. Халқ орасида у устозларининг бомдод намози учун керакли таҳорат сувини, яъни обдастани эшик ор-

қасида тонг отгунча бағрига босиб ўтириб, танасининг ҳарорати билан иситганлиги ҳақидаги ривоят мавжуд.

Баҳовуддин II ёшида Аҳмад Яссавийнинг ҳикматларини, шайх Азизон (Рометоний) рисоаларини ўрганган.

Саййид Мир Кулол ёш Баҳовуддинга зикр қилиш сирларини ўргатган ва Баҳовуддин ёш бўлишига қарамай, ҳалол меҳнат қилиш, ҳар бир инсон учун зарурлигини англаган. Рухий мўъжиза ва кароматлар кўрсатиш билан бирга ҳунар ўрганган, яъни қалин ипакли мато — кимҳоб тўқиш билан тирикчилик қилган.

XIV асрдан кейин Марказий Осиёда Хожа Баҳовуддин асос солган Нақшбандия тариқати шаклланди ва ривож топди. Хўжа Аҳрор Валий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ҳам ана шу тариқатга мансуб эдилар.

Баҳовуддин бутун ҳаёти ва фаолиятини ислом динини тарғибот қилишга қаратган буюк шахс сифатида «Баҳовуддин Балогардон», «Девонаи Баҳовуддин», «Шайх Баҳовуддин», «Ҳазрати Эшон», «Хожан бузург» каби номлар билан инсоният тарихида барҳаёт қолган.

Баҳовуддин Нақшбанднинг таълим-тарбия ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ва панду насиҳатлари ғоят қимматлидир. У баркамол инсонни тарбиялаш дастлаб одобдан бошланишини таъкидлаб шундай деган эди: «Адаб хулқни чиройли қилиш, сўз ва феълни соз қилишдир... Адаб сақлаш — муҳаббат самараси, яна муҳаббат дарахтининг уруғи ҳамдир. Агар адабдан озгина нуқсонга йўл қўйсанг ҳам, нимаики қилсанг, беадаблик кўринади. Одам ўзини бир хил сифат ва кўринишида олиб юриши лозим, токи одамларда унга тасарруф (таъсир қилиш) таъмаси пайдо бўлмасин».

Нақшбандий дўстлик ва ўртоқликка катта эътибор берган ва агар дўст айбига боқсақ, дўстсиз қоламиз, ҳеч ким дунёда беайб эмас, деган пурҳикмат сатрларини қолдириб кетган. У шунингдек, яхшиликка чорловчи фикрларни ҳам баён этган: «Ният — касб қилиб топадиган нарса эмас, балки у ғайб оламидандир. Ниятнинг ҳақиқати ихтиёр остида эмас. Агар ният йўқ бўлса, умид натижа бермайди». Сабр ва чидамда ногора каби бўлмоқ лозимки, у қанчалик шапалоқ емасин, бироқ ўз адабига хилоф овоз чиқармайди».

Нақшбандий меҳнат ва ҳунарга алоҳида эътибор берган. Мадрасага қабул қилинадиган болалардан энг олдин: «Сиз қандай ҳунарни биласиз?» — деб сўраган. Ҳунар билмаганларни бирор ҳунарни эгаллашга, сўнгра ислом илмини ўрганишга даъват этган. Бу ҳақда у шундай ёзган:

*Денгиздан ҳамшиша изламагил дур,
Одамга бир ҳунар бас, эзгу турур.*

«Нақшбанд» Баҳовуддиннинг таҳаллуси бўлиб, матога нақш (гул) босувчи касбини билдиради. Бинобарин, Нақшбанд ўзининг мато тўқийдиган дўкони борлигини ҳам ёзган. Мазкур

сўзнинг рамзий маъноси муриднинг қалбига Оллоҳ муҳаббатини англатади. Нақшбандия сулуки қўл меҳнати билан шуғулланишни, тер тўкиб ҳаёт кечирини тарғиб қилади. Баҳовуддин Нақшбанднинг «дил ба ёру даст ба кор» деган шиори ғоят машҳурдир.

Баҳовуддин Нақшбанд инсон ақлини, идроки ва қобилиятини ўстириш зарурлигини алоҳида таъкидлайди: «Камолотда инсон ақлининг йули шундай: бу йўлнинг чақалоғини тариқат бешигига белайдилар ва тарбият кўрагидан сўт эмизадилар, шундай қилиб, висол чегарасига етказадилар, сўнг бирор усул билан уларни ўзликдан қайтарадилар. Улар Оллоҳдан файз оладилар ва вояга етадилар».

Баҳовуддин Нақшбанднинг ижоди ҳар бир ўқувчи ва талабани яхши йўлларга бошловчи муқаддас билим хазинасидир.

III БОБ. ШАРҚ УЙҒОНИШ ДАВРИДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ВА МАДАНИЯТ

УЙҒОНИШ ДАВРИДАГИ ИЖТИМОИЙ ВА МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТ

V аср охирига келиб Рим империяси қулайди. Шундан сўнг мамлакатда сиёсий-иқтисодий ва маданий тушқунлик юз беради. Урта асрга келиб, Оврўпода ижтимоий, маданий тараққиёт, дин таъсири ниҳоятда кучайди. Айниқса, VII—VIII асрларда Шарқда аниқ фанларнинг ривожланиши улкан ютуқларга эришилди. Маданият ва маърифат марказларидан бири бўлган Марказий Осиёда яшаган халқлар жуда қадим замонлардан бери Хитой ва Ҳиндистон мамлакатлари билан савдо, сиёсий ва маданий алоқа қилиб турар эдилар.

Осиёда фан ва маданият жуда оғир тарихий шароитда — халқ оммасининг маҳаллий ва чет эл зolimларига қарши олиб борган курашлари шароитида тараққий этди.

XII аср охири, XIII асрнинг биринчи ярмида араблар жуда катта ҳудудларнинг — Ҳиндистоннинг шимолий ғарбидан тортиб, Африканинг шимолий қирғоқларигача бўлган ерларни босиб олдилар ва катта давлат — халифалик туздилар. Бу халифаликнинг пойтахти Бағдод шаҳри эди. Араблар ҳукмронлигининг биринчи даврларида, босиб олинган ерлардаги халқларнинг маданий меросларини ва фан арбобларини йўқотиш сиёсати юргизилди. Марказий Осиё халқларининг фан ва маданияти араб кўрсатмалари асосида ривожлантирилди.

IX аср охирларига келиб, синфий курашлар маълум бир халқларнинг озодлик ҳаракатлари туфайли Марказий Осиёда маҳаллий киборлардан чиққан сомонийлар (874—999 й.) ҳукмронлиги ўрнатилди. Сомонийлар давлатининг пойтахти Бухоро эди.

Савдо ва ташқи алоқаларни мустақкамлаш борасида карвонларнинг кечалари чўлларда адашмай юришлари учун шарқ, ғарб, шимол, жануб томонларини билиш, юлдузлардан, яъни қутб юлдузидан йўлни аниқлаш каби эҳтиёжлар туғилди. На-

тижада, фалакиёт, математика, тиббиёт ҳамда ижтимоий фанлар ривожлана бошлади. Бу фанларни марказлаштириш мақсадида Маъмун ҳукмронлиги даврида Боғдод шаҳрида «Дорул-Ҳукамо» («Донишмандлар уйи») барпо бўлиб, унинг ҳузурида кутубхона ва расадхона ташкил этилди. Бу «Донишмандлар уйига» бир қанча мамлакатлардан истеъдодли олимлар чақирилди. Бу илм масканларида Маъмун буйруғига биноан, Хоразмдан Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий ҳам таклиф қилинди. Урта асрларда фан ва маданият тараққиётида ал-Хоразмий, ал-Форобий, ал-Беруний, Ибн Сино, Аҳмад бин Муҳаммад Фарғоний, Умар Ҳайём ва бошқалар фаол қатнашдилар.

IX—XII асрларда Марказий Осиёда араб истилосидан сўнг жуда ҳам кўп шаҳар ва қишлоқлар вайрона ҳолда бўлиб, халқларни ислом динини ўрганишга ва унга амал қилишга даъват этилар эди. Берунийнинг «Осорул боқия...» асарида араб истилосидан сўнгги манзара шундай таърифланган: «Қутайба Хоразм ёзувини, ривоятларини яхши билган, хоразмликлардаги мавжуд илмларни ўргатувчи кишиларни қийратган ва уларга турли йўсинда азоб берган. «Қутайба Хоразм ҳаттоларини иуқотди, руҳонийларни қирди, уларнинг китобларини ва ўрама хатларини ўтда куйдирди¹. Бундай қабиҳ ишлар халқ маданиятига занжир бўлиб қолмади. Аста-секин Марказий Осиёда маданий ҳаёт вазияти вужудга келди. Айниқса, Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги маданий ҳаётда қуйидаги ўзгаришлар рўй берди.

Араб тили фақат мусулмон ақидаларига хос бўлиб қолмай, балки, форс, хоразм, сўғд аслзодалари орасида, ижтимоий фанлар доирасида ҳам қўллана бошланди. Олимлар араб графикасини ўзлаштириб форс-тожик тилларида ёза бошладилар. Илм-фанни ўрганишга алоҳида эътибор берилди. Бухоро амири саройида кутубхонанинг ташкил этилиши маданий ҳаётни юксалишига ёрдам берди.

Шарқ уйғониш даври маданияти фанларнинг ривожланиши, қомусий олим, мутафаккирлар етишиб чиқиши билан бутун кишилик жамияти ривожланишининг юксак босқичи бўлди. Уша даврда ижодкор олим, маърифатпарвар, шоир ва педагоглардан Рудакий, Фирдавсий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Замаҳшарий, Абдушукур Балхий, Аҳмад Югнакий ва бошқалар ғоят самарали фаолият кўрсатдилар.

АБУ АБДУЛЛОҲ АЛ-ХОРАЗМИЙНИНГ ДИДАКТИК ҚАРАШЛАРИ

Буюк олим, алжабр фанининг отаси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмий 783 йилда Хоразмнинг Замаҳшар шаҳрида туғилган. Унинг ёшлиги ва илм олиш дав-

¹ Ўзбекистон халқлари тарихи. Тошкент, Фан, 1992, 99-бет.

ри, асосан Замаҳшар ва Қиёт шаҳарларида ўтган. Хоразмий Абу Бакр ар-Розийдан таъбат ва кимё, Абу Наср Форобийдан фалсафа, Аббос ибн Муҳаммад Ибн Қасир ал-Фарғонийдан илми нужум, география, риёзиёт ва бошқа фанларни ўрганган. У Хуросонда яшаб вазир Абдул Ҳасан ал-Утбий ҳузурида котиб бўлиб хизмат қилган. Уша давр олим ижодининг чуққиси эди.

Хоразмийнинг фалсафий дунёқараши ўша даврда кенг тарқалган қадимги юнон фалсафа ва маданиятига мансуб эди. Унда дунёга муносабатнинг шаклланишида шарқ файласуфлари Ёқуб ибн Исҳоқ, ал-Қиндий, Форобий ва Розийнинг таъсири кучли бўлган.

Хоразмий «Ал-жабр ва ал муқобала» («Тенгламалар ва қаршилантириш»), «Ҳисоб ал-ҳинд» («Ҳинд ҳисоби»), «Китоб сурат ал-арз» («Ер сурати ҳақида китоб»), «Китоб ат-тарих» («Тарих китоби»), «Китоб ал-амал бил устурлабат» («Устурлоб — юлдузларнинг ҳаракатини кузатиш») номли асарлар яратган.

Хоразмий ўзининг фалсафий-маърифий қарашларини «Муфотиҳал улум» («Илмларнинг калитлари») номли асарида баён этган. Ана шу асарни академик И. Ю. Крачковский «ўша давр билимларининг барча соҳаларини ўз ичига олувчи изоҳли терминологик луғат бўлиб, ўз моҳиятига кўра жуда катта тарбиявий аҳамиятга эга» деб таърифлаган.

Г. Сарбон мазкур асарни ўрта асрлардаги фанларни ва маданиятни ўрганиш учун асосий манбалардан бири деб қайд қилган.

Хоразмий ўзининг «Ал-жабр вал муқобала» номли асари билан математика фанига асос солди. Шу билан бирга у «Фалакиёт жадваллари», «Қуёш соатлари тўғрисида» каби рисолалар ҳам ёзган. Хоразмийнинг таълим борасидаги фикрлари ҳар бир фаннинг қонун-қоидаларини ва уларни ўқитиш йўллариини асослагани билан муҳимдир. Бу ҳақда олимнинг ўзи шундай деб ёзган: «Мен арифметиканинг содда ва мураккаб масалаларини ўз ичига олган «Ал-жабр вал-муқобала» китобини ёздим. Чунки бу китоб васиятнома ёзиш, ҳуқуқ ишлари, савдототиқ, ариқ қазиш, геометрик ҳисоблашлар учун жуда зарур деб, ҳисобладим».

Хоразмийнинг йирик асари «Китоб ал-Мухтасар»

Бу асар уч бўлимдан иборатдир.

1- бўлим алгебра масалаларига бағишланган.

2- бўлимда геометрия ўрганишга доир масалалар ва алгебранинг баъзи бир қонунлари баён этилган.

3- бўлим мерос тақсимлаш масалаларига бағишланган. Бу китоб асосан, 1- ва 2- даражали тенгламаларни «ал-жабр ва ал-муқобала» усули билан ечишга бағишланади. Бу иккала усулдан фойдаланиб, 1-даражали тенгламаларнинг ечиши кўрсатилган ва бунга қуйидагича таъриф берилган: тенглама-

ларни ечиш учун ишлатиладиган амаллар «ал-жабр» ва «ал муқобала» деб айтилади.

Ал-Хоразмийнинг умуман фан ва маданият тарихида жуда катта аҳамият касб этган асари арифметикадир. Бу китоб орқали ўнли саноқ тартиби Ўрта Шарқ мамлакатларига, Европага тарқала бошлаган. Бу саноқ тартиби ўша даврда ҳукм сураётган ҳарfli саноқ тартиблар рим саноқ тартибига нисбатан жуда мукамаллашган бўлиб, турмуш эҳтиёжлари учун тез орада қабул қилина бошлаганди.

Хоразмий ўзининг арифметикасида ҳиндларнинг туққиз рақам 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 ва ноль ёрдами, яъни ўнли позиция тартиб билан исталган 0 сон ва қисқача ифодаланишини баён этиш мақсадида ёзган эди. Шу билан бирга сонларни кўпайтириш, қўшиш ва айириш ҳамда бўлишни осон йўллари қайд қилинади.

Хоразмийнинг арифметикаси математика ва саноқ тартиби тарихида янги бир давр очди. Хоразмий IX асрнинг 20-йилларида «Зиж» (фалакиёт жадваллари)ни тузиб чиқди. Бу асар матни ҳозирга қадар араб тилига таржима қилиниб фан оламида фойдаланилмоқда.

Асар Шарқ ва Ғарбда фалакиёт фанидан сабоқ берувчи асосий асар бўлиб хизмат қилди. Хоразмий «Астролябия» («Устурлоб») ва «Қуёш соати» ҳақида ҳам асарлар ёзган эди. Хоразмий Марказий осийлик олимлар Муҳаммад Косир, Фарғоний, Аҳмад Марводий қабилар ҳамкорлигида меридиан ёйини ҳисоблашда илмий изланишлар олиб борганлар.

Уларни таълимотича меридианнинг бир градусли ёйнинг узунлигини қайта-қайта ўлчаш воситасида 11815 м эканлиги топилганки, бу меридиан градуси ёйнинг ҳақиқий узунлигидан фақат 977 м фарқ қилади.

Ҳозирги замон ҳисоблаш математикасининг асосий термини «алгоритм» («алгорифм») «Ал-Хоразмий»нинг лотинча транскрипциясидан келиб чиққани кўпчиликка маълум.

Хоразмий тарихга доир китобида Марказий Осиёнинг XIII—IX асрлардаги ҳаёти ҳақида батафсил маълумотлар берган. Олимнинг «Ҳинд ҳисоби», «Ал-жабр вал-муқобала» китоблари фаннинг шу соҳасини ривожлантиришга катта ҳисса бўлиб қўшилган.

Мустақил иш.

Мусо ал-Хоразмийнинг дидактик фикрларини ўрганиб ҳозирги мактаб шароитига таққослаб чиқинг.

ФОРОБИЙ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ҲАҚИДА

Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ Тархон Форобий жаҳон маданиятига катта ҳисса қўшган мутафаккир, Ўрта осийлик машҳур файласуф, алломадир. У 879 йилда Мова-

роуннахрнинг Фороб вилоятида туғилган, Дастлаб Марвда таҳсил кўрган. Кейин Бағдодга бориб, Абу Башир Матт ибн Юнусдан юнон тили ва фалсафаси бўйича сабоқ олган. Юҳанна ибн Хийлондан мантиқ ва табобатни ўрганган. Юнон файласуфларининг, айниқса, Аристотелнинг асарларини синчиклаб ўқиган. Исломиий илмларни ҳам яхши ўзлаштирган. Кейинчалик ўзи ҳам анчагина фалсафий асарлар ёзган. Баъзи асарларни тушунишни енгиллаштириш учун шарҳлар битган. Бир оз вақт Шом (Сурия)га ва Мисрга кетади.

Форобий 950 йилда ҳаётдан кўз юмган. Ундан бизга жуда кўп улмас асарлар мерос бўлиб келган. Ўз замонасининг етук олими бўлган Форобийнинг фалсафа, мантиқ, психология, муסיқа, математика ва ҳоказоларга доир 160 дан зиёд асарлари маълум бўлиб, уларнинг кўпи жуда кенг, ҳатто, дунё миқёсида шухрат қозонган. «Ал-Муаллим ас-соний («Иккинчи муаллим»»), Арастудан кейин, «Шарҳ Арастуси» номларига сазовор бўлган Форобийнинг мазкур фанларга доир асарларидан ташқари, ижтимоий ҳаёт, билишнинг шакллари, босқичлари ва усуллари ахлоқ, тарбия, тилшунослик шеърят ва ҳоказоларга бағишланган асарлари ҳам бор. Масалан, «Калом фил ақл алкабир» («Катталарнинг ақли ҳақида суз»), «Китоб фил ақл асағир» («Ёшларнинг ақли ҳақида китоб»), «Китоб фи ихсо алулум ва ат-таъриф» («Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи»), «Калом фи шеър вал қавофи» («Шеър ва қофиялар ҳақида суз»), «Рисола фит танбиҳ ала асбоб ас-саодат» («Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисола»), «Ас-сийрат ал-фазила» («Фазилатли хулқлар») ва бошқалар ана шулар жумласидандир.

Форобийнинг ижтимоий-фалсафий дунёқараши узига хос бўлиб, у илк бор Аристотель таълимотини неоплатонизм таъсиридан тозалашга, соф аристотелизмни тиклашга ҳаракат қилди. Форобий ижодидаги бош масала дунёнинг абадийлиги, жоннинг улмаслиги, ақл ва идрок ҳақидаги таълимотдир.

Форобийнинг ижтимоий-фалсафий концепциясига кура, олам ягона мавжудоддан иборат. Оллоҳ ҳамма нарсанинг ибтидоси, барча вужудлар унинг хоҳиши асосида яратилади, бунинг сунгги поғонаси материядир.

Форобий ўзининг фалсафий қарашларида инсонга билим ва тарбия беришни асослаган. У инсон — ақлли мавжудот дейилганда, унинг ақлли бўлишга лаёқатлилиги, лекин ёмон хатти-ҳаракатларга ҳам қобиллиги тушунилишини уқтирган. Инсонларга доимий билим ва тарбия беришни зарур деб ҳисоблаган. Форобий ўзининг идеал жамоасида одамларни турли белгиларга қараб гуруҳларга бўлган. Кишиларнинг диний мазҳабига эмас, балки табиий хусусиятларига, аввало ақлий иқтидорига ҳамда илмларни урганиш ва ҳаётий тажриба туплаш жараёнида орттирган билим ва кўникмаларига катта аҳамият берган.

Форобий фалсафасида инсонпарварлик ғоялари алоҳида

ўрни олган. Унинг фикрича, ҳар қандай феодал зулм, урушлар бартараф бўлган тақдирда ҳамма миллатлар тинч, озод, хушчақчақ, бахтиёр ҳаёт кечиришлари мумкин. Кишилар ўртасидаги самимий дўстлик, ҳамкорлик уларнинг кундалик ҳаётни мазмундор бўлишига ёрдам беради.

Форобий замонасининг пешқадам билимдони сифатида тинимсиз ижодий ишлар билан шуғулланган айни пайтда муаллимлик ҳам қилган. Масалан, Абу Сирожиддиндан фалакиёт ва математикани ўрганиб, унга мантиқдан дарс берган. Форобий олий мадрасаларда талабаларни ўқитиб камтарона ҳаёт кечирган. Форобий ўқитишнинг мазмуни ва қонун-қоидаларини ўзининг амалий фаолиятида синаб кўрган. У инсоннинг бахт-саодатга эришуви учун зарур билимларни ўрганадиган фанларни этика ва сиёсий гуруҳларга ажратган. Этика—ахлоқшуносликдан иборатлигини, сиёсий фанлар эса давлатшунослик, психология, педагогика муаммоларини уз ичига олишини, ана шундай билимларни ўрганиш инсонни хушахлоқ: садоқатли, ақлу идрокли қилишни таъкидлаган. Форобийнинг фикрича, ҳар бир шахс муносиб одам бўлиши учун унга таълим ва тарбия зарурдир. У таълим орқали назарий камолотга эришади, тарбия орқали эса кишилар билан мулоқотни, ахлоқий қадр-қимматни ва амалий фаолиятни ўрганади.

Форобий болаларнинг феъл-атворига қараб тарбия жараёнида «қаттиқ» ёки «юмшоқ» усуллардан фойдаланиш керак, деб ҳисоблаган:

1. Тарбияланувчилар ўқиш-ўрганишга мойил бўлса, таълим-тарбия жараёнида юмшоқ усул қўлланади.

2. Тарбияланувчилар ўзбошимча, итоатсиз бўлса, қаттиқ усул қўлланилиши лозим.

Форобий фанларни таснифлаш билан бирга, уларни қандай ўрганиш масаласига алоҳида тўхталган. Унинг фикрича, ҳар бир фанни ўрганувчи олдин ўзини шу илмни ўзлаштиришга тайёрлаши, сўнгра ҳақиқатни излаши ва ўзининг саломатлигига, одоб-ахлоқига жиддий эътибор бериши лозим. Қимки илм-ҳикматни ўрганишни истаса, бу ишни ёшлигидан бошлаши, саломатлигининг яхши бўлишига интилиши, ахлоқли, одобли бўлиши, сўзининг уддасидан чиқиши, ёмон ишлардан сақланиши, хиёнат ва макр-ҳийладан узоқ юриши керак.

Форобий дидактик қарашларида устоз-ўқитувчининг масъулиятини алоҳида ифодалайди. «Устоз, — дейди у, — шогирдларига қаттиқ зуғум ҳам, ҳаддан ташқари кўнгилчанлик ҳам қилмаслиги лозим. Чунки ортиқча зуғум шогирдда устозга нисбатан нафрат уйғотади, бордию устоз жуда ҳам юмшоқ бўлса, шогирд уни менсимай қўяди ва у берадиган билимдан совиб ҳам қолади.

Форобийнинг таълим-тарбия ҳақидаги ғоялари аввало Оллоҳни билишга, инсоният яратган илмий билимларни ўзлаштиришга қаратилган. У таълим-тарбиянинг восита ва усуллари асослаб берган. Олимнинг ўқитишга доир ғоялари узидан

кейинги асарларда таълим-тарбия ва инсон камолоти хусусидаги фикр-мулоҳазаларининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатган.

Форобийнинг ахлоқий қарашлари ҳам ғоят қимматлидир. У қомусий билимлар соҳиби сифатида бу муаммони илмий нуқтаи назардан асослашга интилди. У ўзининг «Идеал шаҳар кишиларининг ахлоқий қарашлари», «Рух маданияти ҳақида рисола» асарларида инсонни баркамол бўлиши учун, аввало, юксак ахлоқли бўлиши зарурлигини алоҳида таъкидлаган. Профессор И. Жумабоев ўз тадқиқотларида Форобийнинг ахлоқий ғояларини ҳар томонлама ўрганиб хулоса сифатида шундай ёзади: «Ахлоқий тарбия масалаларини ва этиканинг назарий муаммоларини ишлаб чиқиш — мутафаккир ижтимоий қарашларининг энг муҳим қисмидир»¹. Форобийнинг фикрича, этика инсондаги хатти-ҳаракатларининг асосий нормалари ва қоидаларини ўрганса, сиёсий фан бутун жамиятдаги жами аъзоларнинг одоб-ахлоқини, хатти-ҳаракатини бошқариш ҳақида билим беради.

Форобий ахлоқни икки гуруҳга бўлган эди: эзгулик — яхши сифатларга ва ёвузлик ёки ёмон сифатларга ажратган. Инсоннинг энг олижаноб фазилати бахтга интилишидир. Олимнинг талқинича, асосий бахт — шу дунёда, реал ҳаёт шароитида эришиладиган бахтдир. Чинакам бахтга эришиш кишилардан юксак ахлоқий муносабатни, ҳамкорлик ва ўзаро ёрдамни, аҳил-иноқ яшашни талаб қилади.

Форобий ахлоқий фазилатни ўзлаштириш ва шакллантириш масаласини таҳлил қилишда Аристотелнинг ғояларига таяниб қуйидагиларни ёзган: «Арасту ахлоқий фазилатларни қандай ўзлаштириш мумкинлигини тушунтиради. 1. Адолатли, пок, жасур бўлишга одатланиш шу билан бирга ёмон қилиқлардан қутулиш учун ҳам маълум муддат ўтиши керак. Бу вақт давомида инсон ўзининг ёмон қилиқларидан воз кеча олади. 2. Агар одамда туғма, кучли ғурур туйғулари бўлмаса, у ҳолда ўша одам уз руҳини машқ ила гарбиялаши зарур. Арасту айтадики, тарбияли одамлар ўз руҳларини доимо қувониш, ортиқча кулиш, қаттиқ хафа бўлиш, ортиқча қайғуриш каби ҳолатлардан сақлай олишлари керак.

Форобий раҳбарлар учун зарур турли фазилатларни тушунтиради. Энг биринчи фазилат — очиққўнгиллик, иккинчиси меҳр-шафқат, учинчиси — келажаги порлоқлик, тўртинчиси сбрў-эътибор қозониш...

... Донишманд кишилар айрим нарсаларни кузатишлари пайтидагина аҳамиятга молик фикрлар ва мулоҳазаларга таянадиган туғма қобилиятли одамлар эмас, балки тажриба орқали ҳақиқатга етишган оқил инсонлардир.

... Жасурлик, қўрқоқлик ёки инсон табиатининг бошқа би-

¹ И. Жумабоев. Урта Осиё этикаси тарихи очерклари, Тошкент, «Ўзбекистон» н. 1980, 95- бет.

роҳ жиҳати муҳокама қилинса, доимо ҳар ким ўз фикрини билдиради.

Форобийнинг инсон камолотига доир ғоялари асрлар оша ўз қимматини сақлаб келди. Унинг ахлоқий ғоялари ҳозиргача ёшлар учун тўғри йўл-йўриқ кўрсатмоқда. Форобийшунос олим М. Хайруллаев олимнинг келажакни кўра билиш истеъдодига алоҳида тўхталади: «Форобийнинг фикрича, бахт — ақл ва фан ёрдамида маънавий маданиятнинг шундай даражасига эришиш мумкинки, бу маданият инсон ўлиб кетгандан кейин ҳам инсониятга хизмат қилаверсин. Бахт маънавий маданиятнинг аста-секин жамланиб бориши жараёнидан, унинг бир авлоддан иккинчи авлодга ўтиши, тобора янги-янги ютуқлар билан бетўхтов бойиб боришидан далолат беради».

Мустақил иш.

Форобийнинг ҳикматларини ўрганиш ва таҳлил қилиш.

БЕРУНИЙНИНГ МАЪРИФИЙ ҚАРАШЛАРИ

Ўрта асрнинг буюк қомусий олими, беқийёс ақл-заковат соҳиби Беруний фанларнинг ва ижтимоий ҳаётнинг жуда кўп жиддий муаммоларини тўғри ҳал қилиб шулар асосида жуда кўп илмий асарлар яратган улкан донишманддир. У фалсафа, ижтимоийёт, тарих ва бошқа фанларнинг ривожланишига катта ҳисса қўшган.

Абу Райҳон ибн Аҳмад Беруний 973 йилда Марказий Осиёнинг йирик маданият маркази — Хоразмнинг Кот (ҳозирги Беруний шаҳри) атрофида туғилган. У ўз юртида таҳсил кўрган. Бир неча тилларни ва фалсафа, фалакиёт илми, математика фанларини мукамал ўрганган, ботаника, минералогия ва бошқа табиий фанларга ҳам қизиққан. Беруний Марказий Осиёлик буюк математик ва фалакиётшунос олим Абу Наср ибн Ироқни устоз деб билган. У ёшлик чоғиданоқ фанда, айниқса, фалакиёт илмида катта муваффақиятларга эришган. Масалан, 16 ёшида мустақил ҳолда фалакиётшуносликка оид қузатишлар олиб борган ва маълум натижага эришган. 21 ёшида эса ўзи ясаган асбоб ёрдамида эклиптиканинг экваторга оғиш бурчагини аниқлаган.

995 йилда Кот шаҳри Гургонж амири Маъмун I томонидан босиб олинди. Хоразмда ҳукмронлик қилаётган африғийлар сулоласи қулатилиб, шаҳар вайрон қилинди. Бундай шароит Берунийни ватанини ташлаб кетишга мажбур этган. У паноҳ қидириб аввал Райга (ҳозирги Техрон ўрнида), сўнгра Жўржонга боради. Жўржон ҳокими Қобус ибн Вашмгир Берунийни олим сифатида ғоят қадрлаган. Бир ривоятга кўра, у Берунийни катта мансабга таклиф қилганида Беруний бу мансаб ўзини илм-фандан четлатиб қўйишини айтиб, таклифни қабул қилмаган.

Журжонда Беруний ўзининг машҳур «Ал-осорул боқия ан ил қурун ул ҳолия» номли («Қадимги халқлардан қолган ёд-горликлар») асарини ёзади. Унда юнонлар, форслар, араблар, сўғдийлар, хоразмликлар ва бошқа халқларнинг тақвим тизими муфассал баён қилинган. Шунингдек, фалакиёт ва математикага оид масалаларга ҳам катта эътибор берилган. Марказий Осиёнинг тарихи ва маданияти ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган.

1004 йилда Беруний уз ватанига қайтиб, Урганчада илм-фанга ҳомийлик қилаётган Хоразмшоҳ Маъмун II (1009—1017) атрофида машҳур олимлар, жумладан, Сино, Берунийнинг устози Абу Наср ибн Ироқ, табиб Абу Саҳл Масихийлар сафига қўшилади. Улар фаннинг турли соҳаларида иш олиб борардилар. Беруний ана шу илмий доирада муҳим роль ўйнаган. 1017 йилда Хоразм йирик феодал истилочи Маҳмуд Ғазнавий томонидан босиб олинди. У қурол кучи билан йирик салтанат барпо қилади, уз пойтахти Ғазнага Хоразмшоҳ саройидаги олимлар билан бирга Берунийни ҳам олиб кетади.

Маҳмуд Ғазнавий ўз атрофида шоир, ёзувчи ва олимларни туплаб, уларни давлат ҳомийлигига олади. Беруний турмуш зиддиятлари ва қийинчиликларига қарамай, илмий изланишларини тўхтатмаган, фаннинг турли соҳалари бўйича катта натижаларга эришган.

Тўхтовсиз урушлар натижасида Маҳмуд Ғазнавий Шимолий Ҳиндистонни босиб олиб, унинг аҳолисини қирғин қилди. Беруний бу ҳарбий юришларда султонга ҳамроҳлик қилишга мажбур бўлди. Буюк олим кўп йиллар давомида Ҳиндистонда бўлиб, унинг тарихи, маданияти ва фанини ўрганди. У қадимий ҳинд тили — санскритни ўзлаштириб, шу тилга бир неча қадимги юнон мумтоз асарларини, шу жумладан Евклиднинг «Негизлари» ва Птолемейнинг «Алмагест»ини, ўзининг астролыйий ҳақидаги рисоласини таржима қилган.

Беруний ҳиндларнинг ҳаётини синчковлик билан кузатди ва уларнинг адабиётини, маданий бойлигини мукамал ўрганиб, «Ҳиндистон» асарини яратди. Унда шу мамлакатнинг фалсафаси, тарихи, географияси, аҳолисининг этник таркиби, урф-одати, эътиқодлари ҳақида бой маълумотлар тупланган. «Ҳиндистон» бутун ўрта аср фанидаги мислсиз асардир. Шу асар орқали Беруний кўз олдимизда фақат тарихчи, географ, фалакиётшунос, лингвист ва файласуф олим сифатидагина эмас, буюк инсонпарвар педагог иркий ва диний хурофотларга қарши курашган маърифатпарвар сифатида ҳам гавдаланади.

Абу Райҳон Беруний 1048 йилда вафот этди. У ўздан кейинги авлодларга ғоят бой илмий мерос қолдирди. Урта аср араб тарихчиси ва географи Еқут Ҳамавийнинг (XIII аср) айтишича, Беруний фалакиётшунослик, мантиқ, фалсафага ва бошқа фанлар бўйича ёзган асарлари номларининг ўзи олти-миш саҳифани ташкил қилган. Унинг турли ҳажмдаги 150 та

асарлари ҳозирги кунда аниқланган, лекин шулардан 30 та-сигина бизгача етиб келган. Улуғ олимнинг турли фанларга доир асарлари орасида унинг ижтимоий таълимотлари, дунё-қараши ифодаланган асарлари алоҳида урин тутади. Масалан, «Китоб фи ахборотил мубаййизот вилқаромита» («Оқ кийимликлар ва караматийлар хабарлари ҳақида китоб»), «Китобул мақолот вал-арз вал-диёнот» («Мақолалар, эътиқодлар ва динлар ҳақида китоб»), «Геодезия», «Минералогия» номлари билан таржима қилинган асарлари ҳам ана шулар жумласидандир.

Берунийнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари муайян диний чекланишларига қарамай, ўша пайтдаги ҳукмрон ислом ақидаларидан бирмунча юқори турарди. У фаннинг қайси соҳасига мурожаат этса, унинг мустақил мавжудлигини тушунишдан келиб чиқди. Олим «Минералогия» номли асарида инсон ер юзидаги барча мавжудотларга қараганда масъулиятлироқ вазифаларни бажариши кераклигини қуйидагича ифодалайди: «Инсон табиатнинг энг олий зоти камолотидир, инсон зоти барча ҳайвонлардан юқори туради.. Инсонга катта шараф кўрсатилган — унга ақл-заковат ва куч армуён этилган. Шу сабабдан, инсоннинг маънавий қиёфаси унинг олдига қуйилган вазифаларга мос бўлиши учун у юксак ахлоқли, билимли, маърифатли бўлмоғи даркор».

Берунийнинг ижтимоий-фалсафий қарашида одам танасидаги аъзоларнинг бир-бирига зидлиги, уларда бир-биридан фарқ қилувчи турли-туман хатти-ҳаракат ва феъл-атвор мавжудлиги асосланган. «Одам — дейди Беруний, — табиати жиҳатидан бир-бирига зид аъзолар қушилмасидан таркиб топган мураккаб танага эга ва шунинг учун унинг ҳолати ўз феъл-атворига кўра хилма-хил бўлади. Берунийнинг фикрича, одамларнинг қиёфаси бир-бирига ўхшаса-да, улар айни чоқда бир-биридан фарқ қилади. Бу фарқ уларнинг миждози, феъл-атвори ва табиий хусусиятларида намоён бўлади».

Беруний ирқий тафовутларидан қатъи назар, одамлар ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорликнинг кучи инсоният бахт-саодатининг пойдевори, деб ҳисоблади. У жамоатчилик, ахлоқ-одоб, гўзаллик қоидаларига риоя қилиш ҳар бир одамнинг бурчи эканини таъкидлади.

Беруний ўз асарларида таълимнинг кўрсатмали, изчил, мақсадга мувофиқ бўлиши кераклигини, шахснинг баркамоллиги, кишилар ўртасидаги ижобий ахлоқий муносабатлар ва олижаноблик каби юксак фазилатларнинг моҳиятини асослаб берган.

Беруний ўз дунёқарашида худога ишониш ҳар бир мусулмоннинг вазифаси, деб тушунган ва олижаноб инсоннинг бурчи ислом қонун-қоидаларига риоя этишдангина иборат эмас, балки яхшилик қилишдан ҳам иборатлигини уқтирган. «Яхшилик қилиш, — деган эди Беруний, — умуман ҳаммага ва хусусан ўз қариндошларига заифлик чоғида — яхши истак билан, иложи бўлганда эса амалий иш билан яхшилик тилашдир».

Берунийнинг ижтимоий-фалсафий қарашларида кишиларга беғараз хизмат қилиб, ёрдам кўрсатиш, одамлар ўртасида келишмовчиликларни вужудга келтирадиган пул ва молу дунё нафсини тийиш ҳақидаги ғоялар алоҳида ўрин олган.

Беруний илм-фаннинг мухлиси ва буюк ҳомийси сифатида мамлакатнинг ободончилиги илм-фаннинг гуллашига боғлиқ, одамларнинг бахти эса унинг маърифатида деб билган. Маърифат душманларига, ёмон урф-одатларга, адолатсизликка қарши бўлган. Инсон камолоти ўтмишдаги файласуф-мутафаккирлар томонидан ифодаланган бўлса-да, Беруний уни янада ривожлантирган ва тўғри асослаган. У инсоннинг камолотга эришуви тажрибага таянувчи ақл-идроқка амал қилишдан бошланишини, инсон ташқи дунёни билишга қобиллигини, шу асосда билим олишни, ҳақиқатни излашини, ҳақиқат эса унинг тўғри ҳис-туйғуларини тақозо этишини ва шуларнинг ҳаммаси инсон шахсини камол топишининг бош йўли эканини баён қилган. Шунингдек, инсон катта нуқсонлардан доимо йироқ бўлиши зарурлигини, бундай нуқсонлар билимсизлик, ёлғончилик, молу дунёга ҳирс қўйиш, мунофиқлик, хушомадгўйлик, нафси тиймасликдан иборатлигини уқтирган. Инсон ахлоқини шакллантирувчи восита меҳнат деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, ақл-идроқ ва меҳнатнинг жамланишигина кишиларнинг тўғри ҳаёти ва пок ахлоқини белгилаб беради. У ўзининг «Митериология» «Феруза», «100 ҳикмат», «Аёл макри» ва бир қатор ёзган ҳикматлар, нақллар ва шеърларида ахлоқий тарбиянинг бош мезони меҳнат тарбияси эканини асослаб бери.

Меҳнат инсон қалбида муруват ҳиссини уйғотади. Берунийнинг муруват ҳақидаги ғоясида хайрихоҳ бўлишлик, халол, ҳақгўй ва бойлик орттиришга интилмайдиган ўз меҳнати ҳамда ўзгаларни меҳнатини ҳурматлайдиган сифатларни назарда тутган эди. Беруний болаларни ахлоқий баркамоллиги ва ёмон фазилатлардан сақлашда қўйдаги тарбия усулларини олға сурган эди:

1. Ўрнак олиш: Донишманд ва олимлар хулқларидан ўрнак олиш яхши хулқни ривожлантиради, ёмон одатларни йўқ қилди. У кўпроқ ота-оналарни фарзандларига ўрнак бўлишга чорлайди.

2. Панд ва насиҳат. Беруний панд-насиҳат орқали болалардаги айрим нуқсонларни англатиш зарур деб ҳисоблади: Ва у қўйдаги фикрларни баён қилди: «Одамлар ўрганган, одатланган ва кўпчиликка маъқул бўлган нарсага қаршилик кўрсатмасдан ўрганиш керак». Яхши хулқлар яхшилик аломатидир, ёмон хулқлардан болаларни сақламоқ лозим. Айниқса, мақтаниш, бузуқ ниятлик, чақимчилик, бесабрлик, нафс балоси, ёлғончилик ва бошқалар.

Беруний ёлғон доим ростдан енгиледи, деган эди. Шунинг учун ростгўйлик фазилатини ҳамма ўзига мужассам қилишни орзу қилган эди. Лекин у ўзини нақлларида бирида шундай ёзган эди:

— Елгончиликка шу қадар ўрганганлар борки, агар улардан ногаҳон: — Рост гапириб қўйишдан қўрқмасам йўқ дер эдим, — деган жавоб эшитасиз. Бундай кишилар адолатдан четга чиқиб ўзларини хавфга ташлаган бўладилар. Ростгўйлик баркамол инсоннинг юксак фазилатидир.

Берунийнинг дидактик ғоялари

Ниҳоятда кенг билимли ва ўткир мушоҳадали, илмнинг турли соҳаларини мукамал эгаллаган Беруний ёш авлоднинг ўқитиш ва тарбиялаш масалаларига ҳам жиддий эътибор берган. У педагогика буйича махсус асар ёзмаган бўлса-да, фалсафа, психология, ижтимоий масалаларни таҳлил қилишда таълим-тарбия, илм-маърифат ва одоб-ахлоқ ҳақидаги фикрларини асосли равишда баён этган. У энг аввал инсоннинг бахти ва фазилати илмдадир, деган ғояни илгари сурган.

Беруний илмлар инсоннинг эҳтиёжидан пайдо бўлганини айтиб, уларни қуйидагича таърифлаган: «**Муסיқа** — инсонга кучли таъсир этиб, ёқимли кайфият бағишлайди; тил — путқнинг тарозиси ва муомала қуролидир; геодезия — ҳаракатсиз юлдуз ва қуёш орқали шаҳарларнинг жойлашишини мукамал ўргатади; геология, география ва гидрология — ер ҳақидаги фанлардир; геометрия — jismlарнинг шаклларини фалакиёт — кoinот сирларини, минералогия — жавоҳир ва лаълларни ўргатади; доришунослик — тиббиёт илмларидан хабардор қилади. Беруний фанларни таърифлаш билан бирга уларни ўқитишнинг қуйидаги муаммоларини баён этган.

Таълимда ўқувчини зериктирмаслик учун ўрганиладиган фанларни алмаштириб туриш керак. Ўқувчи фандан-фанга ўтиб турса, турли боғларда юрганга ўхшайди. Бирини кўриб улгурмай, бошқаси бошланади ва у «Ҳар бир нарсада ўзига яраша лаззат бор» дейилганидек, уларга қизиқади ва ўқишни истайди. Бир хил нарсанинг баёни болани чарчатади ва хотирасида ҳеч нимани сақлай олмайди. Беруний илмни қуйидаги уч йўл билан ҳосил бўлишини алоҳида ўқтирган:

1. Ҳар бир илм ва санъатнинг бориб тақаладиган бошланиш жойи бор. Шунини туғри бошлаш зарур.

2. Илм бошланиш жойига яқинлашган сари то ўзига бориб етгунча содалаштириб бориш.

3. Илм ўрганиш вақт ва сабрни талаб этади. Шошилиш керак эмас.

Беруний илм аҳлини ҳурмат қилинсагина, илмлар янада ривожланиб кетишини қайта-қайта ўқтирган эди. Ўзи эса жуда кўп олим ва подшоҳларга сабоқ ҳам берган. Берунийнинг толмас заковатидан Султон Масъуд ҳам баҳра олган, яъни ундан фалакиётшунослик илмини ўрганган. Беруний таҳлилдаги дарсликлар ғоят тушунарли, содда бўлиб, илмга чексиз муҳаббат уйғотган.

Беруний шоҳ Масъудга болалар учун китоблар яратишда қуйидагиларга эътибор бериш зарурлигини айтган:

1. Китоб ёзган муаллиф уни ўқишли қилиб ёза билиши керак.

2. Бундай китоблар кўп илмларни ўзида жамлаган ва мутолаа учун қулай, енгил ўқиладиган бўлиши лозим.

3. Ҳозирги мунажжимларнинг китоб битишларида бошқа усул ва ибораларни қўллаш зарур.

Беруний «Ҳиндистон» номли асарида ҳиндларнинг ўрф-одатлари билан бирга, уларнинг ўқитиш усуллари ҳақида ҳам қимматли маълумотларни келтирган.

Беруний илмсиз кишиларнинг кўнгли хурофотга мойил бўлишини, ёлғон худди сув юзидаги кўпикдек йўқ бўлиб кетишини таъкидлаб, ана шу фикрларнинг тўғрилигини қатор асарларида турли воқеа ва ҳодисаларни баён қилиш орқали исботлаган.

Берунийнинг фикрича, инсонлар ҳаётидаги зарурат ва эҳтиёжлар уларда илм олиш учун талабларни келтириб чиқарди. Шу талабларга кўра, илм ҳар хил тармоқларга бўлинади. Илм инсонга бойлик орттириш учун эмас, балки ўзи қизиққан ва зарур нарсаларни билиш учун керак.

Беруний илмни кейинги авлодларга етказувчи восита тил деб, ҳисоблаган ва унинг аҳамиятини асослаб берган. «Тил—сўзловчининг истагини эшитувчига етказадиган таржимондир... Агар инсондаги сўзлаш қуввати ҳалма жойга шамол сингари ёйилмаганда ва замонларга нарсалар сингари ўтувчи хат ёзиш санъатини келтириб чиқармаганда ўтмиш замон хабарларини кейинги авлод қаердан билар эди», деб ёзган.

Беруний хат ёзиш тарихини қуйидагича баён этган: Исломшунос алломалар дастлабки пайтларда ислом қондаларини ошланган териларга ёзганлар. Масалан, ҳайбарли яҳудийлар билан тузилган шартнома, пайғамбарнинг Эрон подшоҳи Хисравга ёзган мактублари ҳам шундай териларга ёзилган. Шунга ўхшаш, Қуръон ва Таврот ҳам кийик терисига ёзилган эди. Асл коғозни самарқандлик бир асир олинган олим кашф этган».

Беруний «Ҳиндистон» асарида кишиларнинг хатларига қуйидагича муносабат билдирган эди. Ҳиндларнинг хатлари эскириб унутилган, ҳеч бир киши бунга аҳамият бермаган. Ниҳоят, улар саводсиз бўлиб қолганлар. Натижада улар илмдан узоқлашганлар. Оқибатда Вьёса ибн Парошара улар ишлаётган элликта ҳарфни ижод этган. Уларга акшара деб ном берганлар. Асезас ва хикмат (дунёда)ни абдий қолдириш учун олтига рақам шаклини кўрсатди. Бу Бани Исроилнинг ҳукмронлик даврига тугри келган эди. Кейинроқ Комуш ва Лгенон ҳалиги ҳарфларни юнонларга олиб келди. Улар унга 4 ҳарф қўшиб жами 20 ҳарфни етказган. Олим Симонидес бу ҳарфларга яна 4 ҳарф қўшди. Афиналиклар эса 24 та ҳарфдан фойдаланганлар. Ҳиндларда (алифбеда) ҳарфларнинг сони

анча кўпдир. Унинг сабаби: биринчидан, ҳар бир товушнинг унли товушдан кейин келиши. Иккинчидан бошқа тилларда ишлатилмайдиган товушларнинг уларда мавжудлигидир.

Умуман айтганда, Беруний илмни инсон ҳаётининг мазмуни ва келажакнинг меваси, деб юқори баҳолаган.

АБУ АЛИ ИБН СИНО ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ҲАҚИДА

Тула номи Абу Али Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн Ҳасан ибн Али ибн Синодир. Унинг отаси Абдуллоҳ Балх шаҳридан бўлиб, Сомонийлар амири Нуҳ ибн Мансур (976—997) даврида Бухоро томонга кучиб келади ва ўша атрофдаги Рометан қишлоғига амалдор этиб тайинланади. Кейин у Афшона (ҳозирги Бухоро вилоятининг Рометан туманида) қишлоғида истиқомат қилади ва шу ерлик Ситора исмли қизга уйланади. Унинг икки ўғли бўлиб, каттаси Ҳусайн (Ибн Синонинг болаликдаги исми) 980 йилда дунёга келган.

Ҳусайн 5 ёшга киргач, унинг оиласи пойтахт — Бухорога кўчиб келади ва уни ўқишга берадилар. Ибн Сино аввал Қуръон ва адаб, у вақтларда саводли киши билиши зарур бўлган тил қондалари баён, маоний, аруз ва қофия дарсларини ўқийди ва 10 ёшга стар-етмас бу фанларни тўлиқ ўзлаштиради. Айни вақтда арифметика ва алгебра билан ҳам шуғулланади. Булардан ташқари, уйда Абу Абдуллоҳ Ботилий раҳбарлигида мантиқ, геометрия ва фалакиётшунослик фанларини ҳам ўқийди. Шу билан бирга, Ибн Сино табиий фанлар билан ҳам жиддий шуғулланади, хусусан табобатни севиб ўрганади. У узининг туғма истеъдоди ва фавқулодда меҳнатсеварлиги туфайли дарсларни осонлик билан ўзлаштирган, ҳатто, муаллимлари билмаган нарсаларни ҳам китобдан мустақил ўқиб ўрганган. Айниқса, тиббиётни мукамал эгаллай бошлаган. «Тиб илми, — деб ёзади Ибн Сино ўз таржуман ҳолида, қийин илмлардан эмас, шунинг учун мен қисқа бир муддатда бу фанда жуда илғорлаб кетдим, энди, ҳатто, билимдон табиблар ҳам келиб ҳузуримда тиб илмидан дарс ола бошладилар. Қасалларни ҳам кўра бошладим ва (шу йўсинда) орттирган тажрибаларим натижасида муолажа эшикларини менга шу қадар (кенг) очилиб кетдики, уни тасвирлашдан ожизман».

Ибн Сино 17 ёшидаёқ Бухоро халқи орасида моҳир табиб сифатида донг чиқаради. Ўша кезларда Сомонийлар давлатининг бошлиғи Нуҳ ибн Мансур касал бўлиб, сарой табибларини уни даволашдан ожиз эдилар. Бухорода янги чиққан ёш табибнинг овозаси саройга етиб боргач, уни амирни даволашга таклиф қилганлар ва у бошқа табиблар билан биргаликда тез фурсатда беморни оёққа турғизган. Бунинг эвазига Ибн Сино сарой кутубхонасидан фойдаланиш имкониятига эга бўлган. Бу кутубхона ўша вақтда Урта ва Яқин Шарқда энг катта, бой кутубхоналардан саналган. Бир неча йил давомида кеча-кундуз тинмай мутолаа қилиш натижасида Ибн Сино

Ўз билим доирасини мислсиз даражада кенгайтирганки, ўша пайтда шу қадар билимга эга бўлган бошқа бирон кишини топиш мушкул бўлган.

Ибн Сино мантиқ, табиёт, табобат ва бошқа фанларни чуқур ўзлаштиргач, ўша давр фалсафасининг асосий қисмларидан бири — метафизикани ўрганишга киришган. Бироқ ёш олим бу фаннинг айрим томонларини ўзлаштиришга Форобий томонидан Аристотелнинг метафизикасига ёзилган шарҳни мутолаа қилгандан кейингина муваффақ бўлган.

999 йилда Қорахонийлар Бухорони забт этиб Сомонийлар давлатини қулатди. Шунингдек, айрим феодал ҳукмронларнинг ўзаро урушлари давом этар ва бу воқеалар Бухорода илмий ишлар билан хотиржам шуғулланишга имкон бермасди. Бунинг устига 1002 йилда ибн Синонинг отаси вафот этади. Оқибатда ёш олим ўз юрти Бухорони тарк этиб, Хоразм (Урганч)га кетади.

Хоразм ҳам Марказий Осиёнинг қадимий бой ва маданий вилоятларидан бири бўлиб, XI аср бошларида у ерда илмий ҳаёт анча ривожланган эди. Хоразмшоҳлар Али ибн Маъмун (997—1009) ва Маъмун ибн Маъмун (1009—1017) лар даврида Урганчда анчагина таниқли олимлар яшар ва ижод этарди. Йирик математик ва фалакиётшунос Абу Наср ибн Ироқ (Берунийнинг устози), атоқли табиб ва файласуфлар Абу Саҳл Масихий, Абул Хайр Хаммор ва ниҳоят, буюк Абу Райҳон Беруний шулар жумласидандир.

Ўз сиёсатида кўпроқ мутаассиб руҳонийларга таянадиган ва ҳар қандай ҳур фикрни бўғувчи Ғазна ҳукмдори Султон Маҳмуд Хоразм ерларини ўз давлатига қўшиб олиш учун ҳаракат қилади. Унга тобе бўлишни истамаган Ибн Сино тахминан 1010—1011 йилларда Хоразмдан маҳфий равишда чиқиб Хуросон томон йўл олади ва Каспий денгизининг жануби-шарқидаги Гургон амирлигига боради. У ерда Абу Убайд Жузжоний билан танишади, шундан бошлаб у йигит Ибн Синога энг яқин ва содиқ шогирд бўлиб қолади ва устозининг охириги нафасигача ундан ажралмайди.

1014 йилда Ибн Сино Гургонни ҳам тарк этади ва бир қанча вақт Рай ҳамда Казвин шаҳарларида турганидан кейин Ҳамадонга келади ва бувайҳийлар ҳукмдори Шамсуд давла (997—1021) хизматига киради. Олдин сарой табиби бўлиб ишлайди, сўнгра вазирлик мансабига кўтарилади. Давлат ишлари билан банд бўлишига қарамай, илмий ишларини давом эттиради ва қатор асарлар яратади, ўзининг машҳур фалсафий қомуси «Китобуш шифо»ни ҳам шу ерда ёзишга киришади. 1023 йилда Исфаҳонга кўчади ва «Китобул шифо»нинг қолган қисмларини ёзишда давом этади. Яна бошқа бир неча асарлари қаторида фалсафий «Донишнома» китобини ёзади.

Жузжонийнинг таърифлашича, Ибн Сино жисмоний жиҳатдан ҳам жуда бақувват киши бўлган. Бироқ шаҳарма-шаҳар дарбадарликда юриш, кечалари ухламасдан тинимсиз иш-

лаш ва бир неча бор таъқиб остига олинши, ҳатто ҳибсда ҳам ётиши олимнинг саломатлигига салбий таъсир этмай қолмаган. У йўғон ичакда бўладиган қулунж касаллигига чалиниб қолган. Бунинг устига тутқаноққа ҳам йўлиққан. Шулар натижасида у 1037 йилнинг июнида 57 ёшида Ҳамадонда вафот этган.

Ибн Сино ҳақиқий аллома олим сифатида ўз давридаги фанларнинг деярли ҳаммаси билан муваффақиятли шуғулланган ва уларга оид илмий асарлар яратган. Турли манбаларда Ибн Синонинг 450 дан ортиқ асарлари қайд этилган бўлса ҳам, узоқ вақт ўтиши билан уларнинг купи йўқолиб кетган ва бизгача фақат 240 та асари етиб келган.

Ибн Синонинг ижодий фаолияти ўзбек олимлари У. Қаримов, С. Раҳимов, А. Қаюмов, А. Ирисов, Й. Жумабоев, И. Муминов ва бошқалар томонидан чуқур ўрганилиб, унинг асарлари нашр этирилган.

Ибн Сино ижтимоий-фалсафий қарашларининг такомиллашувига қадимги грек олимларининг фалсафий таълимотлари ижобий таъсир этган. Шарқшуносларнинг фикрича, Ибн Сино Арастунинг бутун асарларини араб тилига таржима қилиб, чуқур ўрганиб, ҳатто унинг таълимотига қарама-қарши фикрларни баён этиб, уларни асослаган. Арасту таълимотининг баъзи жиҳатларини танқид ҳам қилган.

Ал-Кинди, Закариё, ар-Розий, Форобий, Беруний каби мутафаккирларнинг табиий-илмий ва фалсафий қарашлари Ибн Синонинг дунёқарашида муайян роль ўйнаган.

Олимнинг фалсафага бағишланган энг йирик ва муҳим асари «Китобуш-шифо»дир. Уни ўз даврининг фалсафий қомуси деса бўлади. Бу асар инсон руҳиятини тарбиялашга қаратилган бўлиб, у 4 қисмдан иборат: 1) мантиқ; 2) табиий фанлар; 3) математика; 4) метафизика ёки илоҳиёт.

Унинг «мантиқ» қисми 9 та бобдан иборат:

1. Мантиққа муқаддима.
2. Ал-Мақулот — категориялар.
3. Ал-иборот — интерпретация.
4. Ал-Қиёс — силлогизм.
5. Ал-Бурҳон — исбот, далил.
6. Ал-жадал — диалектика.
7. Ас-Сафсата — софистика.
8. Ал-Хитоба — риторика.
9. Аш-шеър — поэтика¹.

Шу тариқа «Китоб-уш-шифо»нинг табиий фанлар қисми, 8 бобдан иборат бўлиб, бунда фалсафанинг асосий қисми бўлган табнатдаги ҳодисаларни, яъни осмон ва олам, борлиқ ва бузилиш, таъсир ва таъсирланиш, жон ҳақида, ўсимликлар, ҳайвонлар тўғрисида илмий муаммоларни асослаб берган.

¹ А. Ирисов. Абу Али ибн Сино. «Фан» нашриёти. 1980 й. 173—174 бетлар.

Китобнинг 3- қисми, «Математика» бўлиб, унга бағишлаб 4 китобни ҳадя этади.

1. Геометрия илмининг ўқитиш усуллари.

2. Арифметика.

3. Музика.

4. Илм ал-фалақ, яъни астрология.

Ибн Сино илоҳиёт илмига бир асар бағишлаган эди.

Фалсафага оид иккинчи асари «Китобун нажот» бўлиб, унда «Китобуш шифо»нинг мазмуни қисқача баён этилган. Ибн Синонинг энг сўнги йирик фалсафий «ал-Ишорот ва-ват танбиҳот» («Ишоралар ва танбеҳлар») номли асарида фалсафанинг асосий масалалари қисқа ибораларда ифодаланган.

Алломанинг тиббиёт соҳасидаги хизматлари айниқса буюқдир. У энг қадимги фанлардан бири — тиббиётнинг минг йиллик ривожини яқунлаган ва уни янги, юқори босқичга кўтарган. Ҳатто бу фаннинг кейинги асрларда эришган қатор ютуқларини ҳам олдиндан кўра билган. Олимнинг бизгача етиб келган тиббий асарлари: «Уржуза фит тибб», («Тиббий уржуза»). Ибн Сино табобат илмини ўрганувчиларга мўлжаллаб дарслик сифатида тузган бу асарини шеър билан ёзган. Тўққизта табиий дoston шаклидаги бу асарнинг ўзбекча таржимаси 1972 йили Тошкентда босилиб чиқди.

«Адвийат ал-қалбия («Юрак дорилари»), «Китоб ал-қонун фиттибб» («Тиб қонунлари китоби») ва ҳоказолардан иборат.

«Тиб қонунлари китоби» кўп ўтмай, Оврўпога ҳам етиб келади. XII асрдаёқ Герард уни арабчадан лотин тилига таржима қилади ва шундан кейин Оврўпо университетларида тиббиёт фани Ибн Синонинг ана шу асари бўйича ўқитила бошлайди. Мазкур асар ўзининг асосий қўлланма ва дарслик сифатидаги қимматини 500 йилдан ортиқроқ вақтгача сақлаб қолди.

Ибн Сино ахлоқ тўғрисидаги фикрларида ахлоқий фазилатларни улуғлади ва ахлоқий иллатларни, ёмонликни кескин қоралади. У инсонларнинг кундалик амалий ишларидаги энг зарур ахлоқий муносабатларга, камтарлик, иззат-ҳурмат, жасурлик, тўғрилик, софдиллик каби хулқий қоидаларга алоҳида эътибор берган. Инсоннинг кишилар орасида ўзини тутishi, оила аъзоларининг ўзаро алоқалари, жамият турли табақаларининг муносабатлари Ибн Сино асарларида махсус ёрилган¹.

Олим таълим ва тарбия масалаларига жиддий ва ижодий ёндашган. Олимнинг болани тарбиялаш ва ўқитиш ҳақидаги кўп фикрлари ўзининг чуқурлиги, инсонпарварлиги ва теранлиги билан кишини ҳайратда қолдиради. Ибн Сино ўзининг ўрта аср «етти озод санъати» тизимидан фарқ қиладиган тарбия тизимига одоб, фалакиётшунослик, тиббиёт, мантиқ, фалсафа, табиатшунослик, тил ва унинг грамматикаси, мусулмон

¹ Ўзбек совет Энциклопедияси. I- том, 60- бет.

қонуншунослиги фанларини киритган. У тавсия қилган таълим ва тарбия тизими қуйидагиларни ўз ичига олган:

1. Ақлий тарбия.
2. Жисмоний соғломлаштириш (даволаш) тарбияси.
3. Эстетик тарбия.
4. Ахлоқий тарбия.
5. Меҳнат тарбияси (ҳунар ўргатиш).

Ибн Сино болани мактабда ўқитиш ва тарбиялаш масаласига катта аҳамият бериб, «Тадбир ул манозил» асарининг маҳсус бўлимини ана шу масалага бағишлаган. Китобнинг «Болани мактабда ўқитиш ва тарбиялаш» бўлимида болани мактабга жалб қилиш ҳақида тўхталган. Унинг таъкидлашича, мактабга барча кишиларнинг болалари жалб этилиши ва ҳамма болалар бирга ўқитилиши ва тарбияланиши лозим. У болани уй шароитида якка ўқитишга қарши бўлган, болани мактабда жамоа билан ўқитишнинг фойдасини қуйидагича ифодалаган:

1. Агар болалар бирга ўқиса, зерикмайди, уларда фанни эгаллашга қизиқиш юзага келади, бир-биридан қолмаслик учун ҳаракат, мусобақаланиш истаги ривожланади. Буларнинг ҳаммаси ўқишнинг яхшиланишига ёрдам беради.

2. Ўзаро суҳбатда болалар бир-бирларига китобдан ўқиб олганларини, катталардан эшитганларини ҳикоя қиладилар.

3. Болалар бирга тўпланганларида бир-бирларини ҳурмат қила бошлайдилар, дўстлашадилар, ўқув материалларини ўзлаштиришда бир-бирларига ёрдамлашадилар, бир-бирларидан яхши одатларни ўрганадилар.

Ибн Сино 14 ёшгача бўлган болаларни ўқитиш дастурига алоҳида аҳамият берган. Бундай болаларга Қуръон, тил ва унинг грамматикасини, шеърнинг тузилишини ўргатиш, улар билан мазмундор ахлоқий суҳбатлар ўтказиш, бадантарбияни амалга ошириш, уларга ҳунар ўргатиш керак, деб таъкидлаган.

Айрим кўнгилларига ёқадиган нарсалар билан шуғулланиш учун ҳам бўш вақтлари қолиши керак. Кўнгилларига ёқадиган нарсалар билан шуғулланиш деганда, ҳар хил ўйинларни назарда тутган. Бу ёшга мўлжалланган жисмоний тарбия тадбирларига пиёда саф тортиб юриш, сакраш, отда чопиш, тўп ўйнаш, кураш, қиличбозлик ва бошқаларни киритган.

Ибн Сино ўзининг «Донишнома» асарига қадимий ҳикмат фанларидан бештасини киритиб, моҳияти ва мазмунини асослаб берган эди:

1. Мантиқ — билимларни тарозуси.
2. Физика — бу ҳисга алоқадор ҳаракат ҳамда ўзгаришга доир билим.
3. Коинотнинг тузилиши ва жойлашуви тўғрисидаги билим.
4. Мусиқий билим — товушларнинг оҳангдорлиги ва ноҳангдорлиги ҳақидаги билим.
5. Табиатдан ташқарида бўлган нарсалар тўғрисидаги билимлар.

Ўқитиш жараёнида ҳар бир фандан фойдаланишда унда берилган нарсаларнинг исботини топа олмасанг, унда айтилган фикрларни ҳам рад этма, тахмин қилиб хулоса чиқарма, китоб ва ақлингга мурожаат қил деган эди «Донишнома» китобининг якунида.

Ибн Сино ўқитиш жараёнига катта аҳамият берган ва уни тубандаги тарзда ташкил қилиниши зарур, деб ҳисоблаган:

1. Болани бирдан китобга жалб қилиб қўймаслик керак.
2. Ўқитиш аста-секин, осондан қийинга ўтиш йўли билан олиб борилиши лозим.
3. Ўқувчилар билан амалга ошириладиган тарбия уларнинг ёшига мос бўлиши шарт.
4. Ўқитиш жамоа тарзида уюштирилиши даркор.
5. Ўқитиш боланинг майли ва қобилиятини ҳисобга олган ҳолда олиб борилиши керак.
6. Ўқитиш жисмоний машқлар билан қўшиб олиб борилиши зарур.

Ибн Сино тарбия масалалари ифодаланган асарларида ўқитувчининг ролига катта эътибор билан қараган. Тарбиячи танлашни муҳим масала деб ҳисоблаган. У бола 6 ёшга тўлиши билан уни ўқитувчининг тарбиясига беришни тавсия қилади. Тарбиячи «Ростгўй, доно, одил, озода кийинадиган, хушмуомала» бўлиши зарурлигини ўқтиради ва ёш авлодни ўқитадиган ҳамда тарбиялайдиган кишилар олдига бир қанча талаблар қўйган. Унинг фикрича:

1. Тарбиячи болалар билан муомалада босиқ бўлиши керак.
2. Муаллим ўқувчилар таълимни қандай ўзлаштираётганини кузатиб бориши зарур.
3. Ўқитиш жараёнида муаллим ҳар хил усулларни қўллаши даркор.
4. Тарбиячи ўқувчининг хотираси ва бошқа ақлий қобилиятини билиши лозим.
5. Тарбиячи болаларни тарбиялашда тегишли жазо чораларини қўллаши, ўтилганларни такрорлашга мажбур қилиш орқали уларни фанга қизиқтириши керак.
6. Тарбиячи ўз фикрини ўқувчига баён қилишдан олдин ундан масаланинг моҳиятига ўзи тушуниб олиши, кейин уни қисқа, аниқ, адабий тилда тушунтириши, бунда кўп гапиришдан қочиши лозим.
7. Ҳар бир фикр ҳақиқат билан тасдиқланиши, болаларда ҳиссиёт уйғотадиган бўлиши зарур.

Ибн Синонинг фан ва таълим-тарбия ҳақидаги фикрлари унинг ана шу масалалар бўйича чуқур билим ва катта тажрибага эга бўлганидан далолат беради. Мазкур фикрларда Ибн Синонинг назарий билимларни ўргатишни амалиёт билан бирга олиб боришга алоҳида эътибор бергани диққатга сазовордир.

Ибн Синонинг ахлоқий тарбия ҳақидаги ғоялари ржада қимматлидир. У ахлоқ илмини янада ривожлантирган. У «Ак-

сомул улум вал аҳлия» номли асарида қуйидагича таърифлаган: «Бу фан кишига унинг ахлоқи қандай бўлиши кераклигини ва нимага интилиши лозимлигини ўргатади...» Шунингдек, у яна бошқа асарларида ахлоқ инсоннинг ўзини-ўзи рефлекслаши ҳақидаги фан эканлигини ва у хулқ-атвори ўргатишини таъкидлайди. Ибн Сино ахлоқни икки қисмга: «яхшилик» ва «ёмонлик»ка бўлади. Яхшиликнинг бош мезони адолат деб уқтирган. Адолатни эса инсоннинг руҳий ҳолати билан боғлаган ҳолда қуйидаги 3 қисмга ажратган:

1. Инстинкт воситаси билан пайдо бўладиган сезги истаги. Бунга жинсий сезги, орзу-ҳавас, яхши овқат ва кийим-кечак кабилар киради.

2. Қаҳр-ғазаб ва бошқа кучли руҳий сезгилар воситаси билан пайдо бўладиган истак. Бунга: тушуниб етмаслик, ғам-ҳасрат, нафрат, ичиқоралик, кўра олмаслик, бахиллик, рашк кабилар киради.

3. Оқилона истак ва майл. Бунга камтарлик, адолатлилик, умий юксак инсоний фазилатлар киради.

Ибн Сино тарбия масалаларидаги ахлоқий тарбияга алоҳида ўрин ажратган Унинг фикрича: «Агар инсон ақлий ва жисмоний жиҳатдан қанчалик етук бўлса ҳам, ундаги билим ахлоқ нормаларига мос бўлмаса, у киши жамиятнинг ҳақиқий аъзоси бўла олмайди». Олим ахлоқийлик кўпроқ ватанпарварликда ўз аксини топади деб тушунган.

У она-Ватани Туронни Ҳинд, Эрон ва Чин каби йирик давлатлардан ортиқ ҳисоблаб, унга хизмат қилишни ўз бурчи деб билган. Ватаннинг фани, маданиятини юксалтиришга улкан ҳисса қўшган.

Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол», «Хайй ибн Янзон» фалсафий қиссалари бўлиб, унда ахлоқий фазилатлар алоҳида ўрин эгаллайди.

Покиза хулқ — одабийлик жавҳари, кишини инсон сифатида улўғлайди, тубан ахлоқ эса одам умрининг заволидир. Ибн Сино одамларни дўстлик, ўзаро чинакам ахлоқий муносабатда бўлишга чақирган: «Эй, биродарлар! Ҳақиқатни очиб ташланглар, бир-бирингиз билан самимий дўст бўлинглар. Ҳар бирингиз ўз биродарингиз учун холис дилингиздаги пардаларни очиб ташланглар...»

Ибн Синонинг ахлоқ тўғрисидаги ҳикматларидан умуман қуйидагича хулосалар чиқариш мумкин:

Ота-онани ҳурматлаш зарур.

Ота-оналарни ғанимат тутиш керак.

Ҳар ким ўз қадрига лойиқ гапларнигина айтиши, тилини сақлаши, гапирганида қўлини силкитмаслиги лозим.

Одамларнинг саҳийлигидан таъма қилмаслик керак.

Пасткашдан вафо кутмаслик лозим.

Ибн Сино ахлоқ ҳақидаги насиҳатларини қуйидагича яқунлаган: «Насиҳат бобида уч мингта сўз ёздим, уч мингтадан уч калимани танлаб олдим. Бу учтадан иккитасини эса сақ-

ла ва бирини унутиб юбор: Худони ва ўлим ҳақлигини ёдингда тут, қилган яхшиликларингни унутиб юбор.

Ибн Сино инсонларнинг сабрли ва ҳар қандай қийинчиликка чидамли бўлишининг оқибати уларни юксак ахлоқийлик ва бахтга етаклайди, деб уқтирган.

Мутафаккирнинг ахлоқ ва ахлоқий тарбия ҳақидаги ғоялари ёш авлодни баркамол инсон қилиб тарбиялаш учун бир дастур сифатидаги қимматини сақлаб келмоқда.

Ибн Сино оила тарбияси масалалари бўйича махсус «Тадбир ал-манозил» номли асарини ёзган. Унда олим ота-онанинг болаларни тарбиялашдаги вазифаларини ёритган ва ўзининг таълим-тарбия ҳақидаги ҳар томонлама мукамал мулоҳазаларини баён қилган.

Асарнинг «Муқояса дар ахлоқ» бобида ота-оналар ва тарбиячиларга қуйидагича маслаҳатлар берилган: Ота-она болаларни тарбиялашда уларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишлари керак. Айниқса, боланинг хулқидаги камчиликларини унинг шахсиятига тегмасдан бартараф этилиши лозим. Асарнинг энг катта боби оила ва ота-оналарнинг тарбиядаги фаолиятини шарҳлашга бағишланиб, бу хусусда бир мутафаккир сифатида йўл-йўриқлар кўрсатган Ибн Синонинг уқтиришича, оила тарбияси ҳам амалий, ҳам назарий иш эканлигини ота-оналар яхши билишлари зарур. Ота-она бола тарбиясида турли усуллардан фойдаланса, у оила бахтли бўлади. Шунинг учун «Насихат йўли» бобида ота-оналарнинг вазифалари ифодаланиб, бу вазифаларни бажариш учун ота ва онада қандай фазилатлар бўлиши кераклиги кўрсатиб ўтилган.

Оналар фазилати ҳамда бурчлари ҳақида китобнинг алоҳида бобида фикр юритилган.

Хотинларнинг яхши фазилатлари:

1. Хотин киши билимли булсин. У динга ишонсин. Уятчан, шарму ҳаёли, иболи, табиатан жасур, ўз эрини қаттиқ севадиган, туғиш ва бола тарбияси ҳақида ўйлайдиган бўлиши, эзма булмаслиги ва ўз эрига бўйсунуши, туғри, камтар, фаросатли бўлиши керак. Ўз вазифаси ва бурчини англаши, тежамкор, эри билан итбаткорона муомалада бўлиши, уни ҳурмат қилиши лозим¹.

Ибн Сино ўзининг илмий ва бадий асарлари, серқирра амалий фаолияти билан жаҳон маданияти тарихида чуқур из қолдирган буюк сиймолардандир. Унинг «Ал Қонун», «Донишнома», тўққизта дostonдан иборат «Уржуза фит. табб» ва бошқа асарларида ўз аксини топган, баён этилган таълим ва тарбияга, ахлоқ-одобга доир фикрлари бадий асарлари таркибидаги юксак ғоялар, хикматлар йўғрилган пандлар ҳамма замонларда ҳам комил инсон тарбиясида асқотган. Айниқса, жумҳуриятимиз истиқлолга эришган ҳозирги замонда Ибн Си-

¹ С. Раҳимов. Абу Али ибн Сино таълим ва тарбия ҳақида. Тошкент. 1967, 93-бет.

нонинг ёшларни ҳар жиҳатдан—маънавий ҳамда жисмоний баркамол қилиб тарбиялаш хусусидаги фикрларидан таълим ва тарбия жараёнида фойдаланиш катта самара беради.

Мустақил иш.

Абу Али ибн Синонинг «Тадбири ал-манозил» асарининг оилада бола тарбиясига бағишланган бўлимини ўрганиш.

РУДАКИЙ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ҲАҚИДА

X—XII асрларда Марказий Осиёда марказлашган давлатларнинг пайдо бўлиши ва аста-секин равнақ топиши натижасида қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ҳам ривожланди, маданий ҳаёт, илм-фан гуркираб тараққий этди. Сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар ҳамда хоразмшоҳлар даврида ҳукмрон доираларнинг бевосита ҳомийлиги туфайли форсий ва туркий тиллар ҳамда шу тиллардаги бадий адабиёт ўзининг янги юксак ривожланиш палласига етди.

Маҳаллий зодагонлар санъат ва адабиётни ривожлантиришга ҳам алоҳида аҳамият бердилар. Чунки улар маънавиятнинг жамият тараққиётидаги аҳамиятини яхши англаб эдилар. Уша даврдаги Хуросон ва Мовароуннаҳр халқлари адабиёти форсий, араб ва туркий тилларда яратилди. Форсий тилдаги адабиёт мавзу доираси нуқтаи назардан ҳам, ғоявий йўналиши, тимсоллар тизими, санъаткорлик жиҳатидан ҳам янги тараққиёт чўққисига кўтарилди. Кўплаб дostonлар, қиссалар, саргузашт романлар, ҳикоятлар тўпламлари, шеърлар девони, махсус қасидалар яратилди. Адабиётда ватанпарварлик, инсонпарварлик, илм-фанни, касб-ҳунарни, маърифатни тарғиб қилиш етакчи ғояга айланди. Фирдавсий, Носир Хисрав, Унсурий, Фарруҳий, Анварий, Абдушукур Балхий, Низомий, Хоқоний, Низомулмулк, Кайковус, Асади Тусий ва бошқалар форсий тил ва ундаги адабиётнинг равнақига катта ҳисса қўшдилар. Рўдакий форсий тил ва ундаги адабиётнинг асосчисидир.

Шарқ адабиётида «шоирларнинг Одам атоси» деб ном олган Абу Абдулло Рўдакий (858-941) ҳозирги Тожикистоннинг Панжакент туманига қарашли Панжрудак қишлоғида туғилган. Дастлабки маълумотни ўз қишлоғида олган. Кейин Самарқандда ўқиган, мадрасани ҳатм қилган. Табиатан мусиқа ва шеърятга майли кучли бўлган ёш Рўдакий машшоқ, ҳофиз ва шоир сифатида шухрат қозона бошлаган. Унинг овозасини эшитган Сомоний ҳукмдорлари уни Бухорога таклиф этиб, сарой шоири ва олимларига сардор — маликушшуаро қилиб тайинлайдилар. Муродий, Дақиқий, Абушукур Балхий сингари ўнлаб ижодкорлар қуршовида ижод ишларига шўнғиб кетади. Шоир Сомонийларнинг барча урушларини базмларида қатнашади, қайноқ ҳаёт қўйнида бўлади. 70-йилларга

келиб сомоний феодаллар ўртасида ўзаро келишмовчилик, сарой атрофида фитнес-иволар кучаяди. Рўдакий бундай шароитдан безиб, қишлоғига келади, шу ерда вафот этади.

Ўтмишдаги таъкиранавислар Рўдакийнинг еттита дoston ва катта шеърлар девони яратганини, унинг асарлари 300 минг байтдан зиёд эканлигини ёзганлар.

Рўдакий ўзини илмий ва бадий ижодиёти билан фан тараққиётига катта ҳисса қўшди. У шеърлятида тиббиёт, фалакиёт, адабиёт, мусиқа, ҳандаса фанлари билан ёш авлодни тарбиялашга алоҳида эътибор берди.

У бир рубойсида одамларни эзгуликка чақириб шундай ёзган:

*Шу оддий кўз билан боқмағил, балки
Билим кўзи билан боққил жаҳонга.
Жаҳон дарё эрур, яхши ишингдан
Кема ясаб ўтеил нари томонга.*

Бошқа бир байтида эса атрофдаги воқеликни сезгирлик билан кузатишни, инсон камолоти учун ҳаётий тажрибалар муҳимлигини уқтиради: чунки ҳаётий тажриба — илм, кишини энг мураккаб масалаларни ҳал этишга ўргатган.

*Ҳар киши олмаса ҳаётдан тағлим,
Унга ўргатолмас ҳеч бир муаллим.*

Шоир инсон камолоти билан боғлиқ жуда кўп масалалар ахлоқий, ақлий, жисмоний, меҳнат тарбияси исломий фарз ва суннатларни бажариш ва бошқалар хусусида бир мутафаккир сифатида фикр юритади. «Турт нарсая, яъни чиниққан — соғлом аъзо, яхши хулқ, яхши ном, илм кишилардан ғам-ҳасратни аритади», — дейди Рўдакий. Санъаткор илмни «дунёдаги барча бойликларнинг энг аълоси» деб таърифлаган. Агар моддий неъматлар инсоннинг яшаши ва жисмоний камолотини таъминласа, руҳий камолот ва маънавий балоғат учун эса илмий замин лозим. «Олтин, ер ва бойлик туфайли танам ором олди, қалбим эса илму маърифатдан юксалди».

Рўдакий оилада бола тарбияси, ёш авлод камолотида отонанинг бурчи ҳақида ҳам муҳим фикрларни илгари сурган. Чунончи, бир рубойсида замонасидаги аксарият одамлар, ҳатто, маърифатли зотлар ҳам фарзандларининг тарбиясига эътиборсизлик билан қараб «донишманднинг боласи жоҳил» бўлиб қолаётганидан афсусланади.

Рўдакий бир қатор шеърларида мардлигу жасоратни, ширинсуханлигу меҳрибонликни тарғиб қилган, бадқаҳр, бағри-тош, такаббур, зиқна одамларни қаттиқ танқид қилган. Шоир назарида «Қоқилганни суяб қўйган» одамларгина мард ҳисобланади. Рўдакий турли ирқ ва эътиқоддаги халқлар, элатларнинг бирлиги, ҳамкорлиги, бир-бири билан ҳамжиҳатлиги, дўстлигини куйлаган санъаткордир:

*Жаҳоннинг шодлиги йиғилса бутун,
Дустлар дийдоридан бўлолмас устун.*

Бундан ташқари, Рўдакийнинг инсоф, адолат, раҳмдиллик, меҳнатсеварлик ҳақидаги қуйма байтлари ҳам борки, улар шоир ижодидаги таълим ва тарбиявий фикрларнинг яхлит тизimini ташкил этади.

Мустақил иш.

*Ш. Шомухамедовнинг «форс-тожик адабиёти классиклари»,
1963 китобидан «Рўдакий» мақоласини ўрганиш.*

ФИРДАВСИЙ ТАРБИЯ ҲАҚИДА

Абулқосим Фирдавсий 941—1025 йили Эроннинг Табарон вилоятига қарашли Бож қишлоғидаги деҳқон оиласида дунёга келади. Хусусий муаллим ва мадрасада таълим олади. Ёшлигидан қадимги тарих, халқ оғзаки ижодига қизиқиб, ноёб китобларни ўқиб ўрганади, фольклор асарларини нотиқлар ва бахшилар оғзидан ёзиб, тўплаб юради. Отаси вафотидан сўнг у Тус шаҳри ҳокимининг боғига боғбон этиб тайинланади ва ана шу боққа — ота касбига нисбат берилиб «Фирдавсий» тахаллусини олади.

Сомонийлар ҳокимият тепасига келгач, шоир Дақиқийга қадимги аждодлар тарихи ҳақида «Шоҳнома» ёзишни топширадilar. У минг байтдан иборат «Гушгасп ва Аржасп» достонини ёзгач, фожиали ҳалок бўлади. Шундан сўнг бу муҳим вазифа Фирдавсийга юкланади. Фирдавсий 35 йил меҳнат қилиб, 60 минг байтдан иборат «Шоҳнома»ни тугатади.

Фирдавсий қатор дostonларида донишманд мураббий, меҳрибон устоз қиёфасини яратди, турли билимларни ўрганиш, касб эгаллаш, ҳарбий ҳунарларни билиш зарурлигини ўқтирди. Унинг айрим дostonларида бола тарбияси масалаларига ҳам алоҳида эътибор берилган. Золи Зар, Рустам, Ануширвон, Ҳумай, Баҳроми Чўбина, Хисрав Парвизлар ота-оналари ақлий ва жисмоний жиҳатдан тўғри тарбиялаганликлари учун тадбиркор, жасур қаҳрамонлар бўлиб етишадilar. «Шоҳнома» узига хос панднома ҳамдир. Ҳар бир дoston хотимасидаги насиҳатномалар, ақл ҳақидаги махсус боб ана шу фикрнинг далилидир:

*Ҳамшиша ақлингни раҳнамо этгил,
Нолойиқ ишлардан олисга кетгил.*

Баҳром Гўр дostonида шоир боланинг жисмоний жиҳатдан бақувват, ҳунарманд қилиб тарбиялаш ҳақида қимматли фикрларни баён этган:

*Ҳунар бирла ақлинг бириккан ҳамон,
Ҳар иш бу жаҳонда юришгай равон.*

*Меҳнат тағидадир, эй оқил, ҳар ганж,
Ганж топмас ҳеч кимса тортмас эса ранж.*

Шоир яхшилик, аҳиллигу дўстлик, ростгўйлик, ҳалоллик, ширинсуханлигу меҳрибонлик, халқ, она юрт, ота-она наздида фидойи бўлиш ҳақида ҳам куплаб ибратомуз мулоҳазаларни баён этганки, улар барча замонларда инсоннинг камолоти учун хизмат қилиб келмоқда.

Фирдавсий халқнинг қаҳрамонлиги ва ватанпарварлигини юксак санъаткор сифатида узининг маърифий қарашларида инсоннинг руҳияти масаласига алоҳида аҳамият берган ва уни турли ҳолатларда жозибали тасвирлаган. Инсоннинг дард-ҳасратлари, изтироблари ёки шодлиги, кўз ёшлари, қувончлари шоир учун тарбияловчи восита сифатида хизмат қилган. У бундай руҳий кечинмаларни Рустам, Сиёвуш, Судоба ва бошқа қатор тимсоллар орқали баён этган. «Шоҳнома» асаридаги бош қаҳрамон учун икки нарса энг муқаддас бўлиб, булар **Ватан** ва **халқдир**. Фирдавсий эл-юртнинг барча зодагонларини бир ёқадан бош чиқариб ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлишга, халқ бошига келган офат ва ҳужумларнинг барини даф этишга чорлайди.

Мамлакатни душманга топширгандан кўра ҳаммамиз ўзимизни ўлимга тикканимиз яхшироқдир. Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида дидактик насиҳатлар ҳам алоҳида ўрин олган.

«Инсонни хайру саховатли бўлишга етакловчи куч илм ва ҳунардир, — дейди шоир. — Илмни инсонга сингдирувчи нарса эса ақлдир». У ақлни қуйидагича таърифлайди:

*Ақл бир тирик жон, билмайди завол,
Ақл турмуш асли, бунӣ ёдлаб ол.
Ақл йул кўрсатиб дилни этар шод,
Ҳар нечук илмдан эшитсанг, бир сўз.
Уни тинмай ўрган кечаю кундуз.*

Меҳнат ва ҳунарни юксак баҳолаган, уни гавҳардан ҳам юқори қўйган шоир ҳунар ва меҳнатнинг чиройи инсоннинг ақли ва ахлоқида деб ҳисоблайди ва доимо ақл билан иш қилиш зарурлигини уқтиради. Ақлсиз ҳаракатлар оқибатида ахлоқсизликни вужудга келиши кўнгилсиз ҳолат деб таъкидлайди. Шунингдек, «Шоҳнома»да ноҳўя ахлоққа номувофиқ ҳаракатларнинг оқибати ҳам кўрсатилган. Қайковуснинг ўзбошимчалиги эл-юрт бошига кўп кулфатлар келтиради. Жамшид манманлик ва кибру ҳавога берилгани учун салтанатдан ажралади:

*Манманлик, такаббур келтирди ташвиш,
Шундан сунг орқага кетаверди иш.*

Фирдавсийнинг таъбири билан айтганда, эзгу, ният, яхшилик кишининг фазилатларини тўлдиради, уни баркамоллаш-

тиради. Чин инсон бўлиш бахт ва шарафдир. Шу сабабдан у: «Кел, жаҳонни ёмонларга топширмайлик, ҳаммамиз ҳаракат қилиб қўлларни яхшиликка чўзайлик, яхшилик ва ёмонлик бир хил эмас, яхшилик ёдгорлик бўлиб қолади», — дейди.

Фирдавсий ёшларни тарбиялаш учун бой мерос қолдирган адиб. Ўз замонасидаёқ буюк олимлар унинг ижодиётига катта баҳо берган эдилар: «Фирдавсий маснавийда устоди фандир».

Алишер Навоий.

Фирдавсий шеърятнинг «султони»дир, биз эса унинг камтарин мухлисларимиз.

Анварий XII аср.

Мустақил иш.

Ҳ. Ҳолидовнинг «Шоҳнома»нинг шухрати» китобини ўқиб таҳлил қилиш. Тошкент, Ўзбекистон, 1991.

АБУШУКУР БАЛХИЙ ТАРБИЯ ҲАҚИДА

Араб халифалигининг ҳукмронлиги барҳам топиб, Хуросон ва Мовароуннаҳрда маҳаллий Сомонийлар давлати вужудга келгач, амиру умаро, вазиру вузаро она тили ва ундаги адабиётни ривожлантиришга, аждодларининг қадимий қутлуг удум ва анъаналарини қайта тиклашга аҳд қилдилар. Шу мақсадда шаҳар ва қишлоқлардан олиму фозилларни, шоиру ҳофизларни марказга — Бухорога йиғиб, маҳаллий тилда ижод қилишга даъват этилди. Улар давлат ҳомийлигига олиниб, маънавий ва моддий жиҳатдан қўллаб турилди. Сарой доирасидаги ана шундай ижодкорлардан бири Абушукур Балхийдир.

Шоирнинг таржимаи ҳоли, ижтимоий келиб чиқиши тўла маълум эмас, эронлик олим Саид Нафисий ва профессор Холик Мирзозоданинг аниқлашларича, Абушукур 915—16 йилларда Балхда туғилган, Нуҳ ибни Наср саройидаги адабий доирага яқин бўлган. Буни шоирнинг ўзи айрим байтларда қайд этган. Унинг вафот этган йили ҳам номаълум.

Абушукур Балхий истеъдодли лирик шоир ва дostonнавис бўлган. У лирик турнинг барча жанрларида шеърлар ёзган, ишқий, фалсафий мавзуларда туртта дoston битган. Аммо устод Саид Нафисийнинг таъкидлашича, бир қанча қитъа ва рубойлари, 947 йили ёзган «Офариннома» дostonининг маълум қисмигина сақланиб қолган, холос.

Шоир ўз рубойи ва қитъаларида, маснавийларида баркамол инсонни улуғлайди, унинг гўзалликка, ҳаётга, яшашга муҳаббатини куйлайди, лирик қаҳрамоннинг ишқ-севги борасидаги нозик кечинмаларини нафис ўйноқи байтларда тасвирлайди, юксак инсоний фазилатларни эъзозлаб, кибру ҳаво, танбаллигу бадхўрликни, дилозорлигу таъмагирликни, жоҳил-

лигу аччиқзабонликни қаттиқ қоралайди. Адиб меҳнат ва меҳнаткашни алоҳида меҳр билан тасвирлайди. Шарқда кенг тарқалган «Ҳотами Той ва Утинчи» ҳикояси илк бор «Офариннома»да келтирилган. Унда бировнинг миннатли эҳсонидан кўра, дейди шоир, ҳалол меҳнат эвазига кун кечириш афзал, деган ғояни тарғиб этади.

«Дўстнинг дийдорю донишманднинг сўзи,—дейди шоир,— инсон қалбидаги ғам-андуҳни аритади. Кимда-ким фойдаю манфаатни кўзлаб дўстлашса, шубҳасиз, уни ўзингга душман, деб бил».

«Офариннома»да адиб инсоннинг турмушдаги уринишлари, мавжуд ижтимоий тузум билан боғлиқ сиёсий, маънавий, маиший масалалар хусусида, ахлоқий-таълимий муаммолар ҳақида мутафаккир файласуф сифатида мушоҳада юритади ва улардан ибратли хулосалар чиқаради, ўзининг назарий мулоҳазаларини мўъжаз ҳикоя билан исботлайди, таъсирли панд-насиҳатлар беради, адолатли ҳукмрон ғоясини илгари суради. Хусусан, дostonнинг ҳунар ва илм ўрганишининг фойдасини, яхшилик ва хайру эҳсоннинг шарофатини, адолатнинг нафини, зулмнинг касофати ва ҳоказоларни ёритишга бағишланган бўлимлари катта тарбиявий аҳамиятга эга. Улардан умуман «бу дунёга яхшилик уруғини сеп, ўзинг ўтиб кетсанг ҳам, номингни кишилар яхшилик билан зикр этсинлар» — деган хулоса чиқади.

Умуман, Абушукр Балхий шеъриятидаги панд-насиҳатлар X аср адабиётига хос ахлоқий-таълимий йўналишдаги саҳифаларни ташкил этади. Унинг ҳаёти ва ижодий мероси шарқшунослар томонидан етарли даражада ўрганилмаган, кўпчилик асарлари ҳали ҳам топилмаган.

УНСУРУЛМАОЛИЙ ҚАЙҚОВУС ТАРБИЯ ҲАҚИДА

Унсурулмаолий Қайқовус Каспий денгизининг жанубий қирғоғида яшаган Гилон қабиласидандир. У 1021 ёки 1022 йилда майда феодал оиласида туғилган ва «Қобуснома» асарини 1082—1083 йилларда яратган. Қайқовус уни ўз ўғлига бағишлаган бўлса-да, аммо китоб ёш авлодни гарбиялаш, уларнинг камолотини таъминлашнинг муҳим муаммоларига доир илк шарқ пандномасидир.

«Қобуснома»нинг 44 бобидаги фикрлар бир-бирини тўлдириб ва ривожлантириб боради. Мазкур асар ўтмишда мактаб ва мадрасаларда «Гулистон», «Бўстон» каби асарлар билан бир қаторда дарслик вазифасини ўтаган.

«Қобуснома» машҳур шоир ва таржимон Огаҳий томонидан ўзбек тилига таржима қилинган. Уни таниқли олим Сулҳон Долимов ҳозирги ўзбек тилида сўз бошиси, айрим шарҳлари ва луғати билан нашр эттирган.

«Қобуснома» қомуси дидактик асар бўлиб, бошидан охи-

Мулойим сўзга бахил бўлмағил, халқ мулойим сўз эшит-
маса, мол ва дунёга мағрур бўлур (32—33-бетлар).

Фарзанд парвариш қилмоқ зикрида

Эй фарзанд, агар фарзандинг бўлса, анга яхши от қўйғил, нединким, отадан фарзанд хулқларидан бири, унга яхши от-қўймоқдур. Яна бири улдуким, фарзандни оқил ва меҳрибон дояларга топшурғайсан. Суннат қилур вақтида суннат қил-ғайсан ҳамда ўқишни ўргатғайсан... унга ҳунар ва касб ўргат-ғайсан (83-бет).

Фарзандга адаб, ҳунар ўргатмакни мерос деб билғил. Агар сен хоҳ унга адаб ўргатғил, хоҳ ўргатмағил турмуш машақ-қатларининг ўзи унга ўргатур. Ундоқким дебдурлар, ота-она тарбияламаса, кеча ва кундуз уни тарбиялайдур (85-бет).

Сухандонлик била баланд мартабали бўлмоқ зикрида

Киши сухандон, сухангўй нотиқ бўлиши керак. Аммо, эй фарзанд сен сухангўй бўлғил ва лекин дуруғгўй ёлғончи бўл-мағил, ростгўйликда ўзинг шуҳрат қозонғил, токим бирор вақт зарурат юзасидан ёлғон сўз десанг қабул қилғайлар. Ҳар сўз десанг ҳам рост дегил ва лекин ёлғонга ўхшагон ростни де-мағилким, ростга ўхшаган дуруғ дуруғга ўхшагон ростдин ях-шидур, нединким ул дуруғ мақбул бўлур, аммо ул рост мақ-бул бўлмас, (41-бет).

Ҳар бир сўзни андиша била бошлағил, токи айтгон сўзинг-дан пушаймон бўлмағайсан. Андишани илгари тутмоқ ҳам бир нав қароматдур. Ҳар сўзни эшитишдан дилтанг бўлмағил. Ул сўз ишингга хоҳ ярасун, хоҳ ярамасун, уни эшитғил, то юзинг-га сўз эшиги беқланмасун ва фойдаси фавт бўлмасин.

Совуқ сўзлик бўлмағил. Совуқ сўз бир тухумдур, ундан душманлик ҳосил бўлур (45-бет).

Қайковус уз пандномаларида оилавий, яъни турмуш муам-моларини ҳам баён этган эди: Мол жам этмакдан ғофил тут-мағил, токи ҳалоллик била жам бўлсун, у ҳамини сенга бо-қий ва ёқимли бўлади. ... Ҳар нарса қўлингга тушса: бир тан-гадан икки ҳиссани ўз оилангга ҳарж этғил, бир ҳиссани қар-илиғ ва ожизлиғ вақтинг зарурий ишларга эҳтиёт қилиб қўй-ғил.

Эй фарзанд, агар сен жавонмардлардан инсонпарвар, са-хий ҳаракат қилмоқ тиласанг инсонга хос уч сийратга эга бў-лишинг зарур: ақл, ростлик ва инсонпарварликдир. Булар се-ни яхши йўлга бошлайди.

Бу асарда илм фанни ўрганиш, саводхонлик алоҳида ўрин эгаллайди.

...Ҳар киши ҳар ишни қўлга олса ул ишни яхши билсин ва уни кўп машқ қилсин шунда бу ишдан кўп манфаат кўради. Бироқ одам наф ва ҳунарни талаб қилур. Қасб ҳунарлар ба-ғояг кўндир. Уни ўрганиш учун илм даркор. Илм сифати уч

ригача таълим-тарбиядаги муаммоларни ҳал қилишга қаратилган. Асардаги бош масала инсон ва унинг камол топишидир.

Кайковус ўз фарзандини баркамол, ҳар томонлама билимдон, заковатли ва юсак ахлоқли бўлишини таъминлаш учун инсон тарбиясига зарур бўлган ҳамма томонларини асослаб беради:

Ота-онани фарзанд тарбиясидаги вазифа ва бурчи, фарзандни ота-оналарга муносабати, уларни қадрлаши, инсонлар орасидаги муомала, одоби, уларни узаро ахлоқий муносабатлари, илм ва билимни инсон учун зарурлиги, давлат раҳбарларининг вазифаси, тижорат ишлари, хужалик юритиш, меҳнат завқи шу билан бирга инсон учун зарарли ҳисобланган ичиш, сўкиш, қўполлик каби ёмон одатлардан сақлашни ҳам баён этади: «Эй фарзанд, сенга замона ситамининг қўли етмасдан бурун ҳушинг қулоқи била менинг сўзимни эшитгил ва пандлар била икки жаҳонда яхши ном чиқаргил. Менинг сўзимни эшитмоқдин ибo қилмагил. Агар менинг сўзимни қабул қилиб, ундан баҳра олсанг, ўзгалар янада қабул қилурлар ва унга яраша иш қилмоқни ғанимат билурлар деб ёзган эди — Кайковус.

Ота-она ҳақини билмак зикрида: — Эй фарзанд, билгилки, ақл юзасидан фарзандига ота-онани иззат ва ҳурмат қилиш вожибдур, нединким унинг асли ота ва онадур. Ота ва онани нима учун ҳурмат қилурман деб кўнглингга келтурмагил, билгилки, улар сенинг учун ўлимга ҳам тайёр турадурлар.

Ҳар фарзандки, оқил ва доно бўлса, ҳеч вақт ота-онанинг меҳр ҳақини адо қилмоқдан ҳоли бўлмағусидур.

... Ота-онага иззат ва ҳурматни қанча кўп қилсанг, уларнинг сени ҳақингдаги дуоси шунча тезроқ мустажоб бўлур.

Зинҳор мерос олмоқ ҳирси била ота-онанг ўлимини тиламағилки, уларнинг ризқи била сенинг ризқинг етишур» (30—31- бетлар).

Ҳунар афзунлиги. Баланд қадр ва олий таъб бўлмоқ зикрида

Эй фарзанд, огоҳ бўлки, ҳунарсиз киши ҳамиша фойдасиз бўлур ва ҳеч кишига наф еткурмас...

Агар киши ҳар қанчаки олий насаб ва асл бўлса, аммо ҳунари бўлмаса, халойиқнинг иззат ва ҳурматидин ноумид бўлур...

Барча ҳунардан сўз ҳунари яхшироқдур, нединким... ҳамма махлуқотдан одам яхшироқ яралди ва ўзга жониворлардан одам ун даража зиёдадур... Беши ташида зоҳирдур, беши ичида пинҳондур... Ул пинҳон нарсалар: бири, бир нарсани ёд олмоқ, бири ҳамиша эсда сақламоқ, бири таҳайюл, бири таҳаввур, бири такаллум. Аммо ул бешаласи ҳам ташида зоҳирдур: бу завқ, яъни эшитмоқ, кўрмоқ, ҳид билмоқ, тотмоқ, сийпаламоқ, яъни сезув...

хилдир: бирор касб-ҳунар билан боғланган илм, табиблик, мунажжимлик, шоирлик... илм билан боғлиқ касб-ҳунар, ер ўлчови, музика асбоблари устида ишлаш, бинокорлик кабилар, буларни ҳар бирисида шундай қоида борки, агар уни сен тартибли чуқур билмасанг, ҳар қандай устомон десанг ҳам ноҷордирсан, дейилади. Ҳар бир инсон илм ўрганиш учун кўпроқ машаққат чексин, чунки илми аҳком ҳукумлар, қонунлар, фалсафа яхши илмдур уни батамом билиб бўлмайди. Аҳком илми мунажжим юлдузшунослик ва фалакиёт, тақвим сайёраларнинг ҳаракати ва жойлашишини билдирувчи фан, ҳандаса геометрия каби фанларни ўрганишга имкон яратади. Илмларни чуқур ўрганиб дабир иш юритувчи котиб бўлсанг ёзма нутқни яхши эгаллагил, хатни яхши билгил ва кўп ёзмоқни одат қилгил, токи яхшироқ моҳир бўлсанг.

Кайковус ёшларни илм ўрганишига алоҳида эътибор беради. Унинг фикрича, илм-фан инсонни ҳар томонлама камол топтиради: илмларни ўрганиш ҳар бир ёшнинг вазифаси деб билади.

Мустақил иш.

Кайковус «Қобуснома»сини ўрганиш.

УМАР ХАЙЁМ ТАРБИЯ ҲАҚИДА

(1048—1131)

Ғиёсиддин Абдулфатҳ Умар ибн Иброҳим Хайём Нишопур шаҳрида 1048 йил 18 майда чодир (ҳайма) тикувчи касиб оиласида туғилди.

Умар Хайём яшаган давридаги ижтимоий ва сиёсий тараққиёт салжуқийлар ҳамда сомонийлар давлатини ҳукмронлигига тўғри келди. У туғилган Нишопур ва Машҳадни ўз ичига олган Хуросоннинг катта қисми ҳозирги вақтда Эрон бўлиб, Хайём даврида Хуросоннинг шимолий қисмида Ашхобод, Марв ғарбида Ҳирот ва Балх шаҳарлари жойлашган эди. III—VII асрларда Хуросон сосонийлар Эрон давлати ихтиёрида бўлиб кейин арабларга ўтди. IX асрда Хуросон билан Мовароуннаҳрнинг маркази Марв шаҳри бўлган. X асрда эса Хуросон ва Мовароуннаҳр Сомонийлар давлатига кирди. У ўз даврининг қомусий олимларидан саналарди. Шунинг учун ҳам, у ҳар доим инсонни фан ва маданиятдан баҳраманд бўлишини истарди.

Умар Хайём ва унинг ижодий дунёқараши Ибн Синонинг фалсафасига моликдир. Чунки Умар Хайём ўзини Ибн Синонинг устози деб ҳисоблар эди. У Ибн Сино ёзган «Хутба» асарини 1079 йилда арабчадан форсчага таржима қилди. У ёзган фалсафий асарларида бош масала Ибн Синонинг фалсафаси турар эди. У 1123 йилда Ибн Синонинг «Қитоб-аш-шифо» асарини чуқур ўрганиб чиққан. Хайём дунё фалсафаси билан шуғулланиш

билан бирга рубойлар ёзиб, унда олам сирлари, инсон камолотини тимсоллар орқали ўз тўртликларида баён этади.

Умар Хайём рубойларида ёвузлик, ёмонлик сингари Инсон тарбиясига тамоман зид иллатларни танқид қилиб инсонлар тарбиясида юксакликни орзу қилган эди.

Умар Хайём рубойларидаги май бадий тимсол бўлиб, у орқали инсонлар ўртасидаги ижобий, салбий фазилатларни куйлайди:

*Ичкилик кексайган бошни қилур ҳам,
Майдан ечилмаган бирор тугун ҳам,
Бир қултум май ичган булсайди шайтон
Минг сажда қиларди одамга ул ҳам.*

Бунда у инсонни ниҳоятда улуғлайди. Уни фалсафий қарашларида материянинг абадийлиги унинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши ўлик ва тирик табиат ўтиб бўлмас чегараларнинг йўқлигини эътироф қилар эди.

Умар Хайёмнинг дидактикаси

Умар Хайём дидактикасида математика илми ривожлантирилиб қуйидагича ғоялар ишлаб чиқилган:

1. Миқдорларни чексиз равишда бўлиш мумкинлиги.
2. Тўғри чизиқни чексизликкача давом эттириш мумкинлиги.
3. Ҳар қандай кесишувчи икки тўғри чизиқ очилиб ва кесилиш бурчаги учидан узоқлашган сари узоқлашиб бориши.
4. Икки яқинлашувчи тўғри чизиқ кесишади ва бошқалар. Юқоридаги қоидаларни асослаб берган Умар Хайём Евклид геометриясидан фарқ қиладиган янги геометрия — «Ноевклид геометрия»га асос солди.

Умар Хайём алгебра фанининг ривожига катта ҳисса қўшиб, тенгламаларни тавсифлаштириб берди:

1. Сон илдизга тенг ($X=a$)
2. Сон квадратга тенг ($X^2=A$)
3. Сон кубга тенг ($x^3=a$)
4. Илдизлар квадратга тенг ($x^2=bx$)
5. Квадратлар кубга тенг ($ax^2=x^3$)

Умар Хайём тенгламаларнинг шакллари ва уларнинг ечилини ҳам ифодалаб берган эди, шунингдек у математика, алгебра, фалакиёт фанларига алоҳида эътибор бериб, булар инсоннинг ақлий камолотининг асоси деб ҳисоблайди:

*Қимдаки ақлдан бирор сабр бор,
Умрин бир лаҳзасин ўтказмас бекор...
... «Илоҳиёт илмин ўрган» деди дил,
Агар ўзинг билсанг менга баён қил.
«Алф» деган эдим «бас» деди менга,
«Бир ҳарф ҳам етади» ким бўлса оқил.*

Умар Хайём баркамол инсонга хос ахлоқий фазилатларни ўз рубойларида акс эттирган.

Умар Хайёмнинг таълим-тарбияга доир ғояларини қуйидагича тафсирлаштирдик:

Ота-онага муҳаббат.

Ўзаро муносабат.

Дўстлик ва қариндошлик.

Меҳнат ва ҳунар.

Ёмон ва яхши ҳаракатлар.

Савоб ва гуноҳ.

Яхшилик.

Нафс балоси.

Устод ва шоғирд каби насиҳат усулидаги тўртликларни қуйидагича баён этган:

*Бу замонда ақлдан фойда йўқ зинҳор
Ақлсиз кишига жаҳон унумдор.
Ақлимни олгувчи нарсани келтир
Шунда зеро, замон менга бўлган ёр.*

* * *

*Ҳар ким ақл сўзига соларкан қулоқ
Чиндан оқибатда бу ҳўкиз соғмоқ!
Ғўр ақлинг зўр келиб май сотаяпсан
Аблаҳлик тўнини кий, шу маъқулроқ!*

* * *

*Дилим илмлардан маҳрум бўлмабди,
Бир сир қолмадики, мафҳум бўлмабди.
Туну кун ўйладим етмиш икки йил
Англадим — ҳеч нарса маълум бўлмабди:*

* * *

*Бегона ҳам вафо қилса, жигар менга
Қариндошим жафо қилса дигар менга.
Дўстлар иноқликни қилсангиз одат
Тез-тез дийдор кўриб ўзни айланг шод.*

* * *

*Молу дунё ҳасрати қилмасин афғор,
Мангу яшар киши қани қайда бор?
Бир неча нафасинг танда омонат
Омонатга омонат бўлмоқлик даркор.*

* * *

*Бозорда бир кулол кўрсатиб ҳунар
Бир бўлак лойни тепиб пиширар.
Лой инграб айтади: «Ҳой секинроқ теп
Мен ҳам кулол эдим сендек биродар».*

*Булгил доим оқил кишига ўртоқ
Ноақлдан буткул қочавер йироқ.
Доно сенга заҳар тутса ҳам ичгил
Қўл чўзмагил шарбат тутса ҳам аҳмоқ*

Умар Хайём ижодий фаолияти, уни фанларга қушган ҳис-саси ва одоб-ахлоққа бағишланган рубойлари катта тарбиявий аҳамият касб этади.

*Ҳаётдан ўқигил жаҳон баҳсини
Ундан топажаксан жаҳон нақшини.
Ақлинг элагидан ўтказиб бир-бир
Ўзинг ажратиб ол ёмон-яхшини.*

Мустақил иш

Умар Хайём рубойларини ўрганиб таҳлил қилинг. Умар Хайём. Рубойлар. Тошкент, 1991.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ҲАҚИДА

Юсуф хос Ҳожиб XI асрда яшаб ижод этган буюк олим, забардаст дostonнавис, тадбиркор давлат арбобидир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги маълумотлар жуда кам. 1070 йилда ёзиб тугатилган ва бизга қадар сақланиб қелган «Қутадғу билиг» дostonидаги маълумотларга қараганда, Юсуф хос Ҳожиб 1020 йилда Болосоғунда туғилган. У мадрасада таълим олиб замонасидаги барча билимларни пухта эгаллаган, қорахоний ҳукмдор Буғраҳон саройида хос ҳожиблик мансабида ишлаган. Шоир умрининг охириги йиллари муҳтожлик ва зорликда ўтган.

Юсуф хос Ҳожиб форс ва араб тилини, бадий адабиёт, тарих, фалакиёт, геометрия, табиёт, география фанларини пухта ўрганиб, ўз даврининг улуғ донишмандларидан булиб етишган.

Алломанинг 73 бобдан иборат «Қутадғу билиг» номли асаридида сузлаш одоби, илм ўрганишнинг фойдаси, олимларнинг жамиятдаги ўрни, меҳмондорчиликда ўзини тутиши, ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, меҳр-оқибат, садоқат, дустлик, раҳм-шафқат, адолат, имон, эътиқод ва қаноат шунингдек, боланинг ақлий ва жисмоний тарбияси туғрисида қимматли фикр-мулоҳазалар берилган. Дoston туркий халқлар адабиётидаги илк дидактик асардир. Ундаги ахлоқ-одоб, таълим-тарбия, илм-ҳунар ўрганиш, ёшларни эл-юрт хизматиға сафарбар этиш хусусидаги пандлар ҳамон ўз қимматини сақлаб келмоқда. Юсуф хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарининг бошидан охиригача комил инсон тарбияси ҳақида фикр юритилган: даставвал, тарбиянинг боши оиладан бошланади. Бунда ота-она билан

боланинг муносабатлари муҳим ўрин эгаллайди. Асардаги Угдулмишдай ақлли, билимли, доно Комилнинг ота тарбиясини Ойтулди пандлари билан боғлайди. Ота-онанинг тарбиясини олган фарзанд тула маънодаги комил инсондир. Асарда Қундуғди билан Элиг Угдулмишларнинг монологи берилди. Бунда отанг ўлганда сен ёш бола эдинг, ammo ўзингдаги бунча санъат-ҳунарларга қандай эришдинг деганда у:

— Эй Элиг, отанинг олқиши ўғилга тегиб туради, отам менга кўп эзгу дуолар айтган эди. Шуларнинг мадади ўз кучини кўрсатди, деб жавоб берган эди.

Ота-онанинг бола тарбиясидаги эътиборсизлигини адиб қуйидаги мисраларда баён этган эди:

*Кимнинг ўғил-қизи эрка бўлса,
Унга шу кишининг ўзи мунгли бўлиб йиғлайди.
Ота болани кичиклигидан*

*Болада гуноҳ йўқ,
бебош қилиб қўйса,*

*барча жафо
отанинг ўзида.*

*Ўғил-қизининг хулқи-атвори ярамас бўлса,
Бу ярамас ишни ота қилган бўлади,
ундан бошқа эмас.*

Ота-онага кўрсатилган тўғри йўллардан бири билимдонликдир. Билимдонлик кишини ҳар қандай нолайоқ ишлардан сақлайди. Билимдон инсон кўп фанлардан хабардор бўлади. У ер-осмон сирларини ўрганишга қодирдир.

Сен уни билайин десанг, ҳандаса — геометрия фанини ўқи. Бу туфайли ҳисоб эшиги очилади. Кўпайтириш ва тақсимни ўқи, қусур каср ҳисобларни тугал бил. Тугулга тугал имтиҳон тадбир қўлла. Е тазъиф карра, кўпайтириш бўлсин, ё тасниф (бўлиш) тақсимлаш бўлсин ўзинг етарли бил... Етти қават фалакни ич сирларини ерда ётган хас каби енгил билиб ол. Тағин истасанг жабру муқобил алгебра ўқи ҳамда Уқлидус эшигини тушуниб қоқ, яъни Эвклиднинг математик назариясини чуқур билгин. Шу сабабдан ўқиш-ўрганишга доир ғоялари муҳимдир.

*Уқув қут беради, билим шараф-шон
Шу икков туфайли улўғдир инсон.*

... Донолик йўли билим олиш, турли соҳадаги маълумотларни ўрганишдир. Билимга эришиб доно бўлганларнинг элга ҳам нафи кўп тегади. Тўғилган пайтида уқуви бўлмаса, унинг тилаклари ҳам амалга ошмайди.

*Болам тўссин десанг донолик йўлинг,
Кичикликдан тегиш билимга қўлинг.*

Агар бола кичикликдан билим ўрганса, унинг идроки ҳам яхши бўлади, заковати ортади. Лекин билим билан уқув-идрок

бир хил нарса эмас. Уқув-идрок киши миясига жо этилган, бошнинг азизлиги шундан.

Уқув-идрок киши учун кишандай гап. У ёмон ва ярамас ишларга яқин йўлатмайди:

*Уқувли тирикдир, уқувсиз — ўлик,
Келу, эй уқувсиз, уқув ол улиг.*

Юсуф хос Ҳожиб тилни билишни муомала манбаси деб ҳисоблайди. Унинг назарида фақат икки тоифа одам ундан фойдалана олмайди, биринчиси тугма соқовлар, кейингиси эса билимсиз кишилар. Билимлининг сўзи оқиб турган сув ка-бидир.

Юсуф хос Ҳожиб инсонни кўп сўзлашини одобсизлик ва тарбиясизлик аломати, деб ҳисоблади.

*Кўп сўзда ортиқ фойда курмадим
Яна такрор сўзлашдан наф топмадим.*

Юсуф хос Ҳожиб ахлоқ-одобга доир таълимотни насиҳат-номалари орқали баён этган. Меҳрибон киши нима дейди, эшитгин, инсонликнинг бош белгиси меҳрибонликдир.

Кишиларнинг энг самимийси меҳрибон кишилардир.

Золимлик ва зўравонлик ўрнига яхшилик қил, қўлинг-ла инъом қилиб, тилинг-ла ширин сўзлаб, халқингни хурсанд қил. Эй, саховатли улус, бахил бўлма, бу одатдан, саховатли деган ном ҳеч ўлмайди, мангу қолади. Адолат қил, қатъий бўл, зулмга йўл берма. Тангрининг тоатини қил.

Сабр қилган одам тилагига етади, сабр билан турган киши оқуш тугади.

Мен сенга сўзлаганларим ота васиятдир, сен бу сўзларни унутма, дилингга жойлаб ол.

Шундай қилиб, Юсуф хос Ҳожиб атоқли олим-педагог сифатида тарбиядан кўзланган мақсадни аниқ ифодалаган. Тарбия кишини эзгуликка ўргатмоғи керак. Эзгунинг ҳар иши чиройли, ҳар бир қадами гузал. Эзгулик асло қаримайди. Ёмон юзга кирса ҳам эзгулик қила олмайди. Эзгу ҳар кун янгидан-янги тилак-истакларга эришаверади. Ёмонларнинг эса кундан-кунга обрўси кетади.

Юсуф хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» дostonи билан педагогика тарихида ўчмас из қолдирган.

Мустақил иш

Юсуф хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарини ўрганиб, ундан мактаб ҳаётига нималарни олиб кириши мумкинлигини аниқлаш.

АҲМАД ЮГНАКИЙ ТАРБИЯ ҲАҚИДА

Х асрда Марказий Осиё халқларининг ҳаётида иқтисодий, сиёсий, маданий жиҳатдан катта ўзгаришлар бўлди. Араб халифалигининг емирилиши мустақил давлатларнинг келиб чи-

қишига сабаб бўлди. Мамлакатнинг шарқий қисмида Қорахонийлар, Мовароуннаҳрда Сомонийлар, ғарбий туманларда эса Ғазнавийлар давлати вужудга келди.

✓Марказий Осиё X—XI асрларга келиб иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маданий томондан ривожлана бошлади.

Қорахонийлар давлати маъмурий ва ҳужалик ишларини мустақкамлаб олгач фан ва маданият тараққиётига алоҳида эътибор берди. XII—XIII асрларда ёзилган асарлардан адиб ва тарихчилар реал ҳаётни ифодалашга, дунёвий ғояларни тарғиб этишга интилганлар. Шу даврнинг энг ҳаммабоп асари Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони») эди.

Аҳмад Югнакий XII аср охири ва XIII аср биринчи чорагида яшаб ижод этган туркигўй шоирдир. У Самарқанд атрофидаги Югнакда адиб Маҳмуд оиласида дунёга келган. Шоирнинг ҳаёти ва фаолиятига оид маълумотлар жуда кам. Аҳмад Югнакийнинг фақат бизгача етиб келган ягона асари «Ҳибатул ҳақойиқ»дир.

«Ҳибатул ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони») достони 14 бобдан иборат бўлиб, унда шоир Худо, пайғамбар, тўрт халифалар мадҳидан сўнг тил одоби, сир сақлаш, илмнинг фойдаси, сахийлик, камтарлик, шукроналик, таъзим-тавозе, инсонпарварлик, касб-корга меҳр қўйиш, ризо ва қаноат, ҳалоллик ҳақида панд-насиҳатлар берилган. Айни пайтда муаллиф жоҳиллик, дилозорлик, ачиқзабонлик, очкўзлигу ношукурлик, такаббурлик, мол-дунёга ҳирс қўйишни қаттиқ қоралаган. Кишиларни мардликка, ростгўйликка, бева-бечораларга меҳрибонликка чорлаган. «Тил яраси битмайди, тиг яраси битади», деб хушмуомала бўлишга даъват этган. Шунингдек, «Бугун атлас кийсанг, кечаги бўз қўйлагингни унутма», «Шоҳликка эришсанг, кечаги қўш ҳўкизинг эсингда бўлсин», «Битта нон топсанг, унинг ярмини ёнингдаги бир очга бер» деб, камтарликка ва саховатга ундаган. Хуллас, «Ҳибатул ҳақойиқ» жуда катта маърифий, тарбиявий аҳамиятга молик асардир.

Аҳмад Югнакий ўз асарида табиат ва жамият қонуниятларига ҳам алоҳида тўхталиб, фалсафий дунёқарашда табиат ва жамиятдаги нарса ва ҳодисаларнинг кенгайиши, қисқариши, ўзгариши ва дунёнинг бирлиги ҳақида фикр юритилган. Уни оламни яратувчиси Тангри таолонинг мўъжизалари деб қўйидагини ёзган эди: «Тангрим тўнни, кундузни яратди, (у) шарқдан ғарбга томон ўтиб, бир-бири билан алмашиб туради. Тунинггни кундузга, кундузинггни тунга ўзгартириб, яна тонг ота беради.»

Аҳмад Югнакий фикрини давом эттириб йўқ эдим, яратдинг, яна йўқ қилиб қайта (иккинчи) вужудга келтирасан, бунга иқрорман, ёки тирикдан ўлик, ўликдан тирик чиқаради бўни яхши англа. Бу улуғ қудратли бир тангридир, ўликларни тирилтирмоқ унга осондир. Унда адибни ижтимоий ҳаёти ҳам алоҳида ўрин эгаллайди.

Фил устига юкланган зар (каби) бўлса, сўзнинг ози унинг тенги бўлади.

Адиб туғилган ерининг оти Югнакдир, у жойнинг хавоси сафоли, унда кўнгиллар яйрайди. Отасининг оти Маҳмуд Югнакий, адиб Аҳмад ҳеч шаксиз унинг ўғлидир. Китобнинг оти «Ҳибатул-ҳақойиқ»дир. Бу ибора арабчадир. Асарнинг тили бошдан-оёқ қашқарча. Адиб бадий тил билан айтган. Агар ҳар киши қашқар тилини билса, у киши адибнинг барча айтганларини англайди:

Киши тилни билса, унинг маъносига тушунади, тилни билмасдан биламан деса, айбдир. Кўп кишилар (эллар) адибнинг сўзини билиб-билмай айтиб юрганларини учратаман. Яна ҳато маъно бериб, Эл орасида айбга қўядир. Кўп кишилар сабабли бу китобни ёздим (истасанг) ижобий равишда қабул қил, истасанг ташла.

Ҳар ким адибнинг сўзига тушуниб амал қилса, у эл орасида ўзини ҳурматга сазовор қилади.

Саккиз юз саксон тўртинчи (бир минг тўрт юз саксонинчи) йили зулқаъда ойнинг ўн еттисида, шанба куни (асар кучирилиб) тамом бўлди.

Шайхзода Абдураззоқ Бахши қутли бўлсин, давлат келса, меҳнат (машаққатга) кетсин деб Истамбулда кучириб ёзди.

Бу китоб шунинг учун ҳам азиздирки, ҳар бир сўзни тўлатиб ёздим, кераксиз юзаки сўзларни ташладим.

Қимматли сўз оз, ҳазил сўз кўп бўлади, бир парча атлас қиммат, бир жуфт бўз арзон бўлгани каби.

Эй, мenden кейин келувчи (авлодлар) бу китобни ўқисанг, менинг ҳақимга дуо қилишни унутма.

Бу нодир, тансиқ китобни ҳақимга дуо қилсин деб, сенга ҳадя қилдим.

Дунёда номи қолсин деб, Сипохсолорбек учун бу китобни ёздим.

Китобни ўқиган курган, эшитган киши шоҳимни дуо билан ёд қилсин, деб ёздим.

Келгуси авлодлар учун унинг номи мангу эсдалик бўлсин, деб ёздим.

Ўқимишли, саводли (кишилар) ундан фойдалансин, деб қўлланма учун китоб безадим (ёздим). Бу асар дидактик ҳам бадий бўлиб, унда инсон камолоти алоҳида ўрин тутади. Аҳмад Югнакий инсон камолотини асоси деб илм урганишга эътибор берди.

Илм манфаати ҳақида

Билим ҳақида сўзлайман, сўзимга қулоқ сол, илмли кишига ўзингни яқин тут.

Билим билан саодат йўли очилади, шунга кўра, илмли бўл, бахт йўлини изла.

Билимли киши (қиммат) баҳолик динордир, илмсиз жоҳил қимматсиз емишдир (мевадир).

Билимли киши билан билимсиз одам қачон тенг бўлади, билимли хотин киши — эр кишидир, билимсиз эркак — заифадир.

Илмсиз иликсиз сўнғак каби бўшдир, иликсиз сўнғакда эса қўл урилмайди. Илмли кишиларнинг (номи машҳур бўлди), билимсиз (кишилар) эса тириклайин ўлди ҳисоб ва унга кўргуликдир.

Билимли киши ўлса ҳам унинг номи ўчмайди, илмсиз кишининг ўзи ҳаёт бўлса ҳам, оти ўликдир.

Билимликининг бири билимсизнинг мингига тенг, илмли кишилар илмнинг қадрига етади.

Энди ўзинг синаб, ўқиб, боқиб кўр, билимдан фойдалироқ қандай нарса бор.

Билим билан олим кўтарилди, илмсизлик эса кишини тубанлаштиради.

Билимли бўл, ҳеч қачон эринма, ҳақ расули (пайғамбар) ким илмли бўлса, уни сиз мақтанг, деб айтди.

Илм ўрганиш ҳақида

Билимли киши илмни фарқлайди. Эй дўст, илм қадрини билимли одам билади.

Билимнинг қадрини кишига илм билдиради, билимни нодон, тубан киши нима қилади.

Илмсизга тўғри сўз маъносиздир, унга ўғит-насиҳат фойдасиздир.

Билимли киши ўз ишини билиб қилади, билиб қилган ишига кейин ўқинмайди.

Қандай иш бўлмасин билимсиз наздида ўнг кўринади, унга ташвиш, қайғудан бошқа чора йўқ.

Билимли киши керакли сўзни сўзлайди, кераксиз сўзни кўриб яширади.

Билимсиз киши нима гапирса, нодонлиги сабабли сўзлайди, шунинг учун унинг тили ўз бошини ейди.

Молсиз фақир кишига унинг илми туганмас бойликдир, ҳисобсизга унинг билими ечилмас (очилмас ҳисобдир).

Ахлоқнинг каромати, хасисликни ташлаш ҳақида

Кишиларнинг ҳамма феълени тугал тузатган, ким карамли, шафқатли бўлса, уни эр киши деб ҳисобласин.

Қарамсиз, шафқатсиз киши мевасиз дарахт кабидир.

Мевасиз ёғочни кесиб ёндиргин...

... Ёмонлик қилган кишига сен яхшилик қил, бу карам — шафқатнинг бошланишидир, буни яхши англа.

Агар бирор кишидан яхшилик кўрсанг, у кишини кўп мақта, дуо қил.

Гуноҳкор кишининг гуноҳини кечир, адоват илдизини қазиб ташла, кес ва қўпориб ташла...

Одобли бўлишга ёндашиб (ўзингни) камтар тут, тартибли кишиларга озод жон қул бўлсин.

Эй, дўст, улуғларни иззат қил, фойдасиз ҳар нарсага ара-лашиш ва тортишувдан (ёмон одатлардан) сақлан...

Меҳнат, машаққат ўти сўнар, сўнг сабрли кишига савобга эришиш навбати етади.

Улуғлигингга яраша яхшироқ бўлиб, улуққа — кичикка сўзингни силлиқ, мулойим қил.

Тилни тийиш одоби ҳақида

Тилингни тий, тишинг синмасин, агар (сўзлаб юборсанг) тилинг чиқиб қолса, тишингни синдиради.

Уйлаб сўзлаган кишининг сўзи тўғридир, ўринсиз кўп вайсаган тил шафқатсиз ёвдир.

Сўзинг аччиқ, тилингни тийиб тур, эрк берилган тил бир кун бошингга етади.

Тили бўш, заҳар кишининг ақли етук бўладими? Тил ва сўз бўши кўп кишиларнинг бошини ейди.

...Яхши кўшининг қўлидан ёмонлик келмайди, ёмон киши эса яхшилик қайтариш учун жавоб топа олмайди.

Эй, ёмонлик қилиб яхшиликдан умидвор бўлувчи, тикан излаган (қидирган) киши ҳеч вақт узум узмайди (кесмайди).

Аҳмад Югнакий ёшларни жиноят йўлидан сақлаш учун юксак инсонийлик этишмаслигини шундай баён этган эди:

Бу дунёнинг шу кунларида кишилик нақадар азиз, қани у ҳақиқий инсонийлик! Қаерда йўқ бўлиб кетди. Қани аҳдга риоя, қани омонат, қани яхшилик тўғрилиқ (адолат) келгунча хайру эҳсон кетади.

Аҳмад Югнакий ёмон жинойи йўллар билан топилган молу дунёнинг ҳаромлигини қўйидагича тасвирлаган эди: Молинг ҳаромдан йиғилган бўлса, аввалдан охиригача азобдир.

Аҳмад Югнакий «Ҳибатул-ҳақойиқ» асарини орқали инсонларни инсоф, иймонга, юксак инсоний сифатларни шаклланишига чорлайди.

Асарда илм олиш уни моҳияти, инсонни ақлий, ахлоқий тараққиёти учун зарурий насихатлар орқали таълим-тарбиянинг қоида қонунларини баён этган эди.

Аҳмад Югнакий орзу қилган баркамол инсон адибнинг сўзларини тушуниб, амал қилса, у эл орасида ҳурматга сазовор бўлади.

Мустақил иш

Аҳмад Югнакий «Ҳибатул-ҳақойиқ» асарини ўрганиш.

ЗАМАХШАРИЙ ТАРБИЯ ҲАҚИДА

Абулқосим Маҳмуд ибн Умар Замахшарий — забардаст ўзбек олими, арабшунос, шоир ва ёзувчи. У 1074 йилда қадимги Хоразмнинг Замахшар қишлоғида туғилган. Отаси Умар ибн Аҳмад ўқимишли киши бўлиб, ўғлига дастлабки таълим-

ни ўзи беради. Унинг қобилиятини кўриб, уни Урганч мадрасаларидан бирида ўқитади. Маҳмуд Урганчда хаттотлик ҳам қилади, таниқли тилшунос Абумузар Исфакхонийдан дарс олади. Маҳмуднинг ўткир зеҳни ва тиришқоқлигини кўрган устози уни ўз ишининг давомчиси қилиб қолдириш учун моддий ёрдамини аямай тарбиялайди. Замахшарий Урганчда таҳсил кўргач, илмини ошириш учун Бухорога сафар қилади. У ерда олимлар Шайхулислам Абумансур Наср Хорисий Абусаъд Шаққоний ва Абулхаттоб ибн Абулбатирдан сабоқ олади. Кейин Хуросон ва Исфакхонга боради, салжуқийларнинг саройларида хизмат қилади. Сўнгра Бағдодда, Маккада, Шомда ва Дамашқда бўлади. Маккада «Ал-Кашшоф» («Ошкор қилувчи») номли асарини ёзиб тугатади ва юртига қайтиб умрининг сўнги йилларигача турғун ҳаёт кечиради. У 1144 йилда вафот этган.

Замахшарий араб тилшунослигининг ривожига катта ҳисса қўшган. «Асосул балоға» («Чечанлик пойдевори») деб аталган луғати билан араб луғатчилигини бир неча поғона юқори кўтарган. Ундаги сўзлар биринчи ҳарфи ва ундан кейинги ҳарфлари назарда тутилган ҳолда алифбо тартибда берилган ва бу усул сал ўзгарган шаклда ҳозирги замон лексикографиясида ҳам қўлланилмоқда. Замахшарийнинг «Ал-фоик фи ғарибул ҳадис» («Ҳадисдаги нотаниш сўзларни ўзлаштирувчи») номли асари ҳам луғатдир. Унда ҳадис ва адабий асарларда учрайдиган маъносини англаш қийин сўзлар изоҳланган. Сўзларнинг маъносини очувчи шеърӣ ёки насрий мисоллар келтирилган.

Замахшарийнинг «Ал-жибол вал-амкина вал-миёҳ» ёки «Китобу асмо ил-адвия вал-жибол» («Тоғ, манзил ва сувлар») ёки («Дори-дармон ва тоғлар исмлари китоби») деб аталган ажойиб топонимик асари ҳам бор. Унда географик атамалар алифбо тартибда берилган. Замахшарий яратган «Муқаддаматул адаб» («Адабиёт муқаддимаси») номли асар араб тили учунгина эмас, бошқа тиллар учун ҳам муҳимдир. Мазкур асар ёзилган даврдан бошлаб ҳозиргача шарқшунослар диққатини ўзига жалб қилиб келмоқда.

Замахшарий араб мақолларини йиғиб ўрганиш борасида ҳам кўп меҳнат қилиб «Алмустақсо фи амсолил араб» («Араб мақолларини ниҳоясига етказувчи») номли асарини ёзган. Унда уч ярим мингга яқин араб мақоли алифбо тартибда берилган.

Замахшарий синчков олим эканидан ташқари, моҳир ёзувчи ва шоир ҳам бўлган. Унинг араб тили, адабиёти ва услуби соҳасидаги билимлари бадий асарларида яққол акс этган. Замахшарийнинг «Навобиғул калим» («Ҳикматли сўзлар»), «Мақоматул Замахшарий» («Замахшарий мақомлари»), «Ат-вокуз заҳаб фил мавоъиз вал хутаб» («Ўғит ва насиҳатларнинг олтин мунчоқлари») «Рабиал аброр» («Сахий ёз») каби

асарлари унинг турли жанрларда ижод этган нозик таъб адиб бўлганини кўрсатади.

Замахшарийнинг «Атвок-уз заҳаб фил мовоъиз ва-л-хутаб» номли фалсафий-дидактик асари тарбиявий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Унда юзта мақола мавжуд бўлиб, улар ваъз-насиҳат, ҳикматли сўзлар, масал ва мақолалардан, олимнинг кўп йиллик саёҳати натижасида ва умрбуйи эшитган, курган ва бошидан кечирган воқеаларнинг тафсилотидан иборат.

Мутафаккир ўз давридаги золим подшоларнинг адолатсизлигини ноинсоф амалдорлар, фирибгар савдогарлар ва бошқа текинхўрларнинг бойлик йиғишга интилишини, очкузлигини қоралаган, уларни энг тубан шахслар деб ҳисоблаган. Пасткаш, иккиюзлама, иғвогар, номард кишилардан узоқроқ юришни маслаҳат берган, «Аҳмоқ ҳикмат лаззатини топмайди, тумов киши гул ҳидини сезмайди» — дейди. Шунингдек, дўстлик муаммоларига ҳам тўхталиб, кишиларни дўст танлашда зинҳор янглишмасликка чақирган. «Сени хавф-хатарда, ночорликда қолишдан қўрқитувчига ёндош, «қўрқма, бу ишда зиён йўқ» дегувчидан сақла» — деб чинакам дўстликнинг асосий белгиси садоқат ва ишонч эканлигини таъкидлаган.

Замахшарийнинг ахлоқий қарашлари

Замахшарий кишиларни ҳалоллик ва ростгўйликка, тўғриликка, адолатли, инсофли бўлишга даъват этиб, «оғзингни мисвок (тиш ювгич чўп) билан пок қилдинг, кошки эди уни ёлғон, ғийбат, чақимчилик, бўҳтон билан ифлос қилмасанг», — дейди. Шу билан бирга, инсоннинг қадрини оширувчи ҳам, пасайтирувчи ҳам тил эканлигини қайд этиб, «тилингни тиймасанг, жиловингни шайтонга бериб қўясан. Қиличнинг ярқирогини занг ейди. Ёлғон сўз эса тингнинг зангидан ҳам ёмонроқдир. Ёлғон гапириб ғалаба қозонганиндан кўра, рост гапириб ёмонликка учраганинг маъқул. Ростгўй одамга унинг ростгўйлиги кифоя, ёлғончига эса унинг ёлғончилиги етарлидир», — дейди. Шунингдек, олим сўзлаш маданиятини, одобни ва нафосати инсон учун хушмуомалаликнинг воситаси эканлигини қайд қилиб, «бировни койимоқчи бўлсанг, хат билан койи, юзма-юз туриб койиш кўнгилни синдирур ва сўз ўлчовсиз кетар», — дейди. Замахшарий ўзидан катталарни ҳурматлаш, болани тарбиялаш ва унда ота-онанинг вазифалари ҳақида ҳам қимматли фикрларни баён қилган. Унинг фикрича, ота-она болани хушхулқ, одобли, меҳнатсевар, ақл-идрокли қилиб тарбияламоқчи экан, аввало уни меъеридан ортиқ эркаламаслиги, доимо назоратда тутиши керак. Ҳайвонни қашласа, шодланиб эгасини тепади, одам боласи эркаланса, ота-онасини азобга қўяди.

Мутафаккир Замахшарий бахтга эришиш орзусида юрган кишиларни ўз билимларини ва қобилиятларини оширишга,

ёмонликка, зўравонликка ва бошқа иллатларга қарши курашишга чақиради. Илм-фанга интилувчи, муайян соҳага ўз умрини бахш этган олимлар ҳақида тўхталиб: «Ернинг зийнати олимлар билан, кўкнинг зийнати юлдузлар билан» ёки «Савдогарнинг шарофати чўнтагида, олимнинг шуҳрати китобларидадир», — дейди. Шу гаплари билан болаларни инсонийлик руҳида тарбиялаб, аввало камтар одам, етук олим бўлишга ундайди, уларга беҳуда ҳою ҳавасга берилишнинг зарарини уқтиради.

Замахшарий ҳикматларидан

Инсоннинг кийимига қарама, билимига қара.

Агар тилингни тиймасанг, жиловингни душманингга бериб қўясан.

Уришқоқ ва жанжалкаш киши хафалик билан шодлик орасида яшайди.

*Яхшилик билан инсон камоли,
Ани қилургача йўқдир мажоли.
Хатолар қилишда оворалардир,
Хато алар тушган харобалардир.
Чайқовчи — овчи ити.
Қуёш нури беркитилмайди,
Ҳақиқат шаъми сўнмайди.*

Замахшарийнинг инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ростгўйлик, ҳалоллик, яхши хулқ-одобли бўлиш, ота-оналарни, ўзидан катталарни ҳурмат қилиш хусусидаги илғор маърифий-ахлоқий ғоялари Марказий Осиё ва умуман Шарқ ижтимоий-ахлоқий ва педагогик фикрларининг тараққиётидаги муҳим ютуқ бўлди. Ҳозирги кунда ана шу илғор ғоялар ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Улар ҳамон ёш авлодни юксак инсоний руҳда тарбиялашда маърифатчиларга бевосита қўмаклашмоқда.

Мустақил иш

1. Замахшарий ҳикматларидан ёд олиш.

IV БОБ. ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА МАДАНИЯТ ВА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИ

АМИР ТЕМУР ҲАЁТИ ВА САЛТАНАТИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

Буюк саркарда, адолатли шоҳ Амир Темури Марказий Осиёда мўғулларнинг 150 йиллик ҳукмронлигини тугатиб, буюк давлат тузган ва уни дунёга танитган шунингдек, Мовароуннаҳрда фан ва маданият равнақининг асосини яратган шахс сифатида машҳурдир. У ўз даврининг энг қудратли шоҳларидан ҳисобланган Турк подшоҳи Боязид Йилдиримни тор-мор қилиб, Болқон ярим оролидаги халқлар ва мамлакатларга озодлик бағишлаган. Олтин Ўрда хони Тўхтамишни енгиб,

Россиянинг муғуллар ҳукмронлиги асоратидан қутулишини қарийб 300 йилга тезлаштирган. Ўз даврида Мовароуннаҳрда ҳунармандчилик, қурилиш, илм-фан ва маданиятни ривожлантирган.

Амир Темурнинг кўп қиррали фаолияти, мураккаб шахс эканлиги ўша даврда ёзилган қатор асарларда ифодаланган.

Ҳофизи Абрунинг «Зубдатут таворих», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Фасиҳ Аҳмад Ҳаводийнинг «Мужмали Фасиҳий», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаус саъдайн ва мажмаул баҳрайн». Ибн Арабшоҳнинг «Ажойибал мақдур» номли асари ўша даврнинг қимматли ёзма манбаларидан ҳисобланиб, уларда Амир Темурнинг ҳаёти ва кўп қиррали фаолияти маълум даражада ҳикоя қилинади.

Амир Темур 1336 йилда Шаҳрисабзга яқин Хўжа илғор қишлоғида туғилган. Унинг отаси Амир Тарағай Қозон хонига тобе (Кеш ҳозирги Шаҳрисабз) ҳокими бўлган.

Ёш Темурнинг дастлабки саводи оилада чиқарилган ва 7 ёшидан мадрасада ўқий бошлаган. Бу ҳақда у ўзининг «Таржимаи ҳоли»да шундай ёзган: «Етти ёшга тулганимда мени мадрасага олиб боришди ва қўшимча сўзлар жадвалини беришди. Мен ўқий бошладим ва эришган муваффақиятларимдан беҳад хурсанд бўлдим». Тадқиқотчи олим Б. Аҳмедовнинг таъкидлашича, Темур мадрасага келганда ҳарф танийдиган бўлган. Шунинг учун ҳам жадвалдаги сўзларни ўқий билган. Мовароуннаҳр ва Хуросон мадрасаларидаги одат бўйича болани ўқишга ўргатишда қоғоз ё терига ёзилган энг осон сўзлар жадвалидан фойдаланилган. Темур ҳам болалигида шундай жадвални ўқиган. Амир Темур болалик ва ўсмирлик йиллари ҳақида шундай хотирлайди: «Мен 9 ёшга тулганимда намоз ўқий бошладим ва мадрасадаги барча талабалардан устун бўлиб олдим. Ҳар қандай йиғилишларда ҳам мен уламоларнинг ёнидан жой олишга ҳаракат қилардим. Лекин ҳар доим уларнинг олдида тиз чўкиб ўтирар эдим. Қатталарга шу тарзда ҳурмат билдиришни мен ўзимга қоида қилиб олгандим.

12 ёшимдан болалар билан ўйнашни ўргандим ва вақтимни ўз тенгқурларим ҳамда ўспиринлар билан ўтказардим». Бу парчада шуниси диққатга сазоворки, Темур болалигидаёқ тенгқурларидан устун бўлиб, унда амириликка интилиш бўлган.

Темурнинг таржимаи ҳолида унинг фсъл-атвори, ахлоқи ва ижобий хусусиятларининг шаклланишидан далолат берувчи маълумотлар алоҳида ифодаланган. Амир Темур шахсида анчагина зиддиятлар мавжуд. У 16 ёшида отасининг васияти бўйича аскарларга бошчилик қилган. Шундай қилиш Барлос уруғининг аъъанаси ҳисобланган. У ёшлигидан ҳарбий машқларга ниҳоятда қизиққан, феодал урушларда бир неча бор қатнашиб, тажриба орттирган ва моҳир жангчи бўлиб етишган.

Амир Темур 1360—1361 йилларда Мовароуннаҳрнинг катта қисмини эгаллаган Муғулистон хони Туғли Темур хизмати-га кирганида, шунингдек, унинг ўғли Илёсхўжа 1365 йили ҳукмронлигига қарши ўзлуксиз курашган.

Ҳусайн ва Темур 1366 йилнинг баҳорида Самарқандни эгаллайдилар. Ҳусайннинг хоинлик кирдикорларини сезиб юрган Темур 1370 йилда Балхни қамал қилиш пайтида ўз итти-фоқчиси Ҳутталион ҳокими Қайхусрав қўли билан уни ўз йў-лидан олиб ташлайди. Уша пайтдан Амир Темурнинг Мова-роуннаҳрдаги яқка ҳукмдорлик фаолияти бошланади. Бу эса унинг 35 йил мобайнидаги ҳукмронлик ва жаҳонгирлик ҳар-бий юришлари учун қулай вазиятни вужудга келтирган.

Амир Темур қисқа муддат ичида Амударё билан Сирдарё оралигидаги ерларни, Фарғона ва Шош мулкларини бирлаш-тирган ва ўзига бўйсундирган. 1372 йилдан 1388 йилга қадар Хоразмни тўла бўйсундириш учун 5 марта юриш қилиб, уни ўз империясига қўшиб олган. 1395 йилда Шимолий Кавказга юриш қилиб, ғалаба қозонган. 1398 йили Ҳиндистонни, 1401 йили Сурия ерларини, 1402 йили Анқарадаги турк ерларини босиб олган. Султон Боязидни енгач, Хитойга юриш олди-дан Утрор шаҳри яқинида хасталаниб, 1405 йил 18 февраль кун вафот этган.

Темурзодалар — ўғиллари: Жаҳонгир Мирзо, Мирон шоҳ, Умаршайх ва Шоҳруҳ Мирзо, набиралари: Пирмуҳаммад, Ха-лил Султон, Муҳаммад Султон, Мирзо Улуғбек ва бошқалар темурийлар сулоласини идора қилишда давом этдилар.

Темурийлар даврида Мовароуннаҳрда ижтимоий-иқтисо-дий, сиёсий ва маданий ҳаёт бир маромда давом қилди ва муайян ижобий ўзгаришлар ҳам рўй берди. Чунончи, Самар-қанд Шарқда муҳим савдо, маданият, илм-фан маркази си-фатида кўпдан бери маълум эди. Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва Шарқ-Оврўпо билан савдо муносабатлари унинг иқтисодий ва маданий ҳаётида катта роль ўйнади. Мамлакатда ишлаб-чиқариш кучлари етарли даражада ривожланган бўлса-да, Те-мурнинг жуда кўп ҳарбий юришлари сабабли тўпланган ғоят катта бойликлар мамлакатнинг иқтисодий юксалишига маъ-лум даражада ёрдам берди.

Самарқанд ҳунармандчилигида тўқимачилик, металлга иш-лов бериш, бинокорлик, кулолчилик етакчи ўрин олган бўлиб, шаҳар аҳолисининг кўпчилиги шу тармоқлар билан шуғулла-ниб келган.

XV—XVI аср ёзма манбаларида Самарқандда турли шакл-даги шиша идишлар: кўзачалар, қадаҳлар, дори солинадиган идишлар, пардоз ашёлари ва рўзғор буюмлари ишлаб чиқа-риш ривожлангани қайд этилган. Мисол учун М. Е. Масон-нинг аниқлашича, Гўри Амир мақбарасида ва Улуғбекнинг шаҳар ичкарасидаги саройида ҳам махсус тайёрланган ранг-ли ойналардан фойдаланилган. Ёғоч ўймакорлиги ҳам ривож-ланган.

Машхур тарихчи, А. Ю. Якубовскийнинг ёзишича, Амир Темур Самарқандда ҳунармандчиликни кучайтириш мақсадида Олтин Урда, Хуросон, Озарбайжон, Арманистон, Форс, Кармана, Месопотамия ва бошқа жойлардан ҳунарманд усталарни мажбурий равишда кўчириб келтирган. Шунингдек, ўз давлатини барпо этгач, мамлакатнинг иқтисодий, ижтимоий-маданий ва маърифий ишларини ривожлантиришга катта аҳамият берган. У бежиз соҳибқирон деб аталмаган. «Соҳибқирон» сўзи «бахтиёр подшо», «илмли подшо» деган маънони билдиради.

Амир Темур дунёга танилган ҳадисшунос олимлар, маданият арбоблари Абу Муҳаммад Абдаъ ибн Ҳамид ибн Насрал Кеший, Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Дорамий Самарқандий ва Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийларни Самарқандга таклиф этиб, мамлакатда илм-фанни ривожлантиришга ўзи бош-қош бўлган.

Машхур тарихчи Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» китобида Амир Темур Шаҳрисабзда Оқ сарой, Самарқандда Боғишамол қасри, Жомеъ масжидини ҳамда бир қанча мадрасалар қурдиргани ҳақида маълумот берган.

Темур салтанатининг таълим-тарбия тизими

Темур замонасида ўғил болалар учун бошланғич маълумот берадиган диний мактаблар кўп бўлиб, улар асосан масжидларда ва хусусий уйларда ўқимишли кишилар, домлаимомлар томонидан очилган эди. Мазкур мактабларда масжид имомлари ёки муаззинлар дарс ўтардилар. Аҳолиси кўп шаҳарларда мактабларни махсус мактабдорлар очган. Кўчманчи ва чорвадор аҳоли орасида мактаблар одатда баҳор ва ёз ойларида очилар, уларда асосан масжид имомлари ёки мадраса толиблари ўзларининг иқтисодий аҳволини яхшилаш мақсадида ўқитувчилик қиларди. Шаҳар мактабларидаги ўқувчилар 20—30 нафар, қишлоқ мактабларида эса 10—15 нафар, айрим ҳолларда ундан кўпроқ бўлган. Мактаб ўқувчиларининг ёшлари ҳар хил бўлган ва уларга 5 вақт намоз ўргатилган.

Мактабларда араб алифбосида савод чиқарилган, «Ҳафтияк» китоби ўқитилган. «Ҳафтияк» Қуръоннинг 7 дан 1 қисми ҳажмидаги материаллари танлаб олиниб, форс, тожик тилларида тузилган. «Ҳафтияк»да кўпроқ диний маросимларда ўқиладиган суралар берилган. Уни ўрганишга 2—3 йил вақт кетган. «Ҳафтияк»дан сўнг «Чор китоб», Суфий Оллоёрнинг ҳикоятлари ўқитилган.

Уша даврдаги таълим мазмуни ҳақида қуйидагиларни айтиш мумкин: Мактаб муайян ўқув дастурига эга бўлмаган. Ўқувчилар яқка тартибда ўқитилган. «Синфдан-синфга кўчириш» ўқувчиларнинг ота-оналари ўқитувчиларга бериб турадиган «совға»ларига боғлиқ бўлган. Мактабга қабул қилиш-

нинг аниқ вақти ҳам бўлмаган. Мактабда ўқувчиларни кичик ва юқори гуруҳларга ажратиб ўқитилган. Кичик гуруҳ ўқувчилари Қуръон оятларини ўқиш билан чекланган, катта гуруҳ ўқувчилари эса улар ўзлаштираётган билимлардан ташқари ислом динининг асосларини ташвиқот қилиш билан шуғулланганлар. Шу билан бирга, форс шоирлари Хўжа Ҳофиз ва Саъдий Шерозийнинг ғазалларини ёдлаган.

Мактаб таълимининг сермазмунлиги ёки саёзлиги ўқитувчи-домланинг билими савиясига ва ўқитиш маҳоратига боғлиқ бўлган.

Темур ва темурийлар даврида Мовароуннаҳрда ибтидоий диний мактаблардан ташқари, шахзодалар, хонзолалар, бекзолалар ва йирик амалдорларнинг болалари учун саройлар ва хонадонларда алоҳида **савод мактаблари** ҳам ташкил этилган. Бундай мактаблар подшо хонадони учун махсус қиссахон дейилар эди. Аста-секин йирик давлат арбоблари, руҳонийлар, амалдорлар болалари учун хонадонларида махсус мактаблар очган эдилар.

Шахзодалар, хонзолалар ва бекзолалар 4—5 ёшларидан бошлаб ўқиш ва ёзишни подшо қиссахонларидан урганиб олганлар. Шу билан бирга, болаларнинг зеҳнини ўстириш мақсадида уларга ўзлари эшитган ва кўрган нарсалар, дунёнинг ажойиб ва ғаройиб воқеалари ҳақида ҳикоялар қилиб берилган.

Шахзодалар савод чиқарганларидан кейин уларга «Гўзалликни нақл этувчи» қаламдан фойдаланиш ўрнига «Нақшли ханжар ва ялтиллаб турган қилични ишлатиш, найзабозлик ва камон отиш санъати ургатилган, чунки «чаққонлик билан бел боғлаб, олам очувчи шамшир ишга туширилмаса, бишлиш мумкинки, мамлакатни қалам билан муҳофаза этилмайди» Хонзода, бекзолалар отда чопиш ва чавгон ўйнашни ҳам урганишган. Шундан кейин «**Сулукул мулук**»ларда айтилишича, булажак ҳукмдор давлатни идора қилиш санъатини: турли лавозим эгаларини тайинлаш, солиқ тўплаш, руҳонийлар, мансабдорлар ҳамда бошқа юртлардан келган элчиларни қабул қилиш, хайру садақалар бериш тартиб-қоидалари бўйича кўникмаларни ҳам эгаллаган.

Шахзодалар ва маликалар Темурнинг бой кутубхонасида муталаа қилишган. У кутубхонада барча фанларга: илоҳиёт, ҳадис, тарих, география, фалсафа, фикҳ, тиббиёт, фалакиёт, риёзиёт ва ҳоказоларга оид китоблар бўлган. Жумладан, у ерда Хоразмий, Беруний, Саъдий ва Насриддин Тусийнинг китоблари сақланган.

Амир Темур даврида мадрасалар олий ўқув юрти вазифасини ўтаган. Улар диний ва кейинчалик дунёвий билимлар ўчоғи, тафаккур гулшани, кадрлар тайёрлаш маскани бўлган. Мадрасаларда мамлакатнинг энг атоқли донишманд шайхлари, олиму уламолари мударрислик қилишган, маърузалар ўқишган.

Темурийлар давридаги мадрасалар Урта Шарқ қурилиш режасига биноан энг кўркам қилиб қурилган. XV асрда мадрасалар тўғри бурчакли режа асосида қурилиб, теварак-атрофи девор билан ўралган. Хоналари ташқаридан қаралганда кўринмайдиган бўлган.

Темурнинг ўзи Биби Хоним мадрасасини қуришда ташаббускор бўлган. Самарқанддаги Муҳаммад Султон мадрасасининг қурилишига ҳам алоҳида эътибор берган. Баъзи масалалар бўйича мурожаат этган кишиларни юқоридаги мадрасаларда қабул қилиб, уларнинг арзларини эшитган ҳамда диний масалаларни ўша жойда ҳал қилган.

Улуғбек 1417 йилда Бухоро мадрасасини қурдирган ва унинг пештоқига «Билимга интилиш ҳар бир мусулмон аёл ва эркакнинг бурчидир» деб ёздирган.

1417—1420 йилларда Самарқанднинг Регистон майдонида янги мадраса қад кўтарган. В. В. Бартольднинг фикрича, Улуғбекнинг ўзи ҳам бу мадрасада маъруза ўқиган. 1433 йилда Гиждувонда яна бир мадраса қурдирган. Мадрасаларнинг энг каттаси Самарқанд мадрасаси бўлган. Бир тарихчи бу мадраса ҳақида қуйидагиларни ёзган: «Мадрасанинг тоғ шукҳли ҳайъати устухонбанд мустаҳкамлигининг фалак биносидин тинчликни олғон, юксак жиҳати бўлмиш азаматнишон пештоқи оғирлигининг еру заминга зилзила солғон, анинг олий даражалик кунгираларини қудрат устаси фалак бир хилда ёсоғон, ложувард кошинларини қазо наққош фалакнинг чароғон юлдузлари бирлан бир тартибда нақш қилуб, аларга даҳлдор қилғон; қуёш каби жилваси, зарнигор нақшлари гўзал фалак гумбази бирла ҳамвазн эрди»¹.

Мадраса икки қаватли бўлиб, элликта ҳужрадан, ҳар бир ҳужра 3 хона — қазноқ, ётоқхона ва дарсхонадан иборат бўлган. Тарихий манбалардаги маълумотларга қараганда, Улуғбекнинг Самарқанддаги мадрасасида 100 дан ортиқ талаба истиқомат қилган ва таълим олган. Унда таниқли олим мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Ҳавоий етакчи мударрис бўлган.

Мадраса мударрислигини тайинлаш эсда қоларли тарихий воқеа бўлган. Бу ҳақда адиб Зайниддин Восифийнинг «Бадоеул вақоийъ» китобида қуйидагиларни ёзган: «Мадраса қурилиши итмомига етгач, анинг саҳнида катта йиғин бўлди. Йиғинга Улуғбек Мирзо ҳам ташриф бўурдилар. Йиғилғонлар андин «Мадрасанинг биринчи мударриси ким бўлғай», деб сўрағонлариди Улуғбек Мирзо: «Барча илмларнинг саромади бўлғон киши ушбу мадрасага мударрис этиб тайинланғай»,— деб жавоб қилдилар. Ушбу йиғинда ҳозир бўлғон ва гишт уюми устиди жулдур кийимда ўлтурғон бир шахс ўрнидан даст туриб Мирзога таъзим қилди ва: «Ушбу мартабага мен муносибдурмен»,— деди. Улуғбек Мирзо они имтиҳон қилди, илму камолотига ишонч ҳосил қилғоч, ани ҳаммомга олиб бориб, ювиб-

¹ Б. Аҳмедов Улуғбек. «Еш гвардия» нашриёти, 1989 йил, 101-бет.

тараб кийинтиришни буюрдилар. Мадраса очилгон кун мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Ҳавофий мударрис ўрнида биринчи дарсни ўқитдилар. Дарса олимлардан тўқсон нафари ҳозир бўлгон эрдилар, лекин маъруза жуда юқори миллий савияда ўқилгани учун дарсинг маъносига Улуғбек Мирзо бирлан Қозизода Румийдан бошқа ҳеч ким тушунмади».

Бойсунқур Мирзо Ҳиротда катта маданий ишларни амалга оширган. У Ҳиротда бир нечта мадраса ва жуда катта кутубхона ташкил қилиб, қирққа яқин ҳаттот, саҳҳоф, муқовачи, варақ, қоғоз тайёрловчи наққош, лаввах, лавҳа чизувчи ва бошқа ҳунар эгаларини шу ерга тўплаган. Улар хушнавис ҳаттот Мавлоно Жаъфар Табризий бошчилигида қўлёзмаларни йиғиб кўчириш, безаш ва тарқатиш билан шуғулланганлар. Бойсунқур Мирзо «Шоҳнома»нинг 41 та нусхасини тузатган. У шoir сифатида ҳам машҳур бўлиб, мадрасада таълим ишларини ҳам ташкил этган. Унинг ўқитиш соҳасидаги ва маърифий ишлари ҳақида М. М. Дьяконов: «Навой, Жомий ва Бехзод яшаб ижод этган давр XV асрнинг иккинчи ярми эди. Бунда Ҳиротни маданий юксалиши ва гуллаб-яшнашига сабаб бўлган шаҳзода Шоҳруҳ эди.

Ҳиротда мактаб ва мадраса ишлари 38 йил подшолик қилган Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро подшолиги даврида бирмунча ривожланган.

Ҳиротдаги Бадиъа, Ихлосия, Халосия, Шифохия, Хусравия мадрасалари ўша даврдаги илм масканлари орасида машҳур бўлган.

Ҳирот шаҳрида XII асрда 359 та мактаб бўлган ва XV асрда янада кўпайгани маълум. Мактаб ва мадрасаларга шoir Алишер Навоий раҳнамолик қилган. Булардан ташқари, шоҳ саройида шаҳзода ва маликалар учун алоҳида мактаблар ҳам очилган. Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро билан бирга шундай мактабда ўқиган.

Машҳур аллома Муҳаммад Зайниддин Восифий талабалик йилларида сарой мактабида мударрислик қилган. У Чигатой амирларидан бири Шоҳвали Ҳадиҷа бегимнинг эмишган укаси оиласида 7 йил мударрис бўлган.

Амир Темур тузуклари фақат давлат бошқариш учун бўлмай, балки ҳар бир катта ва кичик жамоани бошқарувчи раҳбарлар учун ҳам зарурдир.

Тузукларда раҳбарга хос фазилатлар қуйидагича ифодаланади:

1) Ишбилармон одам, адолатли раҳбар, яхши оилабоши бўлиши билан бирга, мард ва шижоатли фазилатларга эга бўлиши;

2) Ҳар бир талбирда узоқни ўйлаб иш кўриш, сезгир бўлиши; Ҳар бир ишда маслаҳат олмоқ зарурлиги. Шунингдек, у маслаҳатни иккинга бўлган эди — биринчиси тил учида айтилган, иккинчиси юракдан чиққани. Ана шу юракдан чиққан маслаҳатга доимо қулоқ солиш керак, деганлар. Амир Темур ўз

авлод ва аждодлари ҳамда фарзандларига юқоридаги сифатлардан келиб чиқиб салтанатни бошқариш ҳақида дастуруламал ёзиб қолдирди.

Амир Темурнинг бу дастурида давлатни бошқариш тузуклари алоҳида ўрин эгаллайди:

1. Дилимнинг машриқидан кўтарилган биринчи тузук шундан иборат бўлдики, ислом динини ёйган Муҳаммад, унга тангрини марҳаматлари ва саломлари бўлсин, шариатни қувватладим. Жаҳоннинг турли мамлакатларидаги яхши одамлар орасида ёйдим. Демак, мусулмончиликдаги илғор ғояларни ривожлантириб, унга амал қилдим.

2. Амир қиламанки, вазирлар ушбу тўрт сифатга эга бўлсинлар:

а) аслик, тоза наслик;

б) ақл-фаросат;

в) сипоҳу раият авлодидан хабардор ва уларга хушмуомалада бўлиш;

г) сабр, чидамлилик, тинчликсеварлик. Бундай фазилатли вазирларга ишонч, имтиёз, эътибор ва иқтидор бердим. Амир Темур тузукларининг бирида амирлик мансабини шундай шахсларга берилсин деган эди: асли тоза, пок наслик, ақл фаросатлик, баҳодир, довжорак, тадбиркор, сергак, эҳтиёткор каби фазилат эгалари.

Амир Темур муомала маданиятига алоҳида эътибор берган эди.

Турон мамлакатини фатҳ этган куним ва пойтахт Самарқандда салтанат тахтига утирганимдан сўнг, дўсту душман билан муомалада, бир текис йўл тутдим. Менга ёмонлик қилган, менга қарши қилич яланғочлаган баъзи амирлар қўрқувда эдилар. Уларга шундай яхшиликлар қилдимки, менинг иноятим ва хайр-эҳсонимни кўриб ўзлари шарманда бўлдилар. Кимни ранж этган бўлсам, эҳсону инъомлар билан кўнглидаги хафгарчиликни чиқардим ва мартабалар, имтиёзлар бердим.

Амир Темур ўз тузукларида ҳар бир саркарда, давлат ва жамоа раҳбарларини адолат ва юксак инсоний фазилат эгаси бўлишларини талаб қилди ва узи бунга намуна кўрсата олди. У келажак авлодга қилган насиҳатларида бу ғоялари дастуриламал бўлиб хизмат қилди.

Амир Темурнинг ахлоқ ва одобга оид ўғит насиҳатлари

Амир Темур ўғит-насиҳатларида ахлоққа оид гаплар жуда кўпдир. Улардан: 1. Адолат ва адолатсизлик ҳақида: «Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим». «Қайси мамлакатни забт этган ёки қўшиб олган бўлсам, ўша ернинг обрў-эътиборини, кишиларини азиз тутдим, саййидлари, уламолари, фуқаро ва машойихига таъзим бажо келтирдим ва хурматладим, уларга вазибалар бериб, маошларини белгиладим. Ўша вилоятнинг улуғларини оға-иниларимдек, ёшлари ва болаларини бўлса ўз фарзандларимдек кўрдим».

2. Сўз ва ишнинг бирлиги. Амир Темур «Белда камар ва тилда сано», яъни иш ва сўз бирлигини хуш кўрар эди. У ўзи ёзган, айтган ва шахсий ҳаётида қаттиқ амал қилган «агар лашкар боши ёмон кўнгил ва ақлсиз бўлса, қўшиннинг енгилмасдан иложи йўқ, деган панд-насиҳати жуда аҳамиятлидир. Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида, Х. Вамберининг «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи» китобида анчагина маълумотлар бор.

Амир Темур дўстга содиқ эди. У имом Барака вафот этганда йиғлаб кўз ёши тўккан. Соҳибқирон Амир Темур узининг «Тузуқлари»да дўстлик ҳақида қуйидагиларни ёзганди: Дўстлик — синовда чиниқади. «Дўст-душман билан муросою мадора қилдим». «Шиддатли кишиларни дўст тут, чунки Тангри таоло жасур кишиларни ардоқлайди. Фарзандлар, қариндошлар, ошна-оғайни, қўшнилари ва мен билан бир вақтлар дўстлик қилган барча одамларни давлату неъмат мартабасига эришганимда унутмадим, ҳақларини адо этдим. Дўст-душмандан кимки менга илтижо қилиб келгудек бўлса, дўстларга шундай муомала қилдимки, дўстлиги янада ортди, душманларга эса шундай муносабатда бўлдимки уларнинг душманлиги дўстликка айланди.

Амир Темурнинг узи Тухтамишхон унинг паноҳига сиғиниб келганида унга яхшилик ва мурувват курсатган.

У ўз дўстидан ранжимайдиган, дўстининг душманини ўз душманим деб биладиган дўстни содиқ ва вафоли дўст деб билган.

Ақлли душман жоҳилу нодон дўстдан яхшироқдир.

«Ботирлик одам қалъаси деб ёзган эди, Амир Темур. Бу панд-насиҳатга соҳибқирон доимо амал қиларди. Шунингдек, у барча амирликларни, сипоҳиларни ботир, жасур бўлишга ундар эди. У жангу жадалларда ботирликни шиор қилиб «Ботирлик жангда билинур», деб такрорлар эди.

«Амир Темур» ҳеч кимга ғазаб билан қаттиқ муомала қилмади» деб ёзади ўз «Тузуқлари»да. У ғазаб ва қаттиққўллиги билан қилинган муомалани Тангри таолонинг ғазабига дучор бўлиш, ўз ҳолини танг қилишдир, деб таъкидлаган. Шунинг учун у ширинсўз айтиб ғанимни имонга киритган. 1. «Бир калима ширин сўз қилишни қинга ниқтар», деб таъкидларди, соҳибқирон.

2. «Тил қиличдан ўткир». Бу ўғит Соҳибқироннинг ўз тажрибасида синалган. Амир Темурнинг панд-насиҳатлари ёшларни тарбиялашга хизмат қилган эди.

Шундай қилиб, XIV асрнинг иккинчи ярмидан XVII асргача бўлган давр Мовароуннаҳрда иқтисодий, ижтимоий, маданий юксалиш даври бўлди. Марказлашган давлатнинг асосчиси Амир Темур ўз империясини тузиб, унинг иқтисодий ва маданий қудратини юксакликка кўтарди. Уни Оврупо ва Шарқда энг қудратли давлатга айлантиришга эришди.

Мустақил иш.

«Амир Темур ўғитлари»ни ўқиб ўрганиш.

АМИР ТЕМУР ВА ЗАМОНДОШ АЛЛОМАЛАР

Сайфи Саройи. 1321 йилда Хоразмнинг Қамишли деган жойида ҳунарманд-қуролсоз оиласида дунёга келган. Дастлабки билимини ўз юртида олган Сайфи ўқишни давом эттириш учун Олтин Ўрда давлатининг маркази Сарой шаҳрига борган. У ерда қунт билан ўқиб, шоир сифатида танилган. Бу ҳақда унинг ўзи қуйидагиларни ёзган:

*Қамишли юрти менинг тувғон элимди,
Билинг, ғурбатга келтургон билимди.
Келиб бўлдум саройда шеър фидойи,
Саройнинг шоири, элнинг гадойи.*

Лекин ўзаро феодал урушларнинг авж олиши, тож-тахт учун курашнинг кучайиб кетганлиги, марказлашган давлат яратиш учун интилаётган Амир Темурнинг Олтин Ўрдага шиддатли зарбаси туфайли Сайфи Саройи юртини тарк этади. У аввал Эронга, сўнг Туркияга боради. Шоир сарсон-саргардонлик, муҳтожликда кечган кунларидан нолиб шеърлар битган:

*Усиб тупроғим узра найзалар мен элдан айрилдим,
Ватандан бенишон ўлдим-да, ўзга юртда эврилдим.
Нечун менга фалак жавр айлади, қандай гуноҳим бор,
Илоҳо айла кам жавринг, мен элга содиқ ул эрдим.*

Сайфи Саройи умрининг охириги йилларини Мисрда ўтказиб, тахминан 1396 йилда шу ерда вафот этган. Унинг ҳаёт йўли ва ижодий мероси ҳали мукамал ўрганилмаган. Бизгача шоирнинг бир қанча ғазал, қасида, рубойи ва маснавийлари, «Сухайл ва Гулдурсун» достони етиб келган. Булардан ташқари, Сайфи Саройининг 1391 йилда Мисрда Саъдийнинг «Гулистон» асарини ўзбек тилига таржима қилгани ҳам маълум. Саъдий асарининг туркий тилларга ана шу илк таржимаси алоҳида қимматга эга. Чунки таржимон асл нусха матнига эркинроқ, ижодий ёндошган: асар услубини ўзбек насрига, халқ ҳикоятларига яқинлаштирган, бир хил мазмун ва ғояга эга бўлган ҳикоялардан баъзиларини тушириб қолдирган, муқаддима, хотима сифатида наср ораларида келадиган панд-ҳикмат тарзидаги шеърларни ихчамлаштирган, айрим ҳолларда ўзидан янги байтлар қўшган. Аммо бу ўзгартиришлар Саъдий асарининг асл моҳиятига зарар етказмаган. Таржима буюк санъаткорнинг халқпарварлик, адолатсеварлик, касб-ҳунарга, илмга меҳр қўйиш, ҳалол, пок, диёнатли, хайр-эҳсонли бўлиш ҳақидаги юксак ғояларини ўзбек халқига яқинлаштириш учун хизмат қилган.

Сайфи Саройи ўз шеърларида яхшилик, гўзаллик ва чин

инсоний севгини, муҳаббатни куйлаган, маърифатни тарғиб этган, кишиларни реал ҳаётга, эл-юрт хизматига чорлаган. Шоир ўзига хос ранг-баранг бадий-тасвирий воситаларни қўллаб, халқнамо ибораларни ишлатган. Айрим ғазалларида мутлақо янги сўз ва иборалардан фойдаланган. Чинакам ҳаёт ошиғи бўлган шоир халқнинг марҳаматини, Ватанини, ҳаёт фойзини ҳамма нарсадан афзал кўрган:

*Хабарсизман у дунё жаннатидан,
Юз ўғурмам элимнинг раҳматидан.
Инонман бўлгучи дорул вафоя,
Еруғлик баҳрасин топсам кифоя.*

ҲУСАЙН ВОИЗ ҚОШИФИЙ

(1440—1505)

Ҳусайн Воиз Қошифий XV асрнинг 30-йилларида Сабзавор вилоятининг Байҳақ туманида туғилган. Болалик ва дастлабки таҳсил йилларини ўз ватанида ўтказган бўлажак адиб Нишопур ва Машҳад мадрасаларида таҳсил олган. Ўта билимдон, нотик, ваъз айтувчи бўлгани учун у Ҳусайн Воиз Қошифий номи билан шуҳрат қозонган. У 1468 йилда Ҳиротга келиб кўп йиллар давомида Жомий ва Навоийнинг марҳаматидан баҳраманд бўлган. Ҳирот маданий, илмий, адабий ҳаётининг энг фаол вакили даражасига етган Қошифий 1505 йилда Ҳиротда вафот этган.

Ҳусайн Воиз Қошифий нотиклик, адабиётшунослик, фикҳ илми нужум, тарих, иншо битиш, ҳисоб илми, уймакорлигиганчкорлик ва ахлоққа доир 30 дан зиёд рисоалар ёзган. «Искандар ойномаси», «Анвори Суҳайлий», «Жавоҳирнома», «Рисола дар илми эъдод», «Сонлар ҳақида рисола», «Ахлоқи Мухсиний», «Рисолати хотамиа», «Футувватномаи Султоний», «Равзат уш шуҳадо» («Шоҳидлик боғи») номли бадий асарлар яратган ва улар Хуросон ҳамда Мовароуннаҳрда мактаб, мадраса таълимини яхшилашда, дидактиканинг назарий ва амалий масалаларини ҳал қилишда дастур сифатида хизмат қилган.

Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Абдулмуҳсин Мирзога бағишлаб 1495 йили ёзилган асар 253 саҳифа 40 бобдан иборат. Асарнинг асосий мавзуси таълим-тарбия ва ахлоқдир. «Ахлоқи Мухсиний» асарида адиб ибодат, ихлос, шукр, ризо, ҳаё, одоб, ҳиммат, адл, сабот, шафқат, марҳамат, таълим-тавозе, вафо, ғайрат, шижоат, сиёсат, ҳақ ва ҳуқуқ сингаринсон камолоти учун муҳим фазилатларни таърифлаган, уларга риоя қилиш меъерини баён қилган, сўзлашиш одоби, меҳмондорчилик, саломлашиш, сафарга чиқиш қоидаларини, ахлоқ мезонларини ифодалаган.

Воиз Қошифийнинг ижодиётида одоб ва ахлоқий тарбиянинг назарий асослари яратилган эди.

У комил инсон тарбиясидаги одобни қуйидагича таърифлаган эди:

Одоб — бу қалбни ёмон сўзлардан ва ноҳўя хулқдан сақлай олиш, ўзини ва ўзгаларни ҳам ҳурмат қила билиш, шу билан бирга ўзини ва ўзгаларнинг обрўсини туширмасликдир. Воиз Кошифий одоб тушунчасини кенг маънода тушунади ёмон сўз атамаслик, хулқни тарбиялай олиш, ўзини бошқариш ва ўзгаларни ҳурмат қилиш ахлоқийлик деб ҳисоблаган эди.

Воиз Кошифий ахлоқий тарбияни қуйидагича йўналишларга бўлган эди:

1. Олижаноблик, оққўнгиллик, ростгўй, софдил, собитқадамлик.

2. Инсонпарварлик-халқчиллик ва инсонларни ўзаро бир-бирини кечира билиш.

3. Муомала — яъни сузлашиш одоби.

4. Дилозорлик, пасткашлик, туҳматчилик, ёлғончилик.

Воиз Кошифий юқоридаги ахлоқий тарбия йўналишларининг марказига инсонпарварлик хусусиятини қўяди.

Инсонпарварликнинг асосий қирралари илм-маърифатни эгаллаш, ҳунарли бўлишдир. Ҳунар инсоннинг саховати ва хазина эгаси эканлигини таъкидлаш билан бирга болани ёшликдан бошлаб мустақил фикр юритишга ўргатиш лозим деб ҳисоблаган эди.

Воиз Кошифий болаларни тарбиялашда қуйидаги усулларни олға сурган эди: насиҳат, танбеҳ бериш, амру фармон, мажбурият қўйиш.

Воиз Кошифий ота-она ва муаллимларни болаларни тарбиялашда бу усуллардан фойдаланишга қаратган эди.

Воиз Кошифий ҳар бир ота-она олдига масъулиятли вазифаларни қўяди. Ҳар бир ота-онанинг бурчи фарзандларини тўғри тарбиялаб улардаги яхши хислатларни кўпайтириб, ёмон хислатларни йўқотишдир. Воиз Кошифийнинг фикрича муаллимлар билимдон, доно, ширинсухан, адолатли бўлиши лозим.

Воиз Кошифий муаллим ва мураббийнинг педагогик маҳорати ҳақида шундай ёзган эди: мураббий болага насиҳат ва таълим беришда лутф ва одоб қондаларига риоя қилиши керак. Кўпчилик олдида болага панд берилмайди, унга мулоимлик билан панд-насиҳат қилиш лозим.

Тарбиячилик санъатида устозни ниҳоятда улуғлаб шундай ёзади:

*Фаромуш қилмагилсан ҳақи устод,
Ки онингдиндурур илмингга бунёд.
Агар устодинга меҳринг йўқ ўлди.
Дегилким илмим мани мавқ ўлди.
Кишиким қилди устодига хизмат.
Замони ўтмади тобти ул иззат.*

Воиз Кошифий ота-она ва яхши устоздан олган панд-насиҳатга қулоқ солмай беҳуда йўлларда юрган фарзанд ўзини-ўзи

расво қилади. Ниҳоят ҳалокат ва фалокат дарёсига фарқ бўлади, деган эди.

Вонз Кошифийнинг мероси бўлажак авлодни ахлоқий фазилатларининг шаклланишига дастур сифатида хизмат қилмоқда. Унинг ахлоқий тарбиядаги ғоялари комил инсон тарбиялаш йўриқномасини яратиш, ижодкор инсонлар ҳамиша адолатли ва инсонпарвар, халқчил бўлишлари, тарбияда ота-она ва устод-мураббийларнинг бурч вазифаларини асослаб беришидир. Бу асарнинг ахлоқий-таълимий моҳиятини тушунган шоирлар ва Абдулла Авлоний сингари маърифатпарварлар Кошифийнинг меросидан ижодий фойдаланганлар.

НАСРИДДИН БУРҲОНИДДИН УҒЛИ РАБҒУЗИЙ

Насриддин Бурҳониддин ўғли Рабғузий XIII асрнинг охири XIV асрнинг биринчи чорагида яшаб ўтган ёзувчи ва шоирдир. У Хоразмнинг Рабожи ўғузидан. Адибнинг отаси руҳоний оиласидан бўлган. Ёзувчининг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги маълумотлар етарли эмас. Унинг 1310 йилда ёзилган ягона «Қиссаи Рабғузий» номли асари бизгача етиб келган. Асар тарихий шахслар, Муҳаммад пайғамбар, унинг авлодлари, саҳобалари ва бошқа пайғамбарлар, афсонавий сиймолар ҳақидаги қиссалардан, халқ оғзаки ижодидан олиб ёзилган, қайта ишланган ҳикоя ва нақллардан иборат.

«Қиссаи Рабғузий»даги асосий ғоя худога итоат қилиш гуноҳ ишлардан сақланиш, бировга зулм қилмаслик, халқ орасида тўғри, одил ҳукм чиқариш, зино қилмаслик, шароб ичмаслик, қон тўкмаслик, хиёнат қилмаслик, ота-онани ҳурматлаш, уларга хизмат қилиш, болани тўғри тарбиялаш, жамият манфаатини шахсий манфаатдан устун қўйиш, адолат учун курашиш, дўстлик ва биродарлик, яхшиликка интилиш, ёмонликдан қочиш каби эзгу фазилатларни тарғиб қилишдир.

Аксарият қиссаларда, жумладан, Довуд алайҳиссалом, Юсуф алайҳиссалом ва Сулаймон алайҳиссалом қиссаларида юксак инсонпарварлик, ростгўйлик, ҳалоллик, жасорат ва матонат, имоннинг бутлиги, виждоннинг поклиги, барча инсонларга бирдек муносабатда бўлиш сингари энг олижаноб хислатлар улуғланади. Хусусан, Юсуф тимсолида комил инсон, ҳақиқий ишқ фидойиси гавдалантирилган. Ёш Юсуф отасини деб, Оллони ёдда тутиб, акалари томонидан содир этилган мунофиқлик азобларига, ишқ куйидаги барча изтиробларга бардош беради, матонатлилик намунасини кўрсатади. «Қалдирғоч ва қовоқари», «Отлар ҳикояси», «Момо Ҳаво ва Шайтон», «Луқмон ҳикояти» сингари қатор ҳикоя ва нақлларда инсон ҳақида ғам-хўрлик қилиш, ақл-заковат кучига суяниш, ҳалол меҳнат эвазига кун кўриш, ёлғончилик ва мунофиқликка йўл қўймаслик, ер юзида ҳаётни асраш ғоялари илгари сурилади.

Қиссаси Рабғузӣи бадий, тарбияшуносликка асосланган асар бўлиб, пайғамбарлар тимсоли орқали юксак инсоний фазилатларни мадҳ этади.

ЖАЛОЛИДДИН ДАВОНИЙ

Буюк маърифатпарвар олим, педагог Жалолиддин Муҳаммад Сиддиқий Давоний 1427 йилда Эроннинг Давон қишлоғида туғилган. У бошланғич маълумот олгандан сўнг Шероз шаҳридаги Дорулаттом мадрасасида илм-фан сирларини ўрганган.

Давоний мадрасани битиргач, Эрон ҳукмдори Султон Ёқуб Оқ Куйинли унинг билимдон ва истеъдодлилигини ҳисобга олиб Шерозга қози қилиб тайинлайди. Давоний Шерозда катта обрўга эга бўлади. Ундан кўп шогирдлар сабоқ оладилар. Давоний умрининг охирини ўз қишлоғи Давонда ўтказиб, 1502 йилда вафот этган.

Давоний дунёқарашининг шаклланишига яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг бой мероси ижобий таъсир этган. У олам ва инсоннинг яратувчиси Оллоҳга катта эътиқод билан яшаган.

Давоний кўп йиллик мударрислик тажрибасини умумлаштириб, ёш авлод таълим-тарбиясига доир «Ахлоқи Жалолий» асарини яратган. Унда қуйидагича педагогик ғоялар илгари сурилган.

Тарбияга алоҳида эътибор бериш ва у нозик иш эканини назарда тутиб, тарбия жараёнида ниҳоятда эҳтиёткор бўлиш керак. Бола ёшлигида ўта таъсирчан ва тақлидчан бўлиши сабабли яхши ва ёмоннинг фарқига бормай, унга эргашаверади. Боланинг қалби худди нақш солинадиган тахтага ўхшайди ва суратларни осонликча қабул қилади. Бунда Давоний инсон тарбиясида ижтимоий муҳитнинг таъсирини ҳам назарда тутган.

Давонийнинг фикрича инсон камол топиши учун ақлий, ахлоқий, ҳуқуқий, касбий тарбия жуда ҳам зарурдир. У донолик фазилати деганда, аввало зукколикни — зеҳнининг ўткирлигини; фаҳмнинг тезлигини, яъни энг муҳим масалага эътибор беришни, билимни тез эгаллаш қобилиятини, хотиранинг мустақамлигини тушунган. Олим ақлни ижтимоий ҳаётнинг бутун соҳаларида фаол қатнашадиган мўъжиза деб ўқтирган.

Давоний инсоний фазилатларни тўртга бўлган. Булар: донолик, адолат, шижоат, иффатдир. Бу фазилатлар инсоннинг ижтимоий ҳаётида, ижодий фаолиятида ўз аксини топиши шартлигини таъкидлаган, уларнинг меҳнат жараёнида яққол кўринишини истаган. Давоний меҳнат жараёнининг мазмундорлиги касбни тўғри танлашга боғлиқлигини айтган. Бу ҳақда жумладан қуйидагиларни ёзган: Бир кишини ҳамма касбни эгаллашга қобилияти бўлмайди, балки бир одамнинг муайян бир касбга қобилияти бўлади. Шунинг учун касб-ҳунарни эгаллашга ва камолотга эришишга ўз ихтиёри бўйича, ҳавас билан интилган одамлар ҳақиқий фазилат эгалари ва ҳақиқий санъат кишилари дир.

Давоний ҳамма касб ҳам эъзозга лойиқлигини ифодалаш учун уларни қуйидаги ўзаро тенг тоифаларга бўлган: қалам аҳли — олимлар, ҳарбийлар, савдогарлар, хунармандлар, деҳқонлар.

Давонийнинг ижодий фаолияти унинг ўз замонасидаги илғор илм аҳлига ва баркамол инсонларга мансублигини кўрсатади.

ПОШШОХОЖА

Абдулваҳобхўжа ўғли Пошшохожа, тахаллуси Хожа XVI асрда ижод этган. У руҳоний оиласидандир. Хасанхўжа Нисорийнинг «Музақкирал аҳбоб» тазкирасида ёзилишича, Хожанинг ўзи ҳам бирмунча вақт Балх ҳоқими Қистон Қорасултон саройида Шайхулислом бўлган.

Бизгача Хожанинг «Мифтоҳул адл» ва «Гулзор» номли ҳикоялар тўплами баъзи тазкиралардаги маснавий, ғазал ва рубойлари, шунингдек, бошқа лирик шеърлари етиб келган. Уларда адиб ҳалоллик, ростгўйлик, меҳнатсеварлик, илм-фан, касбкорлик, имон-эътиқод масалаларини ифодалаган; жаҳолат ва разолат, зулм ва зўрлик, таъмагирлик, пасткашлик ва мунофиқликни қаттиқ қоралаган:

*Кимки санинг айбинг айтув санга,
Шафқат ила лутфу карам қил анга.
Дўстунг улдур, ани таҳқиқ бил,
Ҳар не деса, сўзини тасдиқ қил.
Рост сўз ар таъбингга келса ар ёмон,
Дема ёмонки: эзур ул нўши жон.*

Хожа «Гулзор» ҳамда «Мифтоҳул адл» мажмуаларига кирган ҳикояларида Муҳаммад Авфий Саъдий Шерозий ва Абдурахмон Жомий анъаналарини давом эттириб, маърифатпарварлик, адолатпарварлик, инсонпарварлик ғояларини илғари сурди. Мазкур ҳикояларда наср билан назм омухта бўлиб келган. Ҳикоялар таркибидаги шеърлар лирик муқаддима, қистирма ёки хотима йўсинида бўлиб, улар ўзига хос панд-насихатлардан иборат. Адиб қатор ҳикояларида Султон Маҳмуд, Ануширвон, Искандар, Султон Санжар, Баҳром Гўр, Улуғбек сиймолари орқали фуқаропарвар, адолатли, илм-фан аҳли, оддий меҳнаткаш халқнинг ҳомийси, пушти паноҳи бўлган ҳукмдорларни мадҳ этган; бошқа зодагонларни уларнинг тақдири, иши, фаолиятидан ибрат олишга, ҳамиша улуснинг арздодига қулоқ тутишга, ҳар қандай мушкул масалани, чигал можарони тинчлик, вазминлик ва ақл-заковат билан ҳал қилишга ундайди. Ана шу жиҳатдан «Ажойиб вилоят», «Бир соатлик адолатнинг қиммати», «Султон Маҳмуд ва бойқуш», «Бева кампир ва Нўширвон» ҳикоялари муҳим аҳамиятга эга. Баъзи ҳикояларида Хожа илм-маърифатни, дўстликни, ҳамжиҳатликни, тadbиркорликни, узоқни кўра билишни, қўлдан кетган нар-

сага ачинмасликни таъкидлайди. Китобхонни ҳушёрликка, уддабуронликка ундайди. Чумчуқ ҳикоясидаги қуйидаги тўртлик катта тарбиявий аҳамиятга молик:

*Икки иш қўймас бани одамда даҳр ичра мажол:
Бир — таассуф ўткон ишка, бир доғи амримаҳол.
Одам эрсанг кўп таассуф ема ўтган иш учун
Демагил сўзни маҳолу чекмагил андин малол.*

Бу тўртлик халқнинг «Ўтган ишга салавот», «Дема маҳол, чекма малол» деган ҳикматли сўзларига ғоятда ҳамоҳангдир. Сулаймон ва обиҳаёт ҳикоясидаги Бутимор қуши, Искандар ва мўсафид ҳикоясидаги чол тимсоллари орқали ёзувчи халқ донишмандлигининг энг нозик қирраларини очиб берган. Бутиморнинг насиҳатидан Сулаймон: «Ҳаёт ёру дўстлар, қариндош-уруғлар, умуман халқ билан файзли, якка умр бесамардир», деган фикрга келади, кўпни кўрган бир мўсафиднинг маслаҳати туфайли Искандар қўшинлари билан мушкул ишни бажаради.

Умуман, Пошшохожа ўз ҳикояларида Навоидан кейинги давр ўзбек адабиётида ахлоқий-таълимий ғояларни ранг-баранг мавзу ва тимсоллар орқали ифодалашга муваффақ бўлган, дейиш мумкин.

МИРЗО УЛУҒБЕК ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ҲАҚИДА

Улуғбек юнон, араб, немис, итальян олимлари қаторида жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирган. У. Гасс, Н. Коперник, Т. Браге ва бошқа мутафаккирлар каби атоқлидир. У ўз давридаёқ машҳури жаҳон бўлган. Шунга кўра, Алишер Навоий: «Темурхон наслидан Султон Улуғбек, Ки олам кўрмади султон онингдек»,— деб ёзган эди.

Улуғбек фақат шоҳ сифатида эмас, балки илм-фан ва маданият тараққиётига бебаҳо асарлари билан қўшган ҳиссаси туфайли ҳам тарихда абадий ном қолдирди.

Муҳаммад Тарағай Улуғбек 1394 йилда дунёга келган. Унинг болалик ва ёшлик йиллари бобоси Амир Темурнинг Тўхтамишга, Хиндистон учун Боязидга қарши ва бошқа қатор ҳарбий юриш пайтларига тўғри келган. Унинг отаси Шоҳруҳ Мирзо ўқимишли, андишали ва вазмин киши бўлган.

Улуғбек Темур даврида асос солинган сарой мактабида Темур қиссахонининг жияни Ҳамза ибн Али раҳбарлигида бошланғич маълумот олган. У Улуғбекдан 12 ёш катта, саводи чиққан ва кўп нарсаларни ўқиб олган йигит эди. Ўрта асрлардан қолган китобларда баъзи тадбирлар баён қилинган. Шулардан бири шаҳзодалар ва хонзодалар билиши зарур бўлган «Сулукул мулк»—«Подшоҳларга қўлланма» китобидир. Бу китобда ёзилишича, подшоҳлар, хонлар ва йирик феодалларнинг саройида ёш шаҳзода ва бекзодаларни тарбиялаш, уларни муҳофаза қилиш ва аҳволини кузатиб бориш юқори остоналик

ва давлат нишонлиқ амирларга топширилган. Улардан бири оталиқ деб аталган. Оталиқлар «тула умидворлик билан шаҳзодаларнинг хизматида ғайрат кўрсатиб, ҳамisha хайрихоҳлик ва хизматкорлик камарини белларига боғлаб уларни тарбиялаш аҳдини қўлдан бермаганлар». Улуғбекка оталиқ қилиб туркларнинг билқут қабиласидан чиққан йирик амир Шоҳмалик тайинланган.

Улуғбек мактабда «Сулукул мулук»да битилган давлатни бошқариш — турли лавозимларга мос кишиларни тайинлаш, солиқлар йиғиш, руҳонийлар, мансабдорлар ва элчиларни қабул қилиш, хайру садақалар бериш тартиб-қоидаларини ўрганган.

Улуғбек ёшлигидан бошлаб китоб мутолаа қилишга киришган, айниқса, математика ва фалакиётга жуда қизиққан. Кўп вақтини бобосининг хос мунажжими мавлоно Бадриддин билан ўтказган, кечалари қор тиниб осмон ёришган пайтларда юлдузларнинг ўрни ва ҳаракатини кузатган.

Мавлоно Бадриддин Улуғбекка ҳисоб ва тақвимдан дарс берган. Самарқандда бўлган вақтида Улуғбекни Кўксаройдаги хос кутубхонасига бошлаб бориб, унга Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сини, аллома Фарғонийнинг «Китобул тавомеъ илмал нужум ва усулал ҳаракатас самовия», «Юлдузлар ҳақидаги илм билан осмон ёритқичлари ҳаракатининг асосини қўшувчи китоб» номли асарини кўрсатган. Шу тариқа Улуғбек болалик йилларидаёқ Хоразмий, Бузжандий ва Насириддин Тусийнинг китоблари билан танишган. Умар Хайём ва Бегунининг китобларини Оқсулот ва Ўтрорда «Зижи Маликшоҳий»ни ўқиган.

Амир Темур набираси Улуғбекни зеҳни ўткирлиги, фаросатлилиги учун жуда севарди. «Кузимнинг нури, салтанатимнинг умидли ниҳоли» деб эркалатарди. Лекин Улуғбек Мирзо нозик бўлиб ўсган, бунинг устига кўп вақтини китоб мутолаа қилиш билан ўтказган, давлат ишларига рағбати йўқроқ бўлган. Аммо Улуғбек ёшлигидаёқ бобоси ўтказган кенгашларда, ов ва бошқа кўнгилочар ишларда иштирок қилган. Ниҳоят 1409 йил кузида Мовароуннаҳр ва Туркистонга ҳоким қилиб тайинланган. У ҳукмронлик қилган даврда бир томондан фан ва маданият юксалган, иккинчи томондан Темурийлар империясининг инқирози бошланган эди. Шоҳруҳ қанчалик ҳаракат қилмасин, ички ва ташқи зиддиятларни бартараф эта олмади, феодаллар ва шаҳзодаларнинг айирмачилик ҳаракатлари мазкур инқирозни тезлаштирди. Шу билан бирга, Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида анча ижобий ўзгаришлар рўй берди.

Темурнинг фикрича, Самарқанд ўзининг катталиги ва гўзаллиги жиҳатидан дунёдаги энг йирик шаҳарлардан ҳам устун бўлиши керак эди. Бу орзу Улуғбек даврида амалга оширилди. У Бухоро, Самарқанд ва Ғиждувонда мадрасалар қуришни буюрди.

Самарқанд — фалакиёт мактабига айланди ва мусулмон шарқи фалакиёт илмининг ривожланишига катта ҳисса қўшди. Мадрасаларда диний илмлар билан дунёвий илмлар ҳам ўқитиларди.

Мирзо Улуғбек Қозизода Румий, Гиёсиддин Жамшид билан келишиб Самарқанднинг Сарди атик деб аталмиш жойида расадхона қурдирди. Унда олимлар Тарозу, Сухо, Насри Тойир, Сурайё юлдузлари ва бошқа сайёраларнинг ҳаракатини ўрганишга киришганлар. Илм-фан масканига айланган расадхонанинг бой кутубхонаси бўлиб, унда 150 мингта китоб сақланган.

«Академия» номи милоддан аввалги IV асрдан буён маълум. Машҳур файласуф Платон асос солган фалсафа мактаби шу ном билан аталган. Хорун-ар Рашид (786—809) ва Маъмун (813—833) даврида Бағдодда ташкил қилиниб «Байтул ҳикма» номи билан шуҳрат қозонган илмий муассаса ҳам уша даврдаги академия эди.

X асрнинг биринчи ярмида Мутсул шаҳрида таъсис этилган «Дорул илм», 1010 йилда Хоразмнинг қадимий пойтахти Гургандда ташкил топган «Донишмандлар уйи» ҳам узига хос академиялар бўлган. Худди шундай муассаса XV асрда Самарқандда ҳам ташкил қилинди. Бу ҳақда тарихчи олим Вальтер «Улуғбек Самарқандда биринчи академияга асос солди, ер куррасини ўлчашни буюрди ва фалакиётшунослик жадвалларини тузишда иштирок этди», деб ёзган эди.

1437 йилда Улуғбек бир умр орзу қилгани «Зижн жадиди Қурагоний» «Қурагонийнинг янги фалакиёт жадвали» асарини ёзиб тугатди. Китоб Самарқанд расадхонасидаги кўпчилик олимлар меҳнатининг самараси бўлиб, шарқ фалакиётининг назарий ва амалий масалаларини мужассамлаштирган асардир. Уни яратишда Улуғбек бош-қош бўлган. Асар асосан 2 бўлимдан: кенг муқаддима ҳамда 1018 та юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқланган жадваллардан иборат. Унинг биринчи бўлимида фалакиётнинг муҳим пойдеворларидан — сана ёки йил ҳисоби, яъни юнонлар, араблар, эронликлар ҳамда уйғурлар қабул қилган йил ҳисоблаш усуллари уларнинг миллий байрамлари, шунингдек, бу саналарнинг келиб чиқиш манбалари; осмон буржларининг оғиши, ҳаракати, чиқиш ўрни, юлдузларнинг кўриниши ва ботиш жойлари; юлдуз ва сайёраларнинг Қуёш атрофидаги ҳаракати, астрология, яъни юлдузларнинг ҳолати ва ҳаракатига қараб тақдирни белгилаш масалалари, фалакиёт ва тригонометриянинг амалий масалалари зўр билимдонлик ва маҳорат билан баён қилинган.

Турли манбаларда Улуғбек аниқ фанлар билан бир қаторда адабиётшунослик, тилшунослик, мусиқа ва тарих фанларини пухта билган аллома сифатида таърифланади. Ҳақиқатан унинг раҳбарлигида яратилган «Тарихи арба улус» («Тўрт улус тарихи») китоби Улуғбек тарих ҳақида пухта билимга эга бўлганини кўрсатади.

Китобда дашти қипчоқ Олтин Ўрда хонлиги қилган Жужи

Чингизхоннинг катта ўғлидан бошлаб Олтин Ўрданинг 29 хони ҳақида қимматли маълумотлар берилган.

Китобнинг яна бир муҳим аҳамияти шундаки, ундан «ўзбек» тушунчасининг маъноси тўғрисидаги материал бор. Ўзбек терминини баъзи олимлар Олтин Ўрданинг хонидан бошланган деб тушунтирсалар, баъзилари Оқ Ўрдадаги Олтин Ўрданинг Шарқий қисми турк-мўғул қабиласидан бошланган, дейдилар.

Улуғбекнинг фикрича, ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ XIV асрдан анча аввал қипчоқ даштларида яшаганлар, лекин улар ўзларини «ўзбек» деб атамаганлар. Ўзбекхон ўзбек улусининг шох бўлган. Ислом дини кириб келгач 1320 йилдан бошлаб ислом динини қабул қилганларни «ўзбеклар», қабул қилмаганларни «қалмиқлар» деб атаганлар. Туркистон чегараларида кўчиб юрган кўчманчилар ўзбеклар деб аталган.

Умуман, «Тарихи арба улус» китоби Чингиз хонлигининг Улуғ юрт, Олтин Ўрда, Хулагунд ва Чингатай улусларининг тарихи ёритилган қимматли асардир. Унда ва Улуғбекнинг яна бошқа қатор асарларида болаларга бериладиган таълим-тарбиянинг мазмуни, ўқитувчининг вазифалари ифодаланган.

Улуғбек болаларни баркамол инсон бўлиб етиштириш учун уларни ўқитиш ва тарбиялаш зарурлигини, турли билимларни ўрганишга қизиқтириш кераклигини қайд қилган. Болаларнинг ўқишдан совишига сабаб аввало ўқитувчилардаги разолат эканлигини, бундай ўқитувчилар яроқсиз усуллар билан ёшларнинг билим олишга қизиқишини сундириши мумкинлигини таъкидлаган. Унинг фикрича, тарбиячи аввало ўзини тарбиялаши, яъни билим ва маҳоратини муттасил ошириб бориши лозим. У: «Билимларни эгаллаш жуда ҳам қийин ва машаққатлидир... бунга эришиш учун ҳаётни ўрганиш, ҳормай-толмай шуғулланиш, ўз ақлини такомиллаштириш лозим»,— деган эди. У айниқса дарсликлар сифатига катта эътибор берган, мадрасалар учун мулжалланган дарсликлар мазмундорлиги билан ажралиб туриши, уларда қандай воқеа ёки ҳодиса ёритилса-да, ҳаёт ҳақиқатидан заррача ҳам чекинмаслиги лозимлигини ўқтирган.

Улуғбек муаллимлар турли вазиятларда ўзини муносиб тута билиши, ўз обрўсини сақлаши, дарсни қизиқарли ўтиши, мадрасада тартиб-интизом ўрнатиши кераклигини батафсил таърифлаган.

Қозизода Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси устозларининг раиси этиб тайинланган эди. Одатда, мударриснинг тўрт хонасида дарсларни тўрт мударрис олиб борарди. Ҳафтада бир марта ҳамма шогирдларга Қозизода умумий бир маъруза ўқирди ва унда Улуғбек ҳам иштирок этарди. Кунлардан бир кун Улуғбек бир сабабга кўра устозлардан бирини ишдан четлатади. Қозизода бунга норозилик билдириб дарсларга чиқмай қўяди. Улуғбек Қозизода бетоб бўлиб қолгандир, деб унинг хонадонига қадамранжида қилди. Уни саломат кўргандан сўнг нима сабабдан дарсларга чиқмаганини суради. Шунда у Мирзо Улуғбекка шундай жавоб берди:

«Биз мударрисликни ҳеч бир кимсага муносабати йўқ мансаб деб ўйлардик, у жазо жорий бўладиган мансаб деб ўйламас эдик. Қолбуки, энди бу мансаб ҳам султоннинг тасарруфи қабзасида эканлигини кўрдик. Бинобарин, энди биз ўзимизни мударрислик ишидан фориғ айладик». Шундан сўнг мударрисни дарҳол ишга қайтарди ва устозидан узр сўради.

Улуғбекнинг ўзи бошқаларга ўрнак бўлишга лойиқ олижаноб, муаллим учун зарур барча сифатларга — қомусий билим, фикрини маҳорат билан англата олиш, ташкилотчилик қобилиятига, раҳбарлик иқтидорига эга бўлган. «Шогирдларда мударриснинг қиёфасини ҳам кўриш мумкин», деб ёзган. Улуғбек шогирдларда мударрисларга ҳурмат туйғуларини уйғотишга ҳаракат қилган ва бунга эришган. У устози Қозизода Румий вафот этганида ўзимга савод ўргатган ва тўғри йўл кўрсатган кишиларни ҳеч қачон унутмайман», деб уни темурийлар хилхонаси — хонақога дафн эттирган экан. Унингча, ҳар қандай мударрис ўзига хос тажрибага эга бўлиши, фикрларини ихчам, воқеа-ҳодисаларни мантиқан қизиқарли ифодалай олиши лозим. У мантиқсизликни, юзаки баён қилиш усулини зарарли деб ҳисоблаган. Шу билан бирга, муаллимлар ўрганиладиган масалаларга тегишли мисоллардан, кўрсатмаликдан кўп фойдаланиш зарурлигини қайта-қайта таъкидлаган.

Улуғбек болаларни тарбиялашда уй шароити муҳим ўрин тутганини улар саводхон ва маълумотли кишилар билан бирга бўлса, саводли ва маълумотли бўлишга қизиқишини, саводли ота-оналаргина ўз фарзандларига тўғри тарбия бера олишини, чидамлик ва меҳнатсеварлик сифатлари тарбия учун зарурлигини баён ва исбот қилган. Бунинг далили сифатида «Зиж...» устида ишлаш пайтидаги қийинчиликлар ҳақида шундай ёзган: «Юлдузлар жадвалини тузиш мақсадида биз кечаю кундуз ишладик, уни ўз мақсадимизга етгунча ўзимизга қадар яратилган жадваллар билан таққосладик, қайта туздик ва шу тариқа юз қайталаб тузатишлар киритгач, ун саккиз йилдан сўнггина кўзлаган ниятимизга етдик».

Улуғбек ўқув қўлланмаларининг ўқувчиларда математика, фалакиёт ва тиббиёт фанлари бўйича қобилиятларни ривожлантиришдаги аҳамиятини юқори баҳолаган. Унинг ахлоқий-тарбиявий масалаларга доир илмий ишлари ҳам бағоят диққатга сазовордир. У ҳар бир кишининг ахлоқий камол топишида унинг бошқалар билан ўзаро муносабатлари, ҳамкорлиги ва дўстлиги етакчи роль ўйнайди, деб ҳисоблаган. Ҳаётда ҳақиқий дўстликнинг аҳамияти беқиёслигини, сохта дўстлардан қочиш кераклигини алоҳида таъкидлаган. Унинг дўсти ва шогирди Али Қушчи умрининг охиригача устозига содик қолди. Улуғбек ўзининг кўп йиллик меҳнати самараси бўлмиш «Кўрагонийнинг янги фалакиёт жадвали» асари ҳудди ана шу Али Қушчига ишониб топширган ва у ўз навбатида устозининг ишончини оқлаган.

Улуғбек ёшларнинг меҳнат тарбиясига жиддий эътибор би-

лан қараган. Шогирдлари мадрасани тартибга келтириш, шаҳарни кўкаламзорлаштириш каби ишларни бажарганлар. Али Қушчи берган маълумотларга қараганда, Улуғбек меҳнатда тобланган, чаққон кишиларни ҳурматлаган. У одам соғлом ва кучли бўлиб ўсиши учун болалигидан жисмоний машқлар билан шуғулланиши кераклигини уқтирган. Хусусан, отда чопишни, кураш тушишни, қурол ишлатишни билган одам ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини ва бошқаларни ҳимоя қила олишига ишонган.

Улуғбекнинг математика ва фалакиётга оид таълимотлари Афғонистон, Ҳирот, Эрон, Озарбайжон, Туркия, Миср, Жайхун каби шарқ ҳамда Англия, Фарангистон, Польша каби ғарб мамкатларида кенг тарқалган ва уларда математика, фалакиёт фанларининг ривожига салмоқли таъсир этган. Ёш авлод таълими ва тарбиясига доир фикр-мулоҳазалари, ахлоқий-дидактик қарашлари эса ҳозирга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Мустақил иш

«Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Тошкент, 1994 й. Уқиш ва таҳлил қилиш.»

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ҲАҚИДА

Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда Ҳирот шаҳрида туғилган. Адабиёт ва бадний ижодга муҳаббат унда болалигида уйғонган. Алишер шеър тинглашни ва айтишни жуда севган.

Алишер Хиротда ва Машҳадда ўқиган, маантиқ, фалсафа, мусиқа, ҳуснихат ва бошқа фанларни, араб ва форс тилларини ўрганган. Алишер ўн беш ёшидаёқ истеъдодли шоир сифатида халқ оmmasига танилган. Ўзбек туркий тилидаги шеърларига «Навоий», форс-тожик тилидаги шеърларига «Фоний» тахаллусларини қўйган. Унинг ўзбек тилидаги ҳамма шеърлари «Болалик ажойиботлари», «Ёшлик нодирликлари», «Ўрта ёш гузалликлари», «Қариликнинг фойдалари» тўрт қисмдан иборат «Хазойиниул маоний» тўпламига, форс тилидаги шеърлари эса «Девони фоний» тўпламига жамланган.

Навоий ўзбек адабиёти ва адабий тилига асос солган. Бадний асар яратиш учун ўзбек тили ҳам форс ва араб тиллари каби имкониятга эгаллигини, айрим ўринларда эса улардан ҳам устунлигини исботлаган.

Навоий лирикаси фалсафий мушоҳадаларга бой, чуқур ҳистуйғу, табиатнинг гузал манзараси, ёрқин бадний тимсоллар билан тўла.

Навоийнинг бадний мероси жуда бой ва кўп қирралидир. У шеърӣ девонлар ва йирик дostonлар яратиш билан бирга Марказий Осиёнинг XV асрдаги маънавий ҳаётини акс эттирадиган насрий асарлар ва илмий рисоалар ҳам ёзган. Улар орасида Навоийнинг устози, буюк тожик шоири ва мутафаккири

Абдурахмон Жомийга бағишланган «Хамсатул мутаҳаййирин», ўзигача ўтган ва ўзига замондош бўлган жуда кўп шоирлар ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотлардан иборат «Мажолисун нафоис», она тилини шарафловчи «Муҳокаматул луғатийн» асарлари алоҳида ўрин тутди.

Навой умрининг охирларида кишилик жамиятининг равнақи ҳақидаги «Лисон-ут-тайр» («Қуш тили») дostonини, «Насойим ул-муҳаббат» номли илмий-фалсафий асарини ёзди. Умуман, Навой ижодидаги демократик йўналиш ва инсонпарварлик, инсон қадр-қимматини ҳурматлаш ва одамлар бахти учун, фаровон ҳаёти учун курашиш ғоялари унинг асарларини умрбоқий қилди.

Навой ўлмас асарларида табиат ва жамият қонунларига ўзининг муносабатини билдирган. Унинг дунёқараши шаклланишида файласуфларнинг ижтимоий фалсафий қарашлари алоҳида таъсир кўрсатган.

Навой фалсафасидаги инсонпарварлик ғоялари шеърини шаклда берилган. Бинобарин, бундай усул кўп мутафаккирлар ижодида ғоят таъсирчан ва анъанавий тус олган. Навой ўз замонасидаги ижтимоий-иқтисодий ва фалсафий руҳни гавдалантирган.

Навой яратувчи Аллоҳга тасаннолар айтиб, ўзининг «Муножот» асарини ёзган. Муножот Аллоҳдан нажот тилаш, унга илтижо қилишдир. Унда жумладан: «Илоҳи, дунё майли риштасин кўнглимдин уз ва нафсоният тийралиғида ҳидояи шаъми била ўзунг сари йўл кўргуз», — деб ёзади.

Навой амалий фаолиятида ҳам, барча асарларида ҳам Қуръондаги ахлоқ қоидаларига риоя қилган. Пайгамбарларимизнинг энг муҳим 41 та ҳадисларини назм риштасига осиб, «Арбаин» асарини яратган. Унда инсоннинг баркамоллиги масалалари алоҳида ўрин олган.

*Ким мусулмонлиғ айласа даъво
Чин эрмас гар фидо қилур жонлар,
Ул мусулмон дурурки, солимдур
Тилию илгидин мусулмонлар,*

яъни қўлидан ва тилидан мусулмонларга озор етмайдиган кишигина ҳақиқий ва мусулмондир.

Шарқ мутафаккирлари томонидан инсон камолотига бағишланган ва панд-насиҳатларга бой дидактик асарлар яратилган. «Маҳобҳорат», «Қалила ва Димна», «Қобуснома», «Қутадғу билиғ», «Маҳзанул асрор», «Матлаул анвор», «Ахлоқи Муҳсиний» ана шулар жумласидандир. Ана шу анъанага кура яратилган «Маҳбул қулуб» асарида Навой ўз замонасидаги баркамол инсонга хос фазилатларни акс эттирган. У 39 хил ижтимоий гурӯҳга мансуб кишиларнинг ахлоқи одоби ҳақида сўз юритган: бутун умрини илоҳиёт сирларини билишга бағишлаган муҳаддисларни, куч-ғайратини осмон сир-асрорини кашф

этишга бағишлаган мунажжимларни, ишқ йўлида жонини фидо қилган кишиларни, эл-юртда обрў қозонган шахслар ва ҳоқазоларни тасвирлаган. Лекин бирор гуруҳни бошқасидан ортиқ деб ҳисобламаган. Тарихчи олим Мирхонд «Равзатус сафо» номли асарини ёзишга киришар экан, Навоий унга «асарингиз шоҳга ҳам, гадога ҳам тушунарли бўлсин», дея маслаҳат берган.

Навоий «Маҳбубул-қулуб» асарида инсонга хос бўлган юксак фазилатларнинг мақсад ва моҳиятини асослаб берди.

Қитобнинг II қисми, яъни «Хамида афъол ва замима ҳисол хосияти»да қаноат, сабр, одоб ишқ каби инсонни руҳий ҳолатига боғлиқ бўлган иродавий сифатларнинг моҳиятини очган.

— Қаноат чашмадурким, суви олмоқ била қурумас. Қаноат қилган одамни кўнгли очиқ, кўзи равшан бўлиб, обрў-эътиборга сазовордир:

*Ҳар кимки қаноат тарафи нисбати бор,
Барча эл аро тавозуу иззати бор,
Улким тамау ҳирс бирла улфати бор,
Яхши-ёмон ичра заллату нақбати бор.*

Қаноатга куч бағишловчи юксак инсоний фазилат сабрдир. Сабр қилиш инсонни муродга етаклайди.

*Кимки бир жиддат аро сабру
таҳаммул айлади,
Бахт анинг нишини нўшу
хорини гул айлади.*

Қитобнинг III қисми «Мутафаррика фавойнд ва амсол сурати» бир неча танбеҳлар баёнида ахлоқий сифатлар саодатмандлик, худписандлик, такаббур, эҳсон, мурувват, вафо, чин сўз, нодонлик ва бошқа инсонлар табиатида учрайдиган сифатлар моҳияти асослаб берилади. Вафо зайлида ва ҳаё зикридаги 17 танбеҳда шундай дейилади: Қарам ва мурувват ота ва онадурлар, вафо ва ҳаё икки ҳамзод фарзанд. Ҳар неча ул икковга нур Била сародур. Бу икковга иттисол била пайванд ҳар кўнгулниким, вафо маскан қилур, ҳаё ҳам қилур ва ҳар маскандаким, ул топилур бу ҳам топилур. Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ — имон йўқ ва ҳар кимда имон йўқ — андин одамийлик келмак имони йўқ!¹

Навоий инсоннинг сифатларини бири-бири билан нақадар туташганини кўрсатиб имони бор инсонда ҳамма юксак фазилатлар бўлмоғи лозим деб ҳисоблади.

Навоий ўз фалсафасида идеални кўрсатиб бериш билан чекланмаган, балки фикр-мулоҳазаларини янада ривожлантириб, шахснинг хулқ-атвори, ахлоқий хусусиятлари таълим-тарбия орқали шаклланишини ифодалаган. Инсоннинг феъл-атвори ўзича ҳосил бўлмаслигини, балки жамиятдаги маълум

¹ Алишер Навоий. Маҳбубул-қулуб. 10 том. 52—53-бетлар.

кишилар жамоасида муйаян ахлоқий қоидалар асосида шаклланишини баён қилган.

Навоийнинг дунёқарашида чинакам инсонпарварлик ғоялари асосий ўрин олган. Навоий мактабдорлик ёки мударрислик қилмаган бўлса ҳам таълим ва тарбия борасида жуда катта ишларни амалга оширган. У жуда кўп фозил кишиларни тарбиялаб етиштирган. Машҳур тарихчи Хондамир Навоийнинг ёшларга билим ва тарбия бериш учун имкониятлар яратгани ҳақида жумладан шундай ёзган: «Атоқли олимлар ва ҳурматга лойиқ санъат аҳлининг даражаларини кўтаришда ва мартабаларини оширишда қўлидан келган қадар ҳаракат қилиб, бундай ишларга катта аҳамият берди. Уқувчилар фақат ўқиш билан машғул бўлишлари учун уларга нафақалар тайин этиб, мадрасалар бино қилди»¹.

Навоий фаннинг турли тармоқларини — адабиёт, тарих, тил билимларини: санъатнинг ҳар хил соҳаларини мусиқа, расм, хаттотлик, меъморлик ва ҳоказоларни ривожлантиришга ҳаракат қилиш билан бирга, ана шу соҳаларнинг ижодкорларига ёрдамлашган, қимматли маслаҳатлар берган, уларни рағбатлантирган.

Навоий илмий ва адабий асарларни яратишда ўз давридаги олимлар, адиблар ва шоғирдларига намуна бўлган. Унинг деярли барча асарлари тарбиявий-маърифий аҳамиятга эга. Шоирнинг беш дostonдан иборат шоҳ асари «Хамса»да инсон камолотининг барча масалалари қамраб олинган. Ундаги биринчи дoston—«Ҳайратул аброр» ҳақиқат, ишонч, эзгулик, севги ва дўстликни улғулоччи фалсафий асардир. Унда ўша давр учун долзарб ахлоқий, тарбиявий, ижтимоий-фалсафий фикрлар баён қилинган. Адолат, мурувват, саҳийлик, одоб, камтарлик, қаноат, инсоф, ишқ-вафо, ростгўйлик, дўстлик, ўзаро ёрдам ва бошқа ажойиб фазилатлар, оддий меҳнатқашнинг жамиятдаги ўрни ифодаланган. Ана шу олижаноб фазилатлар таърифида алоҳида-алоҳида ҳикоялар берилган.

«Фарҳод ва Ширин» дostonида санъаткор бош мавзу — севгини тасвирлаш билан бирга, юксак инсоний фазилатларни ибратомуз ифодалашга ҳам алоҳида эътибор берган. Бош қаҳрамон Фарҳод — баркамол инсон, оқил, заковатли, энгилмас ботир, вафодор дўст, меҳнатсевар, билимдон ва халқ ҳурмати-га сазовор бўлган камтарини бир йигитдир Навоий Шопўр қиёфасида дўстликнинг ажойиб кучини кўрсатади. Тўрт ёшидан кўп илм ва ҳунарларни, бир неча тилни ўрганган Фарҳод узининг билими, ҳунарини юрт нафи, халқ фойдаси учун ишлатишга интилади, қуёш тафти остида ариқ очаётган жафокаш халққа ёрдам қўлини чузади. Меҳинбону ва Ширин юксак маданиятли, ахлоқли, пок қалбли, ифбатли, ўз ватанини севадиган ва заковатли аёллар тимсолидир. Умуман, дostonдаги барча ижобий тимсоллар номусли, соф виждонли, ҳақиқий ин-

¹ Хондамир. Макоримул ахлоқ. Тошкент, ЎзФАН, 1941, 23- бет.

сонлардир. Достонда Навоий ёвуз кишиларнинг ахлоқий чиркинлигини, адолатсизлиги ва қабиҳлигини ҳам тасвирлайди, зулм ва ноҳақликка, алдамчилик ва фирибгарликка ғазаб-нафрат билан қарайди.

«Лайли ва Мажнун»да ҳам самимий севги, ақл-заковат, садоқат ва матонат мадҳ этилган.

Қайс — Мажнун — шоир, файласуф, ўзида ижобий фазилатларни мужассамлантирган инсон. Лайли эса вафодор, заковатли, пок қалбли қиз. Достонда бир-бирини самимий севган икки ёшнинг саргузаштлари, ғам-ғуссалари тасвирланган, ўша даврдаги ҳақсизликлар акс этирилган.

«Хамса»га киритилган тўртинчи достон «Сабъаи сайёр» Шарқ халқлари орасида машҳур бўлган Баҳром Гур афсонаси асосида яратилган. Унда инсоннинг фаолияти ва кураши, ақл ва идрок кучи, кишиларнинг бир-бирига садоқати, вафодорлиги, самимий дўстлиги, муруввати ва ҳоказолар куйланади. Турли мавзулардаги ҳикояларда илм-ҳунар, ақл ва идрокни жодугарликка, қаллобликка ва ҳақиқий инсоний хислатларни жамият ичидаги энг қабиҳ иллатларга: фирибгарлик, ёлғончилик, тухматчилик, ифвогарликка қарши қўйилади.

Навоий ёш авлоднинг илм-ҳунар ўрганган ва энг яхши фазилатларга эга кишилар бўлишини орзу қилади ва достоннинг тарбиявий қиммати ҳам ана шундадир.

«Хамса»даги сўнгги достон — «Садди Искандарий»да Навоийнинг ижтимоий-фалсафий фикрлари, таълим-тарбиявий қарашлари ифодаланган. Искандарнинг тарбияси, ўқитувчилари, олимлар ҳақидаги мушоҳадалар, файласуфларнинг машварати, Искандарнинг олимларга саволи ва уларнинг жавоблари баён қилинган.

Навоийнинг дидактикага оид асарларидан энг муҳими юқорида айтилган «Маҳбубул қулуб»дир. Китоб уч қисмдан иборат. Биринчи қисмда жамиятнинг турли табақалари тўғрисида, иккинчи қисмда ахлоқ ва олижаноб фазилатлар тўғрисида сўз юритилади. Учинчи қисмда эса тарбиявий ва маърифий аҳамиятга эга бўлган ҳикматли сўзлар ва мақоллар берилган. Асарда мактабдорлар, мударрислар ҳақида ҳам яхши гаплар айтилган. Унинг «Дабиристон аҳли зикрида» деб аталган 18-фаслида ўқитувчиларнинг фазилатлари ва фаолиятлари таърифланган.

Навоий халқ болаларини ўқитиш ва тарбиялаш учун мактаблар очиш тўғрисида ғамхўрлик қилган. Унинг фикрича, мактаб халққа нур келтиради, тўғри йўл кўрсатади, болаларни билимли қилади. Мамлакат, халқ учун мактаб ғоят катта аҳамиятга молик:

Бўлур гум улуғларга мазҳаб йўли.

Чу ёшларга бошланса мактаб йўли.

Маъноси: болалар учун мактаб бўлмаса, катталар ҳам ўз йўлларидан адашадилар.

Демак, халқни маърифатли қилишда мактабнинг роли кат-

тадир. Шунинг учун Навоий Султон Ҳусайн Бойқаро билан суҳбатларида, унга ёзган хатларида маърифат масалаларига оид тадбирларни Эрон ва Туркистонда қуйи мактаблар, савод мактабларини Эрон термини билан «Дабиристон» деб аталиб келганини қўрамиз, бу терминни эронликлар зароастрийлардан олган бўлиши ва бу термин ёзувда ва амалда савод анчагина ривож топган Эрондан Туркистонга ўтган бўлиши мумкин»¹.

«Дабиристон» терминини Навоийда жуда оз учратамиз. Унинг бошқа асарларида «мактаб» термини қўлланилади. Мактаб кейинги даврда, яъни VIII асрда ислом дини Марказий Осиёга кириб келиши билан унинг қуролига айланади ва мактабда бериладиган таълим-тарбия ислом динига бўйсундирилади. Мактаб ислом динини аҳолига сингдириш ўчоғи ҳисобланади. Мактаблар, асосан, мачитлар ёнида ёки мачит имомининг ҳовлисида очилар эди. Мактабда шу мачит қавмларининг болалари ўқир эди.

Мактаб давлат ва дин билан мустақкам боғланган эди. Диний муассасалар мактабларни ғоявий жиҳатдан назорат қилар эдилар. Бу даврда Хуросон ва Мовароуннаҳрда қанча мактаб булганлиги маълум эмас. Аммо Ҳамидулло Қазвинийнинг «Назхатул қулуб» китобида кўрсатилишича, XII асрда Ҳирот шаҳрининг ўзида 359 та мактаб бўлган. Шунга асосан, XV асрда Ҳиротдаги мактаблар сони бундан кам бўлмаса керак, деб тахмин этиш мумкин. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, хонлар, амирлар ва бошқа феодаллар ўз фарзандлари ва сарой атрофидаги амалдорларнинг болалари учун махсус мактаб очар ёки улар учун хусусий муаллим асрар эдилар. Улар мадраса муллаваччалари ёки муллаларидан бирини ўз ҳовлилари ёки саройларига таклиф этар, болаларини ўқитишни амалга ошириш зарурлигини ҳамма вақт уқтирар эди. У ўзининг ана шундай хатларидан бирида: «Ҳар масжиднинг имомига тайин қилсаларким, ул маҳалла аҳлининг ўғил ушоғига мактаб тутиб нима ўқитсалар». Навоийнинг бу гапидан очиқ кўринадики, XV асрда Марказий Осиё ва Хуросондаги мактаблар масжидлар ёнида очилган ва уларга ўша масжид қавмларининг болалари қатнаган; мактабларни назорат қилиб турувчи давлат органлари бўлмаган, балки мактаблар бевосита шоҳнинг ҳар қайси масжид имомига фармон бериши ёки маҳалла аҳолисининг ташаббуси билан очилган.

Навоий асарларида ўз давридаги мактабларнинг таълим-тарбия ишларини яққол ифодалаган.

Болалар мактабга қабул қилинган, ўқитувчи уларга савод ургатиш мақсадида аввало араб алифбеси ёзилган тахтачани берган. Бундай тахтачалар Навоий давригача ва ундан кейин ҳам, ҳатто, эски мактаблар тугатилгунича савод ўргатиш учун ягона ўқув қуроли бўлиб келган.

¹ Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927. с. 49.

Навой «лавҳ забаржад» ёки «лавҳ музаххаб» ёки «абжад тоши» деб атаган тахтачага ҳар бир мактабдор томонидан қамиш қаламда йирик қилиб араб ҳарфларини тартиб билан ёздирилган. Навой ибораси билан айтганда, «лавҳ узра сабоқ нигор» қилинарди. Ҳарфларнинг сўзда талаффуз этилишини ўргатиш мақсадида тахтанинг иккинчи томонига, шу ҳарфларда ясалган сўзлар — абжад ёзилган.

Навойнинг ёзишича, ўша давр мактабларида Қуръондан ташқари, форс-тожик адабиётининг забардаст сиймоси Шайх Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарлари ҳам ўқитилган.

Ўша даврдаги ибтидоий таълим мактабларининг баъзиларида Қуръондан бошқа китоблар ўқитилса-да, лекин улардаги таълимнинг мазмуни ислом дини ақидалари билан суғорилган эди. Бундай мактаблар халқнинг саводли ва илмли бўлишида муҳим роль ўйнаган.

Навой мадраса арабча — ўқув юрти деган маънони билдиришини, бу олий диний мактаб мусулмон дунёси тарихида даставвал Туркистонда будда монастирлари «Вихаралар» таъсирни остида пайдо бўлганлигини, XI асрдан бошлаб ислом динини қабул қилган бошқа мамлакатларга ҳам ўтганлигини, бироқ Туркистон ва Эрондагина ўзининг дастлабки ўзига хос белгилари билан сақланиб қолгани ва мустаҳкамланганини баён қилган.

Улуғ шоир мамлакатни ободонлаштиришга, мадрасалар қуришга алоҳида эътибор берди. У Ҳирот шаҳридаги «Инжил» наҳри буйига ниҳоятда чиройли «Ихлосия» мадрасасини қурдирган. Унга ном қўйилиши ҳақида бундай дейди: «Бу мадраса ким улуси ихлосдин ясалди, «Ихлосия» от қўйилди. Навой чин ихлос билан қурилган бу мадрасани ўша замоннинг энг намунали ўқув масканига айлантириш учун маблағни аямай, махсус вақф мулки белгилаган. Ўз мадрасасидаги ўқувчиларни моддий жиҳатдан таъминлаб туришга ҳаракат қилган.

Мадрасадаги ўқув ишларига бош мударрис раҳбарлик қилган, хўжалик ишларини эса мутавалли олиб борган.

Ўша даврда мадрасалардаги ўқиш муддати муайян бўлмаган, ўқиш ҳатто 20 йилгача ҳам чўзилган. Мадрасага ўқиш ва ёзишни, дин қоидаларини билган, диний китобларни бемалол мутулаа қила оладиган кишиларгина олинган.

Илмга иштиёқманд ёшлар ҳар қандай қийинчиликларга қарамай, мадрасаларда таълим олишга ҳаракат қилган. Навой «Ҳайратул аброр» асарининг II мақолатида бир илм толибининг катта умидлар билан ўз шаҳридан йулга чиқиб, бошидан кечирган кулфат ва машаққатларини тасвирлайди. Навой ўша одамнинг саргузаштини ўзи «Самарқандга келганидан сўнг дастлабки пайтлардаги саргузашти таассуротида ёзган бўлса керак¹. Лекин мазкур саргузашт ўша даврдаги илм толиблари учун жуда характерлидир:

¹ Абдуллаев В. Алишер Самарқандда. «Улуғ ўзбек шоири». Тошкент, 1948, 83-бет.

*Зулм дурур ушбуки бир нотавон,
Илм талаб шаҳридин ўлғай равон.
Энида авроқу китоби анинг,
Қилгали таҳсил шитоби анинг.*

Навоий замонида халқ илм ва ҳунар ўрганишни истар, лекин халқнинг бу истагини амалга ошириш учун хизмат қиладиган таълимий муассасалар оз эди. Мавжуд мактаб, мадрасалар эса талабга мутлақо жавоб бера олмасди.

Илмга ҳавас қўйган, ҳунар ўрганишни хоҳлаган ёшлар давлат томонидан ҳеч қандай мадад берилмаслиги ва ўқув юртлари ўз мақсадларини амалга оширишга имкон бермаслиги сабабли мамлакатдаги маърифатпарвар кишилар ёрдамида ўз ҳолларича илм олишга, ҳунар ўрганишга киришардилар ёки мустақил ҳолда билим олардилар.

Навоий даврида шогирдлик йўли билан илм, ҳунар ва санъат ўрганиш анча кенг тарқалган эди. Шогирдлар ўша даврдаги фан ва санъат мутахассисларидан табиб, кимёгар, шоир, санъаткор, хунарманд, хаттот, меъмор ва шу кабилардан илм ёки ҳунар ўрганардилар. Ҳунар-санъат усталарининг шогирдлари, айниқса, кўп бўлар эди.

Ҳунар-санъат ўрганиш учун келган ёшларнинг камол топишини атайлаб кечиктирадиган устозлар уларни ўз манфаатлари йўлида ишлатар, ёшлар эса кўп йиллаб «устоз» эшигида хизмат қилиб юрар эдилар. Бундан ташқари, руҳонийлар шогирдлик йўли билан таълим олишни, билимларни бевосита ўрганишга боғлаб қўярдилар. Дунёвий билимларни ўқитишга иккинчи даражали иш деб қараларди. Навоий эса таълим ва тарбияни, илм ўрганишни бевосита ҳаёт билан, дунёвий юмушлар билан боғлаб олиб боришнинг тарафдори эди. Буни мутафаккир асарларидаги кўплаб далиллар ҳам тасдиқлайди. Шу билан бирга, Навоий туркий, яъни она тилини ўргатишга ҳам алоҳида эътибор берди.

Алишер Навоий — мутафаккир тилшунос. Унинг «Муҳокаматул луғатяйн» ва «Лисонут тайр» асарларида туркий халқлар тилининг маънавий бойлиги қуйидагича таърифланади:

*Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.*

Бунда Навоийнинг туркий халқларнинг янги ва юксак маънавий бирлиги ҳақидаги фикр ифодаланган. Навоий аждодлар тилини ҳурматлашга чорлайди. У она тили инсон руҳи ҳамда тафаккурида «Ун саккиз минг» оламдан ортиқ мислсиз бир олам юзага келтиришини ва ундаги гўзаллик, фикрий қувват, ўтли оҳанглар бошқа ҳеч жойда учрамаслигини таъкидлаган эди.

Навоий ёш авлодга тилни тўлиқ ўргатилса, уни акси уларни сўзлаш одобида ўз аксини топади деган эди, — «Ҳайратул аброр» асарида. Шу тариқа таълим-тарбия жараёни, муаллим-

ларнинг баркамоллиги ёш авлодга ўз она тилининг сеҳрли жозибасини ўргатишга қаратилиши лозим.

Эски мактабларда ўқитган домлаларнинг билими ғоят чекланган, улар таълим-тарбиядан мутлақо хабарсиз, лекин диний билимлари етарли бўлмаса ҳам, диний расм-русумларни бажаришга моҳир, руҳонийларга, феодалларга, амалдорларга таъзимкор ва давлатга садоқатли кишилар бўлган. Бундай муаллимларнинг вазифаси кўпинча маҳалла масжидида имомлик ёки сўфийлик қилиш, мактаб жойлашган маҳалладаги ҳар хил диний маросимлар ва урф-одатларда қатнашишдан иборат эди. Улар ўқитишда асосан турли хил тан жазоси бериш усулини қўллаган. Шунинг учун ҳам Навоий ўз давридаги мактабдорларни баҳолашда айримларни бундай таърифлайди: «Мактаб тутувчи — гуноҳсиз ёш болаларга жафо қилувчидир... У ёш болаларни азоблашга рағбатлантирган, уларни калтаклашга ўргатган, ўзи раҳмсиз, мияси пўлат ва кўнгли тошдир. Ғазбидан қоши чимирилган, гуноҳсизларга ачиққланишга одатландир. Уларнинг кўпчилигида кўнгли қаттиқлиги ва тамаъ касаллиги ошкор ва ўзлари ақл камлигига гирифтор»¹.

Навоийнинг муаллимларга берган бу тавсифи уларнинг ҳақиқий қиефасини очиб беради. Улар ғоят раҳмсиз, бағритош, башараларидан донм заҳар томиб турадиган кишилар бўлган. Улар болаларни нуқул кўрқитув ва калтаклаш йўли билан ўқитганлар.

Уша даврдаги муаллимлар болаларни калтаклаш, ўқитишнинг зарур шarti деб ҳисоблаганлар, калтаклаш жазосисиз ўқитишни хаёлларига ҳам келтирмаганлар, улар болани урмаса-сўкмаса, у одам бўлмайди, деб ўйлаганлар. Калтакнинг кучи шу қадар зўрки, ҳатто, унинг зарбидан айиқ ҳам мулла бўлади. «Ҳирс мулла шавад аз зарби чўб» деган фикрга рия қилганлар. Нодон, жоҳил ва мутаассиб тарбиячилар қўлига тушган ўқувчилар кўп азоб-уқубатларга гирифтор бўларди. Муаллимлар ўзларининг жоҳилона усуллари билан болалар қалбига шикаст етказар, баъзан уларнинг қобилиятини ёш чоғларидаёқ сўндириб қўядилар ва шунинг учун бу мактабларда ўқиб мукамал билим олишга камдан-кам бола муяссар бўлар эди. Кўпчилик болалар ўқишнинг биринчи ва иккинчи йилларидаёқ таёқнинг зарбига бардош беролмай қочиб кетар, натижада аҳоли савод ва маърифатдан маҳрум бўлиб қолганди.

Мактаблар учун махсус ўқитувчилар тайёрлаш, мавжуд ўқитувчиларнинг савиясини ошириш, ўқитиш усулларини яхшилаш масалалари билан ҳеч ким қизиқмаган ва бу ишлар билан шуғулланадиган муассаса ҳам бўлмаган. Устозларнинг ўзлари фақат мактабларда ўқитиладиган китоблар даражасидаги билимга эга бўлардилар. Муаллимлар билан мамлакатда халқни маърифатли қилиш амри маҳол эди, албатта.

¹ Алишер Навоий. Маҳбул қулуб. Тошкент, 1939, 30-бет.

Навой ана шуларнинг ҳаммасини билар, лекин у мактаблардаги ўқув-тарбия ишларини яхшилаш масаласини уша даврдаги ижтимоий-сиёсий тузумни ўзгартириш ва халқнинг иқтисодий аҳволини яхшилаш йўли билан эмас, балки мактабларга билимлироқ, инсофлироқ домлалар тайинлаш йўли билан ҳал қилиш мумкин, деб тушунарди. Шунинг учун у ўзининг амалий ишларида ҳам, бадийий ва илмий асарларида ҳам фақат ўқитувчи қандай бўлиши кераклиги масаласига алоҳида эътибор берган. Навойнинг фикрича, болаларга тарбия ва таълим берадиган киши маълумотли ва ўқитиш йўлларини биладиган бўлиши лозим эди.

Алишер Навой Қайс билан Лайлининг домласини шундай таърифлайди: «У устоднинг дарс беришда шуҳрати жуда кетган эди. У ажойиб киши қабилада иззат-ҳурматли бўлиб, ҳар ишда қабила аҳлига ёрдамлашгувчи ҳам эди. Зур шаъни-шавкатга эга, мартабасининг юксаклиги кўкка тенг бир шахс эди»¹.

Келтирилган мисоллардан кўринадики, Навой ёш авлодни тарбиялаш-ўқитиш ишини ҳар қандай тасодифий кишига топширишни қоралаган. У ўқитувчига энг юксак талаблар қўйган. Болани тарбиялаш ва унга илм бериш, унинг қобилиятини устириш учун ниҳоятда билимдон ва уста тарбиячи бўлиши кераклигини, болаларга таълим-тарбия берадиган ўқитувчилар ёшларга илм, одоб ўргатиш маҳоратига эга бўлиши, ўқитиш йўлларини яхши билиши лозим ва зарурлигини ўқирган.

Давлатимиз мустақилликка эришган ҳозирги даврда буюк бобомиз Навой меросини ёш авлодга чуқур ўргатишимиз зарур. Зероки, у ўз асарларида миллий ифтихор, халққа, она тилига, Ватанга меҳр-муҳаббат билан қараш ғояларини тарғиб қилган. Улуғ мутафаккир ёшларни эл-юртга, ота-онасига содиқ кишилар бўлиб етишиши учун сабот ва матонат билан билим эгаллашга, касб ўрганишга, эгаллаган илм ва ҳунарини ватан учун, халққа наф келтириш учун ҳаётга татбиқ эта билишга даъват қилган. Навой асарларида мадҳ этилган халқлар дўстлиги, тинч-тотув яшаш учун кураш, камтарлик, меҳрибонлик, очиққўнғиллилик, ширинсуханлик, саховатпешалик, бева-бечораларга ёрдам қўлини чўзиш, устозга иззат каби фазилатлар ҳамиша халқимизга тетик руҳ ва қувват бахш этаверади.

Мустақил иш.

Алишер Навойнинг «Маҳбубул қулуб» асарини ўқиб ундан мактаб, муаллим ва ўқитиш усуллари ҳақидаги ўринларини билинг.

¹ Алишер Навой. Хамса. Тошкент. 1960, 170-бет.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ТАРБИЯ ҲАҚИДА

Бобур ота томонидан Амир Темурнинг, она томонидан Чингизхоннинг авлодидир. Унинг томирида Марказий Осиёдаги икки буюк фотиҳнинг қони оққан.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур 1483 йилда отаси Мирзо Умар Шайх ҳукмронлик қилган Фарғонада туғилган. 11 ёшида отадан етим қолган. У «Бобурнома» китобининг илк сатрларида шундай ёзган: «... сарвари коинотнинг шафоати билан ва чаҳорёри босафоларнинг ҳиммати билан сешанба куни рамазон ойининг бошида тарих секкиз юз тўқсон тўққузда, яъни 1494 йил июнида Фарғона вилоятида ўн икки ёшда подшоҳ бўлдим».

Бобур ёшлик чоғлариданоқ жуда кўп мушкуллик ва қийинчиликларни бошидан кечиришга мажбур бўлган. Ўзининг бобо мерос мулки ҳисобланмиш Самарқандни икки марта забт этган ва икки мартасида ҳам қўлдан берган. Ниҳоят, у йигирма бир ёшида ота юртини тарк этиб, Ҳиндикуш оша Қобулни ишғол қилган. 1511 йилда Бобур Самарқандни қайтариб олишга яна бир бор уринган. Бу гал ғалаба нашъасини сурган бўлса ҳам, келгуси йилдаёқ Самарқандни қўлидан чиқарган. Шу тариқа Бобур Самарқандни уч карра забт этиб, уч карра бой берган.

Бобур Ҳиндистонда йирик давлат тузган ва ўзи подшоҳ бўлиб, Жамна Ямуна дарёси бўйидаги Агра шаҳрида пойтахт қурган.

Бобур 1530 йил кузида қаттиқ хасталаниб, подшоликни катта ўғли Ҳумоюнга топширган ва 26 декабрда ўз қароргоҳида вафот этган.

Бобур ажойиб саркардалиги билан бирга маърифатпарвар шоҳ ва нозик дидли шоир ҳам бўлган. У ўз асарларида гузалликни қуйлаган, инсонларни яхшилик қилишга, ҳунар, илм-фанни ўрганишга даъват этган.

Бобур асарларининг мавзуси ранг-баранг бўлиб, уларда инсоннинг маънавий қиёфаси, илм-фаннинг фойдаси, муҳаббат, яхшилик ва ёмонлик тасвирланган. У яратган «Хатти Бобурий» асари араб ёзувини осонлаштиришга қаратилган. Бобур араб ҳарфларининг ости ва устига қўйиладиган диакритик белгилар зол-забар ўрнига ҳарфлар киритишни таклиф қилган. Буюк адиб халқни осонроқ саводли қилиш йўлини излаб яратган мазкур алифбо амалга ошмади. Чунки уни исломга шак келтириш билан баробар деб ҳисобланди.

Бобур Ҳиндистонда маданият ва маърифат ўрнатди. У жуда эрта ҳаётдан кўз юмган бўлса-да ўзининг ишлари билан «Бобурнома» деб аталган асари билан тарихда унутилмас ном қозонди.

«Бобурнома» асосан Ҳиндистонда Бобурийлар салтанатини барпо этган шоҳ Бобурнинг таржимаи ҳоли бўлиб, унда муаллиф оддий ва жонли тил билан ўзининг йўл қўйган хатоларини, қозонган ғалабаларини, юксак орзу-умидларини, тушкунлик

ҳолатларини ҳикоя қилган. Асар Авлиё Августино ва Руссо-нинг кашфийтлари, Гиббон ва Ньютоннинг ёдномалари қаторидан ўрин олган. Мазкур китоб умри давомида кўпдан-кўп юксалишлар ва таназулларни бошидан кечирган инсоннинг ибратли тарихидирки, унинг юксалишлари қанчалик сарбаланд бўлса, таназуллари шунчалик тубсиздир.

Бобур қирқ етти йилу ўн ой умр кўрган бўлса, «Бобурнома» унинг ҳаётидан атиги ўн саккиз йилини қамраган. Қитоб Бобурнинг ўз қўли билан туркий тилда ёзилган. Унда Бобур ижодиётида таълим-тарбия, одоб-ахлоқ масалалари кенг ўрин олган. Бир асарида:

*Хулқингни рост қилғил ҳар сориғаки борсанг,
Ахсанта дер бари эл гар яхши от чиқарсанг,—*

деб ёзган Бобурнинг ўзи умр бўйи ана шу гапига риоя қилган. Кўп ғазалларида ахлоқнинг барча нормаларига риоя қилиш кераклигини ва шундагина киши эл ҳурматиға, катта бахтға сазовор бўлишини уқтирган. Инсонларға ҳурматни, меҳр-оқибат ва бошқа эзгу фазилатларни доимо улуғлаган. Қуйидаги рубой Бобурнинг камтарлигидан, фикр-мулоҳазалигидан далолат беради:

*Эй, ел, бориб аҳбобқа номимни дегил,
Ҳар ким мени билса, бу каломимни дегил.
Мендин демагил, гар унутилган бўлсам,
Ҳар кимки мени сўрса, саломимни дегил.*

Бобур шеърларида ҳақиқий, баркамол инсон тимсоли мадҳ этилади, улуғланади. Энг аввало, инсоннинг қадр-қимматини юкори тутиш, амал ва давлатға эришиб ғурурланмаслик, камтаринлик каби хислатлар тарғиб этилади. Бобур таълим-тарбия ҳақидаги ғояларини ўзининг «Бобурнома», «Мубайян», «Рисолаи волидия» каби асарларида баён этган.

Бобур инсон камолотининг биринчи остонаси оила эканлигини уқтириб, у жараён ниҳоятда кийин ва мураккаблигини ҳис этган эди. Болаларнинг ахлоқ-одоб қондаларини ўрганиши кўп жиҳатдан атрофдаги шахсларға боғлиқлигини яхши билган Бобур ўз фарзандларини тарбиялашда тадбиркор, билимдон одамлар билан маслаҳатлашиб, тажрибали фозил ва тарбия кўрган кишилар билан кенгашиб иш тутган. У узининг «Эътиқодиййа» асарида болаларни ёшлиқдан бошлаб эътиқодли, имонли қилиб тарбиялаш масалаларини эътибор берган. Фарзанддаги бахт-саодат келтирувчи бош фазилат иймонидир, деб бундай ёзган эди:

*Бобур, аввалиға фарз қил таъриф
Ким, бор инсонға аввал ул таклиф.
Будир — иймон мен айтайин, эшитинг,
Ҳарна дер — мен, ани кўнгулға битинг...*

У фарзанд тарбиясида қўлланиши лозим бўлган усуллар деб:

1. Ота-онани фармони фарзанд учун вожиблиги.
2. Барча инсонларга яқинлигини ўргатиш.
3. Ҳар бир пайтда ўзингизни ибрат айлаб кўрсатиш.

4. Мустақиллик, қатъийлик ва уддабурунлик учун болага доимий талабларни қўйиш ва унинг ижросини кузатиш. Унинг бу иш услубини ўғли Ҳумоюнга қилган насиҳатида кўrsa бўлади. У ўғли Ҳумоюнга доимо ақл-заковат ва билимга таяниб ҳаракат қилиш кераклигини таъкидлаган: «...Яна улуғ иш устига борасен, иш кўрган, рай ва тадбирлиқ беклар била кенгашиб, аларнинг сўзи била амал қилгайсен. Агар мени ризомни тиларсен, хилватнишилиқни ва эл била кам ихтилотлиқни бар тараф қилғил. Кунда икки навбат инингни ва бекларни ихтиёрига қўймай қошинга чорлаб, маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлат халқларининг иттифоқи билан ҳар сўз унга қарор бергайсен»¹.

Бобур фарзанди Ҳумоюннинг камчиликларини кўрган заҳоти уларни тузатиш учун огоҳлантирган. Унга ёзган мактубида: «Хатингни худ ташвиш бирла ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас... Бундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити, ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқуғонга»,— деб таъкидлаган.

Бобур шеърларида инсон камолоти учун илмнинг нақадар зарурлиги қайта-қайта уқтирилган:

*Ким ёр анга илм толиби илм керак,
Ургангали илм толиби илм керак.
Мен толибу илму толиби илм йўқ,
Мен бор мен илм толиби илм керак.*

Бобур илм толиблари «ҳамиша юксак фазилатларга эга бўлиши лозим» деб ҳисоблаган, уларнинг камтар, софдил, халқни ҳурматлайдиган фазилатларга эга бўлишини истаган:

*Бори элга яхшилик қилгилки, мундин яхши йўқ,
Ким дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилик.*

Бобурнинг таълим-тарбиявий қарашларидаги бош масала ватанга чексиз муҳаббатдир. Унинг шу мавзудаги шеърлари китобхонни она-Ватанин севишга, унга фидойи, содиқ бўлишга, ўз халқига хизмат қилишга чорлайди, ўқувчининг қалбида юксак инсонпарварлик туйғуларини уйғотади:

*Толе йўқ жонимга балолиғ бўлди,
Ҳар ишники қилдим хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўюб ҳинд сори юзландим.
Ераб, негайин, не юзи қаролиғ бўлди.
Кўндин бериким ёру диёрим йўқтур,*

¹ Бобурнома, 421- бет.

*Бир лаҳзау бир нафас қарорим йўқтур.
Келдим бу сари ўз ихтиёрим бирла
Лек боруимда ихтиёрим йўқдур.*

Бобур таълим-тарбияга доир ғояларини ўз бошидан кечирган, кўрган ва билган воқеалардан хулосалайди. У ўз замонасидаги бадхулқ, бемехр уқубатсиз инсонларга қарата шундай ёзган эди:

*Қолмади ҳурмат аҳли оламда,
Оламу олам аҳлидин бу илик.
Бобур икки подшоҳлигидин,
Яхшироқ бу заминда бир беклик.*

Бобур ҳамма вақт ижобий инсоний фазилатларни юксак қўяди. Лекин шу инсонларга халақит берувчи салбий сифатларни ўзининг маснавий ва рубоийларида танқид қилади:

*Давлатқа етиб меҳнат элин унутма,
Бу беш кун учун ўзингни асру тутма...
Беқайд мену хароби сим эрмасмен...
Ҳам мол йиғиштирур лаим эрмасмен.*

Бобур рубоийларида нафс хоҳишларига берилмасликка ундайди. Чунки нафс инсонни ёмон йўлларга олиб киради. Ўз нафсини тия олиши, ақлга асосланиб режали иш олиб бориш зарурлигини таъкидлайди:

*Нафсинг касбидур ҳавою ҳавас,
Руҳ олдидадир булар ярамас.
Нафс душман дурур, яқин билгил,
Дўстим бу сўзни чин билгил.*

Бобур ёш авлодни тўғрилиқ, меҳрибонлик, вафодорлик, эзгулик ҳамда яхши киши яхшилик кўради, ёмон киши ёмонлик кўради қондасига асосланиб шундай ёзган эди:

*Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидир.
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидир.
Яхши киши кўрмагай ёмонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидир.*

Бобур табиатдаги муъжиза ва гузалликнинг шайдоси эди. Бобур ўз ватанини чуқур билганлиги сабабли ҳандаса илмига жуда катта янгиликлар киритди. У ўнлаб ҳайвонларни ўрганиб фойда-зиёни, инсон парваришига муҳтожлигини алоҳида уқтирди ҳамда уларни тавсифлаб берди. Қуруқликдаги ҳайвонлар, сув ва сув ёқаларида яшайдиган қушлар, сув ҳайвонлари, ҳатто дарахтлар, мевалар ва гулларни табиатшуносларга хос илмий асослаб берган.

Бобур ўзининг буюк асари «Бобурнома»да Ватаннинг табиати ва иқлимини чуқур билганлигини намоиш этган. Асарни

ўқир эканмиз, унда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндистоннинг ранг-баранг табиати, жойлашиши, ҳайвонот олами ғоятда мукамал тасвирланганлигини кўрасиз. Мемуар китобхонга ўзбек, тожик, афғон, ҳинд ва бошқа халқларнинг касб-кори, урф-одати, маданияти, дини, адабиёти оғзаки ижоди, турли-туман расм-русумлари, ҳатто турмуш тарзи хусусида кенг маълумот беради: уни турли халқларнинг эътиқодига, табиатига меҳр билан қарашга чорлайди. Китобдаги маълумотлар муаллифнинг буюк донишманд, маърифатпарвар, халқсевар ҳамда ватанпарвар инсон булганини яна бир қарра тасдиқлайди.

Э. Хемингуэй Бобур ижодини ўрганиб шундай деган эди: «...У туғилгандаёқ барча билимлар билан қуролланиб, доно бўлиб туғилгандек кўринади, чунки оддий одам умрбўйи уриниб эгаллайдиган доноликларни ҳақиқий истеъдод гоҳо кўз очиб юмгунча тез эгаллайди. Бобур дид даражаси, талантининг кучи ва имкониятлари жиҳатидан ана шундай санъаткорлар тоифасига кирди.»

Мустақил иш.

«Бобурнома» асарини ўрганиш.

У БОБ. ТУРКИСТОННИНГ РОССИЯ ТОМОНИДАН БОСИБ ОЛИНИШИ ДАВРИДА МАКТАБ ВА ПЕДАГОГИК ФИКРЛАР

Марказий Осиёни Россияга қарам қилиш ғояси Петр I дан бошланган эди. 1712 йилдан Россия империя деб эълон қилинди. Империя бошқа давлатларни босиб олиб, уз қоматини ростлаш эвазига булди. Унда 81 губерна, 20 вилоят, 931 шаҳар мавжуд бўлиб, уларда 100 дан ортиқ халқлар, элатлар истикомат қиларди. Шулардан 57 фойзини рус миллати ташкил қилар эди¹.

Петр I вафотидан сўнг Екатерина ҳукумати Марказий Осиё билан алоқани янада мустаҳкамлади. Бухоро амири Шоҳмурод Эрназарнинг Петербургга элчи қилиб юборилишидан хабардор бўлган Екатерина элчи шарафига Эрназар элчи мадрасаси қурилиши учун 134 минг сўм пул ажратган.

Николай II тахтга ўтиргач, тезлик билан Марказий Осиёни ўзига бўйсундиришга интилди. Шундай қилиб, XIX асрнинг 60-йиллари бошида Чор Россияси Марказий Осиёни босиб олишга тайёргарлик кўра бошлади. 1864 йил бошида Верний (Алмати) қалъасидан чиққан 2500 кишилик Черняев аскарлари 4 июнь кuni Авлиёота, сўнгра Туркистон шаҳарларини эгаллаб, бири Самарқандда, бири Туркистонда бўлган Амир Темур ва Яссавий мақбараларини тўпга тутди. Чимкент, Тошкент, Самарқанд ва Бухоро шаҳарлари эса Русия билан тузилган битимга имзо чекиб, унга бўйсунди. Шу тариқа 1876 йилда бутун Марказий Осиё Россия тасарруфига ўтади.

¹ Мажид Ҳасаний. Туркистон босқини. Тошкент. «Нур» нашриёти. 1902, 5-бет.

Марказий Осиёда Руслар ҳукмдорлиги бошланиши билан халқ ўзининг миллий мероси, қадрияти ва ғуруридан маҳрум бўла бошлади. Туркистон генерал губернатори фон Кауфман императорга йўллаган бир мактубида Марказий Осиё халқларининг маданий-ижтимоий тараққиёти уч юз йил орқага суриб юборилганини мақтаниб ёзган эди. Инқилобдан олдин масжид ва мадрасалардаги китоблар, ноёб қўлланмалар ёндириб ташланди, бир қисми Петербургга олиб кетилди. Шунини таъкидлаш керакки, ўша даврда таниқли олимлар раҳнамолигида этнография, тарихий ва археологик экспедициялар уюштирилди, музей, кутубхоналар ташкил этилди. Марказий Осиёда дунёвий билимларни тарқатиш мақсадида мактаблар ташкил этилди. Қатор забардаст олим, шоир ва маърифатпарварлар халқнинг руҳиятини кўтариш учун унга мурожаат қилдилар. Чунончи, аллома А. Фитрат халққа қарата: «Эй улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди? Ҳолинг қалайдур! Эй Темурларнинг, Уғузларнинг оилаларининг шонли болалари! Қўллик чуқурларига недан тушдинг!» қабиллидаги жанговар сатрларни хитоб қилганди.

Она Туркистонини мустамлакачилик зулмидан қутқариш маърифатпарварларнинг ижодий шioriга айланди. Муқимий, Фитрат, Аваз, Анбар отин, Дилшода Барно, Аҳмад Дониш, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат каби маърифатчилар ана шулар жумласидандир. Чор Россияси босиб олгунинга қадар Марказий Осиёда қуйидагича мактаблар бўлган эди:

1. **Бошланғич диний мактаблари** (халқ болалари учун) Туркистонда кенг тарқалган мактаблардан бири бошланғич диний мактаб эди.

Шаҳар мактабларида ўқувчилар сони 20—30 тага, қишлоқ жойларида эса 10—15 тага етар эди. Ўқишга 6 ёшдан қабул қилиниб, 14 ёшда, болаларнинг ўзлаштиришига қараб 17—18 ёшларда ҳам тугатар эди. Оталар болаларни мактабга олиб келганда «Суюги бизники, эти сизники, яхши билимли бўлса бас» деб мактаб раҳбарларига мурожаат қилар эдилар. Таълим мазмунида қуйидаги предметлар қўйилган эди:

Алифбе, Ҳафтияк (2—3 йил ўқитилар эди) «Чор китоб», Сўфи Оллоёр ҳамда Қуръони карим эди. Тарбиявий тадбирлар ҳадис ҳамда Қуръони каримдаги ғояларга асосланар эди.

2. **Қизлар мактаби:** қизлар мактаби отин-бибилар хонадонларида ташкил қилинар эди. Қизлар мактабида аёлга хос ҳае, иффат, одоб ва юксак аёллик сифатлари шакллантирилар эди.

Отин бибилар қўлида тарбияланган қизлар оилавий ҳаётга мукаммал тайёрланар эди. Ёзиш санъати чуқурроқ мукаммал ўрганилар эди. Қолган таълим мазмуни эса ўғил болалар мактаби билан бир хил эди.

3. **Корхоналар** — корхона интернат шаклидаги мактаб бўлиб, унда турли ёшдаги кўзи ожиз болалар таълим-тарбия олар

А. Фитрат. Юрт қайғуси. «Хуррият» газетаси. 1917 йил, 28 июль.

эдилар. Таълим мазмунида асосан Қуръони каримни ёд олиш, Қуръони каримдаги сура ва оятларни халқ оmmasига ўқиб бериш эди. 1882 йили Фарғонадаги бу мактабларда 252 талаба таълим олди.

4. **Далаилхона** — катталар мактаби бўлиб, талабалар домла раҳбарлигида араб тилини ўрганар эдилар. Бу мактаб учун асосий дарслик «Далаили-ҳайрат» (Муҳаммад пайғамбар ҳақида ёзилган тўплам) ҳисобланарди. Бу тўпламни ўқиш муддати бир йил эди. Аммо бундай мактаб жуда кам тарқалганди. Жумладан, Тошкентда 4—5 та, Фарғонада 2 та, Андижонда ҳам 2 та шундай мактаб мавжуд эди. Бу мактабни битириб чиққанларга маддиҳлар унвони берилар эди. Маддиҳ кўчаларда, базмларда, жамоатчилик жойларда ислом динини тарғиб ва ташвиқот қилар эдилар.

5. **Мадраса** — олий маълумот берувчи мактаб эди. Мадрасалар асосан Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон шаҳарларида қурилган эди. 1420 йили Самарқандда Улуғбек мадрасаси, 1618 йили Шердор, 1646 йили Тиллақори, 1590 йили Тошкентда Қўқалдош мадрасалари қурилган эди. Булардан ташқари, амирлик даврида Қўқонда 34 та, Марғилонда 25 та, Самарқандда 22 та, Андижонда 18 та, Наманганда 14 та, Тошкентда 14 та, Хожикентда 10 та мадрасалар фаолият курсатиб турарди. Мадрасаларнинг таълим мазмунидаги асосий предметлари:

Шамсия (логика—мантиқ), Ақонд (ислом динига доир масалалар), «Мантиқ Таҳзиб»—грек фалсафаси бўлиб, араб тилида ёзилган эди.

Шариат — ҳуқуқ, «Аввали-илм» (илмнинг бошланиши, араб грамматикаси, математика кабилар).

Мадрасада инсон камолотининг сир-асрорларини ўргатувчи китоб «Химия бахти» XI асрда Ал-Ғазоли томонидан ёзилганда кенг фойдаланилар эди. Бу китобда болани тарбиялашдаги педагогик маҳорат, ёшига қараб тарбиялаш масалалари чуқур ёритилган. Бу китоб орқали бўлажак мактаб домлалари педагогик билим ва малакага эга бўлар эдилар. Мадрасалардаги таълим-тарбия ишлари кўпроқ мустақил ишлашга тайёрлар эди. Муллаваччалар учун ажратилган ҳужра (якка яшашга мослашган хона) уларни мустақил ишлашдаги дастлабки шарт-шароит эди. Мадрасани тугатганлар ўз билимларини ошириш мақсадида Бухоро, Қўқон, Туркия ва араб давлатларида таҳсил олар эдилар. Ана шу хилдаги мактаблардан иборат таълим тизими асосан мусулмонларнинг фарзандлари учун хизмат қилар эди. Чор Россияси раҳбарлари халқни руслаштириш мақсадида турли типдаги янги мактабларни очишга мажбур қилди: 1871 йилда Саид Азимбой Муҳаммадбоев, Кауфман номига янги ташкил қилган мактаби ҳақида маъруза ёзди. Унда бу мактабда фойдали билимлар ўқитилишини, унинг дастурида биринчи ўринда рус тили ва грамматикасини ўрганилиши, ўзбек тилидаги дарслар рус алифбоси асосида олиб борилиши таъкидланган эди.

Саид Азимбой мактабдаги ўқитиш мазмунига қуйидаги фанларни киритишни ҳам зарур деб ҳисоблади: Шариат, арифметика ва меҳнат (ҳунармандчилик кабилар). Ниҳоят, бундай мактаб 6 йилдан сўнг Тошкентда очилган эди.

В. П. Наливкин 1884 йилда Марказий Осиё бўйича биринчи рус-тузем мактабини очди. У Сирдарё губернасидаги 6 ойлик назоратчилик фаолиятида мадрасаларнинг ўқув режаларига рус тилини ҳам киритишга ҳаракат қилди.

1884 йили февраль ойида губернатор Розенбахнинг қилган маърузасида Туркистон маорифи тараққиётига доир қуйидаги маълумотлар берилган эди: 20 йиллик Чор Россиясининг ҳукмронлиги даврида мусулмон мактабларининг сони 4 мингга етиб, унда 40 минг бола таълим олар эди. Маҳаллий миллат болаларининг 600 таси мусулмон мактабларида, 86404 таси рус-тузем мактабларида ўқир эдилар.

Бу мактабларда ўқитиш тартиби жуда оғир бўлиб, ундаги асосий камчиликлар:

1. Шаҳар мактабларидаги ўқув дастурларининг ҳаддан ташқари кенглиги.

2. Бошланғич маълумот фақатгина рус тилида олиб борилиши, она тилида жуда оз маълумот берилиши.

3. Ўқитувчиларнинг рус тилини билмасликлари. Шу сабабли Қўқонда ва Наманганда бу мактабларни ёпишга рухсат берилди.

Россия раҳбарлари Н. И. Ильминскийнинг Повольже ўлкасидаги миссионерлар тайёрлаш учун монастр қошида ташкил қилган мактаб тажрибасини туркий халқлар ўртасида ҳам амалга ошириш зарур деб ҳисобладилар. Н. И. Ильминский дастлаб қозоқ ҳамда қирғизларни ўқитишдан бошлади. Унинг мақсади: 1) ўқитиш — қозоқ, қирғиз тилида ўқитилса-да, таълим мазмунида халқини улуғловчи ғояларини тарғиб қилиш; 2) юқори босқич синфларда қозоқ ва қирғиз болаларига рус маданиятини ўргатиш; 3) қирғиз, қозоқ ўғил болалари учун пансионлар очиб, уларга рус тилини мукамал ўргатишдан иборат эди. Н. И. Ильминский ўзининг пелагогик ғояларини ташвиқ қилиш ва амалга ошириш учун Туркистон ўлкасига Н. П. Остроумовни юборди ва у Ильминскийнинг ғояларини ҳамма қилди. Хусусан, диний мактабларда Россияга қарши ҳаракатларнинг олди олинди.

1896 йил 1 январда Туркистон ўлкасида 1 та ўғил болалар гимназияси, 1 та аёллар гимназияси, 1 та реал ўқув юрти, 1 та ўқитувчилар, 28 та рус-тузем мактаби, 2 та хусусий билим юрти мавжуд эди. Мана шу мактабларда асосан рус болалари ўқир, маҳаллий миллатларнинг болалари рус-тузем мактабларидагина таълим оларди. Ўлкада асосий диққат-эътибор рус тилини ўқитишга қаратилганди. Мактабларнинг ўқув режаларида рус тилини ўқитишга катта аҳамият берилган эди.

Исмоилбек Ғаспирали, М. Бехбудий, Исҳоқхон Ибрат, Фитрат каби бир гуруҳ маърифат дарғалари маҳаллий миллат

фарзандлари учун янги усул мактабларини ташкил қилдилар. Сўнгра Абдуқодир Шакурӣ, Ҳамза, Саидрасул Азизӣ, Абдулла Авлонийлар бу мактабларни такомиллаштирдилар. Уша даврда қатор маърифатпарвар шоирлар ва тарихчи олимлар мажбуран рус маданиятини кенг тарғиб қила бошладилар. Аллома Сатторхон Абдулғафуров ўзининг Россия истилосига қадар Қўқон хонлигининг ички аҳволи ҳақидаги қисқа очеркни рус тилида ёзган эди. Асар рус шарқшунослари учун Туркистоннинг тарихий тараққиётини ўрганишга катта имконият туғдирди.

Фурқат маърифатчилик ҳаракатларини ёритишга бағишлаб «Гимназия» шеърини, Завқий эса, «Қулоқ солинг ёронлар» асарини ёзиб, маҳаллий халқларни ўзга халқлар билан дўстлашишга ва уларга ҳаммаслақ бўлишга чақирдилар.

Чор Россияси босиб олган шаҳарларидан бири Бухорода 365 масжид, 103 мадраса бор эди. Уқув-тарбия ишлари ислом динига асосланган бўлиб, дунёвий билимлар чекланган ҳолда ўқитиларди. Халқ орасида адолат учун курашган маърифатпарварлардан бири Аҳмад Дониш бўлди.

Аҳмад Дониш 1827 йилда Бухорода туғилди. Унинг отаси Носир Бухородаги кичик мадрасалардан бирида дарс берарди. Дониш 6—7 ёшларида ўқиш-ёзишни ўрганиб олди. Унинг онаси ўқимишли аёл бўлгани учун ҳам ўғлининг саводини чиқаришга ҳаракат қилди.

Аҳмад 9 ёшида мактабга кирди, мактабни битириб қори бўлиши керак эди. Бироқ қорилик унга ёқмади, «маъносини тушунмай ёдлашни» жуда ёмон кўриб қолди. Шунинг учун ҳар куни дарсдан сўнг тариххонлар олдига бориб, Шарқ халқлари тарихига оид ҳикояларни қунт билан эшитар эди.

Аҳмад мактабда 3 йил ўқиғач, отаси уни мадрасага беради. У мадрасада ўқиб юрган чоғида мустақил ҳолда математика, геометрия, тасвирий санъат, тарих, фалсафа, фалакиёт каби фанларни чуқур ўргана бошлади, шунингдек, Ибн Сино, Беруний, Умар Ҳайём, Навоий, Фузулий, Бедил ва бошқаларнинг асарларини қунт билан мутолаа қилди. Натижада Аҳмад Дониш Шарқ халқларининг моддий, маданий ҳаёти ҳамда тарихини чуқур ўзлаштирган олим бўлиб етишди.

Аҳмад Дониш мадрасани тугатгач, Бухоро амири томонидан 1857 йилда Россияга юбориладиган делегацияга мирзо қилиб тайинланади. Делегация Александр II ни тахтга ўтириши муносабати билан табриклаши ҳамда Россия билан Бухоро ўртасида савдо алоқалари юзасидан музокаралар олиб бориши лозим эди. Делегация Петербургда икки ой бўлиб, унинг диққатга сазовор жойлари билан танишади. Унинг аъзолари рус операсини, театрини, циркни томоша қиладилар, технология институтини, Исаакеев ибодатхонасини, чинни заводини, ботаника боғини, Император Фанлар академиясининг музейини, расадхона ва бошқа жойларни кўрадилар.

Аҳмад Дониш 1869 йили делегациянинг мирзоси сифатида

Петербургда боради. Делегация аъзолари император Александр II, унинг ўғли ва бошқа катта амалдорлар билан суҳбатлашади. Ана шу сафар пайтида Аҳмад Дониш ташқи ишлар вазирлигининг ходими Стремоуков ҳамда таржимон Қозимбек Абеддинов билан танишади. Қозимбек ўз даврининг донишмандларидан бўлиб, у туфайли Аҳмад Дониш ўша вақтларда Оврупа ва Россияда кенг тарқалган айрим илғор ғояларни билиб олади.

Аҳмад Дониш 1873—1874 йилларда учинчи марта Россияга сафар қилади. Россияда уч марта бўлиш адиб дунёқарашининг шаклланишига катта таъсир кўрсатди. У Бухоронинг ҳамма соҳаларда иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан жуда орқада қолиб кетганлигини яққол англади.

Рус ҳаёти ва маданияти билан танишганидан сўнг ўз ватанини тобеликдан қутқариш йўлларини қидира бошлади.

Аҳмад Дониш қаламига мансуб асарлар: «Мажмуаи ҳикоятҳои Аҳмади калла» (Аҳмад калланинг ҳамма тарихий ва фалсафий асарлари (1877 й. қўлёзма), «Ин рисолаот ислоҳ миёни шеъа ва сун» (шиялар ва суннийларни яраштириш тўғрисида). Уни бизгача етиб келган буюк асари «Наводирул-вақое», «Бухоро амирлари тарихи» китобидир. Инсонни баркамол руҳда тарбиялаш ва билим бериш масалалари Аҳмад Донишнинг «Наводирул-вақое» асарида асослаб берилган. Бу асарда оналарнинг ҳуқуқлари ва уларни ўз болаларини назорат қилиш масалалари, борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти, коинот тарихи, фойий ва боқий дунёни тушуниш, севги ва муҳаббат, руҳ ва жисмнинг моҳияти тўғрисидаги ўз ғояларини илғари сурган эди.

«Наводирул-вақое»да халқ учун дунёвий билимлар зарурлиги таъкидланади. «Доноларнинг бахтсиз ва нодонларнинг бахтли бўлишига сабаб» сарлавҳали бобда қуйидагиларни ўқиймиз: «Фан бўлмаса, моддий дунёни фаровон қилиб бўлмайди... Фан баланд руҳ ва идрок туфайлигина кўпаяди. Киши касб-ҳунарга эга бўлсаю, бойлиги бўлмаса, у барибир ақлдан озган ҳисобланади.

Олимларга бахтсиз бўлганликлари учун ёруғ йўл йўқ. Чунки, ёруғ ва сояни қилич билан ажратиб бўлмайди (198-бет). Кимда-ким ўз мақсадига етиш учун жасорат билан интилса, албатта унга етади, зотан кўп тақиллатилган эшик очилмай қолмайди».

Аҳмад Дониш келажак авлодни тарбиялашда фан сирларини ўргатишдан олдин ўз она ватанига садоқатли фарзанд бўлиши лозимлигини уқтиради: «Киши ўз ватанини ҳимоя қилсагина, ўз халқи билан бирга бўлсагина, у ҳар доим барҳаётдир».

Аҳмад Донишнинг мероси Ўзбекистонда фалсафа фанининг тараққиётига улкан ҳисса бўлиб қўшилди.

Унинг фалакиёт, математика, тарих ва фалсафа фанларининг ривожига ғоялари асос сифатида ўрганилмоқда.

Шундай қилиб Аҳмад Дониш комил инсонни тарбиялаш

борасида унга аввало, илм бериш ва ахлоқий баркамоллик зарурлигини ўз асарларида мукамал акс эттирди.

Мустақил иш.

Аҳмад Донишнинг «Наводирул-вақо» асарини ўрганиш.

ФУРҚАТ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ҲАҚИДА

XIX асрнинг иккинчи ярми Марказий Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи ижтимоий-сиёсий фикрларнинг ривожланиши тарихида алоҳида ўрин тутади. Уша даврда халқ орасида орасидан анчагина илғор фикрли намояндалар етишиб чиқди. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Муқимий, Завқий, Фурқат, Садриддин Айний, Аваз Утар, Ҳамза Ҳақимзода ва бошқалар ажойиб фаолият кўрсатдилар. Ўзбек халқи ўзининг ана шу фарзандлари билан ҳақли равишда фахрланади. Фурқат ва унинг мазкур замондошлари Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта ўзгаришлар рўй бераётган бир даврда яшаб ижод этдилар. Зўрлаб сингдирилган рус халқи ва унинг маданияти маҳаллий аҳоли маданиятининг ўсишига салбий даражада сезиларли таъсир этди. 1870 йилдан «Туркистон вилоятининг газети» чиқа бошлаши ҳам бунинг бир далилидир.

Шунингдек, рус-тузем мактаблари, гимназия, ўқитувчилар семинарияси каби ўқув юртлари очилди. Туркистондаги барча зиёлилар илмий жамиятлар ва тўғарақлар ташкил қилдилар. Булар маҳаллий аҳолининг илғор вакиллари қизиқтира бошлади, уларнинг диққатини ўзига тортди.

Тошкентда очилган кўргазма маҳаллий кишиларнинг рус фани ва техникаси билан танишиши учун қулай восита бўлди. Маҳаллий халқнинг илғор намояндалари бу янгиликларнинг моҳияти ва аҳамиятига тез тушундилар. Уларнинг ўзлари ўганиб қолмай, эшитган ҳамда кўрганларини аҳоли орасига ёйишга мажбур қилдилар. Шундайлардан бири оташин маърифатпарварлардан ўзбек халқининг шоири Фурқат ҳам ўз асарларида буни акс эттирди.

Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат 1858 йилда Қўқон шаҳрида туғилди. Унинг отаси етарли даражада маълумотли бўлмаса-да, илм-фанни қадрловчи киши эди. Шу сабабли ўғли Зокиржонни олти ёшида мактабга берди. Уткир зеҳнли Фурқат 8 ёшда ўқиш-ёзишни ўрганиб олди. Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут тайр» китобини олти ойда, Абдулқодир Бедилнинг «Девон»ини беш ойда мутолаа қилиб чиқди. 9 ёшида Алишер Навоий асарларини зўр иштиёқ билан ўқишга киришди. Шу билан бирга, у шеър ёзишни машқ қила бошлади. У ўзининг дастлабки шеърини қуйидагича бошлаган:

*Менинг мактаб аро булдуру муродим,
Хатимдек чиқса, имлою саводим.*

Фурқат 1889 йилнинг май ойида Тошкентга келиб, Қўқалдош мадрасасидаги бир ҳужрада истиқомат қилиб, 1891 йилнинг май ойигача шу ерда яшайди. Бу эса, Фурқатнинг ижодий фаолиятидаги энг маҳсулдор давр бўлади. Қўқонга қайтгач ўз билимини ва хаттотлигини такомиллаштириш устида зўр бериб ишлади. Айрим китобларга шарҳлар ёзди, наср билан битилган айрим китобларни назм билан кўчирди. «Чор дарвеш» ва «Нўх манзар» (ҳикоя ва шеър) китобларини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилди. Ўзи ёзган шеърларни ҳам бир китоб қилиб тўплади.

Фурқат жуда кўп жойларда бўлди. Бироқ ҳеч қаерда оддий меҳнаткаш халқнинг тўқ ва кўнгилдагидек ҳаёт кечираётганини кўра олмади. У ўша жойларда ҳам ўз ватанидаги каби меҳнаткаш халқнинг қисмати оғирлигига, ҳуқуқсизлик, эрксизлик ва кулфатга маҳкум бўлиб қолганига шоҳид бўлди. Элу юртдан узоқда, дарбадарликда фиғон чекиб юрган шоир ўз ватанини бир дам ҳам унутмади. У 1909 йилда Ёркентда вафот этди.

Маърифатпарвар Фурқат илм ва ҳунар эгаллаш ҳақида фикр юритар экан, аввало шундай деб ёзган:

*Кишиким бўлса донишманд, оқил,
Бўлар илм ва ҳунарга кўнгли мойил.*

У илм ва фанни тарғиб қилишга, халқ орасида маърифатни ёйишга катта эътибор берган. Маҳаллий аҳоли орасига билим тарқатиб, унинг ёруғликка чиқиб олишига ёрдам беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган, илм-фаннинг, маърифатнинг кучини улуғлаган, билим олган кишининг ақл-идрокига катта умидлар боғлаган. Шунга кўра «Илм хосияти» шеърини қўйидагича бошлаган:

*Дейин суз илмни(нг) хосиятидин,
Баён айлаб анинг моҳиятидин.
Бу сузни гуши бор одам эшитсун,
Ўзида ҳуши бор одам эшитсун!
Жаҳон бисту кушода илм бирла,
Надур дилин(нг) муроди илм бирла.
Кўнгиларни(нг) сурури илмдандур,
Курар кузларни(нг) нури илмдандур...*

Илму фаннинг қанчалик улуғ ва қадрли эканлигини ўқувчига тушунтириш учун шоир буюк ихтироларни мисол қилиб келтирган. Хусусан, унинг баён қилишича, телеграфнинг ихтиро қилиниши илмнинг хосияти ва илмга эътибор берилишининг натижасидир. Телеграф кишиликка тақдим қилинган қимматли бойликдир. Фурқат илм-фан, унинг фойдаси тўғрисида гапирар экан, кишилар учун унинг тарбиявий аҳамиятини ҳам кўзда тутган. Кўнгиларга сурур бағишловчи, жамиятни обод қилувчи илм кишини маънавий кўркам, бошқалар олдида ёқимли, қадрли ва эътиборли қилишни қайта-қайта уқтирган. «Одам-

зотнинг кўнгли мисоли бир маъдандурким, ул маъдандан олтин ва кумуш чиқадур,— дейди Фурқат. Ва баъзи кўнгил бир маъдандурким, андин мис ва қалай чиқадур». Шоир илм ва ҳунарга интилишнинг нодир фазилат эканлигини, бундай фазилатга эга бўлган кишилар албатта донишманд, халқ учун фойдали инсонлар бўлиб етишувини таърифлайди. Фурқат ўқишмишли бўлиш билан бирга, ҳунарли бўлиш зарурлигини ҳам жуда кўп таъкидлаган. Фурқат кўргазмани кўрмаган кишиларни уни бориб кўришга ундаган, у ерга борганлар кўп янгиликларни билиб, ўрганиб олишларини айтган. Бу билан, у қизиқтириш, тушунтириш ва ишонч ҳосил қилишнинг энг самарали воситаси ҳар бир иш ва ҳар бир ҳаракатни амалда бажарилишини назарда тутган эди.

Унинг ана шу хусусдаги шеърларида ўзбек халқ педагогикасидаги «Бир йигитга етмиш ҳунар оз» ва бошқа маънодаги мақоллар ўз ифодасини топган. Шоир Фурқатнинг илм ва ҳунар эгаллаш ҳақидаги фикрлари ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотмаган. Аксинча, уларни ёшлар онгига янада чуқурроқ сингдириш муҳим вазифадир.

Фурқатнинг ахлоқ ҳақидаги фикрлари замирида ватанпарварлик, кишиларга муҳаббат, ҳурмат, меҳрибонлик, дўстлик, ростгўйлик ғоялари туради. Булар шоир назарида юқори ахлоқий фазилатлардир ва уларни тарғиб қилиш унинг ижодида катта ўрин эгаллаган. У инсонни илм-фаннинг, буюк ихтироларнинг эгаси деб ҳисоблайди ва унга чуқур ҳурмат билан қарайди.

Шунингдек, Фурқат дўстлик ҳақида ёзилган мухаммас, шеър ва бошқа мактубларида дўстни кўкларга кўтаради, унга яқин туришни, содиқ, вафодор, меҳрибон ва самимий муносабатда бўлишни таъкидлайди. Кишиларга дўстликда иззат-нафсга тегмаслик, хиёнатга берилмасликни, «ҳирс лойнага» булғанмасликни уқтириб, уларни номусни эҳтиёт қилишга чақиради. Унингча, киши учун энг қимматли нарса аввало унинг виждони, номуси, руҳий покизалигидир. Буни инкор этиб бўлмайди. Фурқат эзгулик, муруватлилик ғоят зарур фазилат эканлигини исботлаш учун халқ оғзаки ижоди намуналаридан ҳам ўринли фойдаланган. Бу жиҳатдан унинг «Ўтар кетар», «Бежиз нест», «Ҳеч асар йўқ», «Жонлар кабоб эмасму?», «Оҳким йўқтур мени (нг) таъбимга лойиқ улфатим», «Дўст», «Эсдаликлар» ва бошқа шеърлари муҳим аҳамиятга эга.

Маданиятпарвар шоир театр, концерт, клуб биноларини, маданият ўчоғи сифатида тасвирлайди. У кишиларнинг ана шундай маданий ҳордиқ олишлари, уларнинг хулқий кўркемликларига ёрдам беришини айтиб, буларнинг ҳаётий ва дидактик аҳамиятини ёритди.

Фурқат тарбиянинг мақсади, уни амалга ошириш шартлари ва услублари тўғрисида ҳам ажойиб фикрларни ёзган. Унинг таъбирича, киши ўз ватанининг содиқ фарзанди, инсонпарвар, ростгўй, маданиятли ва маълумотли шахс бўлиб етиши лозим

ва тарбия шунга қаратилиши керак. Тарбиянинг асосий усули ишонтиришдир. Фурқат болаларга муҳаббат ва меҳрибонлик билан муносабатда бўлиш зарурлигини ва бундай муносабатнинг таълим-тарбиядаги аҳамиятини баён қилган.

Шоир мактабда болалар ўзларини эркин, қувноқ тутишлари керак, деб билган. Уларга тазйиқ кўрсатиш, зуғум қилишдек салбий муносабатлар ўқитиш, ўрганиш ишларида ниҳоятда зарарли эканини асослаган.

Мустақил иш.

Фурқатнинг «Илм хосияти» шеърини таҳлил қилиш.

МУНИС ХОРАЗМИЙНИНГ МАЪРИФИЙ ҚАРАШЛАРИ

Мунис Хоразмий XVIII асрнинг охири XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган тарихчи, олим, педагог ва забардаст хаттот эди. Уни яшаб ижод этган даври феодализмнинг қулаб бораётган пайтига тўғри келди. Феодализм тузумининг разиллиги шу даражага етиб бордики, халқнинг тортган азоб-уқубатларининг ниҳояси йўқ эди.

Шермуҳаммад Авазбей ўгли Мунис ана шундай машъум замонда 1778 йилда Хива яқинидаги Қиёт қишлоғида мироб оиласида дунёга келди. Мунис унинг адабий таҳаллуси бўлиб, луғавий маъноси «улфат», «ҳамдам», «дўст» демакдир.

Мунис дастлабки таълимни ўз қишлоғидаги мактабда олди. Сўнгра мадрасада ўқиди. Мадраса таълимидан сўнг мустақил араб ва форс тилларини ўрганди. У шарқ классик адабиёти вакиллари Низомий, Хисрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Лутфийларнинг ижодиётларини чуқур ўзлаштирди. Муниснинг одоб-ахлоққа доир ғоялари унинг ғазаллар, мустазодлар, мухаммаслар, мусаддаслар, қасидалар, қитъалар, рубойлар, туюқлар, чистонларида ифодаланган.

Мунис ўзининг «Саводи таълим» асариде илм-фан, мактаб, ўқув-тарбияга доир фикр-мулоҳазаларини батафсил ёритган. Бу асарнинг биринчи қисмида ҳарф машқ қилишга тайёргарлик масалаларини, иккинчи қисмида эса хат машқи ва унинг усули ҳақида амалий ишларни баён қилади.

Мунис таржимон сифатида XV асрда яшаб ижод этган тарихчи Мирхонднинг «Равзатус-сафо» асарининг биринчи ва иккинчи жилдини ўзбек тилига таржима қилган.

Мунис маърифатпарвар шоир сифатида ўз замонасининг энг илғор маърифатпарвари эди. Шоир ўз шеърларида тарбия масалаларини зарурлигини ўқтирди. У инсонга хос юксак фазилатларни илм орқали тарбиялаш лозимлигини кўрсатиб берган. Мунис оғир касаллик туфайли 1829 йилда вафот этди. У қолдирган ўлмас адабий ва маърифий мерос ёш авлод тарбияси учун муҳим аҳамият касб этмоқда.

Мунис кишиларни ростгўйлик, мардлик, халқчиллик, дўстлик, ватанпарварлик ва вафо руҳида тарбиялаш энг аввало илм орқали амалга оширилишини таъкидлаган. У билимнинг қудратли куч эканлигини кўрсатади. Мунис илмнинг афзаллиги тўғрисида мактаб ва мадрасаларда ўқитиладиган фанларнинг моҳиятини шеърӣ мисраларда шундай баён этган эди:

*«Гоҳо талабалар бирла гулхан аро
Суруб дардкашликка юз можаро,
Гаҳи риндлар базмига йўл топиб
Ҳамонки мақсудга қул топиб,
Гоҳи мактаб ичра кириб шодком,
Мадраса сари айлаб ҳиром.
Қаю ерда аҳбоб базм айласа,
Тараб иртиқобига азм айласа
Ўзимни олар ичра солур эрдим,
Кўнгул қонгунча баҳра олур эрдим.»*

Мунис «Саводи таълим» асарида донишманднинг илмга бўлган эътиқоди унинг ўз хатида акс этишини алоҳида таъкидлайди. Шунингдек, хатни чиройли, ҳусндор ва хатосиз ёзилишининг тарбиявий аҳамиятини қуйидагича очиб беради.

*Хаттидин ўлуб хужаста таълим,
Таълим фани хатига таслим,
Шарманда хати сабз хатлар,
Хол офати хатида нуқталар.
Таълим берур на бир рақамдин,
Хат ёзмоқ иши ети қаламдин.*

Шоир инсонларни бир-бирига меҳр-оқибатли бўлишини, дўстлик ришталарини боғловчи номалар ёзиш ҳақидаги ғоясини, мақсади ва вазифаларини алоҳида баён этади:

*Кўп муддат эрди гуруҳи муштоқ,
Таълим сумакбағрига ушшоқ,
Машқ этмак ишида хат битарга,
Таълим вуқуфига етирга...
Билганча суруб қаламни ҳар ёни
Таълим ишин айлар эрдим осон.*

Мунис ижодиётида одоб-ахлоқ масалалари алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг ижодиётидаги асосий йўналишлар: ноҳақлик ва зулмга қарши адолат, сахийлик, халққа чексиз муҳаббат, илм-маърифат, жаҳолатга қарши курашувчи инсоний фазилатлар.

Мунис ўз замонидаги ўзаро урушлар, ҳирсу дунё одамларни бир-бирига нисбатан меҳрсиз бўлишга асос бўлди дейди:

*Не натижа берур адаб, ҳунаринг
на назарга кирар насаб гуҳаринг.
Бас эрур бу замонда бисотинг аро
қара Сийму заринг.*

Мунис ўз асарларида меҳр-оқибат ҳамда дўстлик туйғуларини теран сатрларда шундай ифодалаган эди:

*Эй дўст, тани зарим аро жоним эдинг,
Иқлими муҳаббат уза султоним эдинг.
Хуш келдингу жонимда нишиман қилдинг
Хуш борки, баса азиз меҳмоним эдинг.*

Мунис ўз асарлари билан тарбия масалаларига катта эътибор берди. Унинг дидактикаси инсонни юксак олижаноблик, ростгўйлик, ҳалол, илмга чанқоқ, меҳру оқибатли бўлишга қаратилган. Муниснинг адабий ва педагогик ғоялари мактабларда туғри, чиройли ёзув тартиб-қоидаларини ургатиш услуби сифатида хизмат қилган ва қилмоқда.

Муниснинг бой мероси келажак авлод тарбиясида муҳим ўрин тутди.

Мустақил иш.

Муниснинг «Саводи таълим» асарини ўрганиш. Мунис. Сайланма. 332—341-бетлар.

ХІХ АСРНИНГ 80—90 ЙИЛЛАРИДА ТУРКИСТОНДАГИ ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИК ФИКРЛАР

ХІХ асрнинг 80-йилларида чоризмнинг халқ манфаатига қарама-қарши мустамлакачилик сиёсати синфий зиддиятларни янада кескинлаштирди. 1886 йилда тасдиқланган «Туркистон улкасини бошқариш тўғрисида низом» халқни, айниқса, деҳқонларни аянчли аҳволга солди. Бундай оғир шароитда Туркистонда илғор зиёлилар ижтимоий ҳаракатларни бошлаб юбордилар. Бундай ҳаракатларда Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Анбар отин, Дилшода Барно, Асирий, Аваз Утар ва бошқалар фаоллик кўрсатдилар.

Ижтимоий-маърифий ҳаракат вакиллари аввало халқни Россиянинг маданиятини ўрганишга даъват этишга ундадилар эди. Лекин улар ўзбек халқининг камситилишига муросасиз курашдилар. Анбар отин «Нойибтура аёли Екатерина»га сарлавҳали шеърида шундай ёзганди:

*Сингилжон ҳамсоя бўлдик сирни пинҳон этмагил.
Ўзбеку ғайрия бу деб, миллат исён этмагил.
Покиза устолда ўлтирмоқ, ажаб бергай шуку,
Бу фақат бизларга хос деб, фикри нодон этмагил.
Ҳамнафас санга ноиб, насиҳат айлағил,
Сарт миллатларни хўрлаб, чашми гирён этмағил.*

Маърифатпарвар шоиранинг юқоридаги шеърдан маълумки, у меҳнаткашларни эзишга ва уларга кўрсатилаётган зулмга қарши исёнкор бўлган.

Марказий Осиё Россия мулкига айланганидан кейин Россия ҳукуматида унинг иқтисодий, ижтимоий ва маърифий тараққиёти учун илмий, маърифий иш олиб боришга зарурат туғилган. Натижада айрим иқтидорли олимлар бу ўлкадаги барча ишларни ўз қўлларига олганлар. Ўлканинг табиий географияси олим, сайёҳ Н. А. Северцов, А. П. Федченко, И. В. Мушкетов, тарихчи В. В. Бартольд, Н. И. Василевскийлар томонидан илмий тадқиқ қилина бошланди. Ўлкани ўрганиш ва тиббиёт жамиятлари маҳаллий характерга эга бўлиб, уларнинг кўпи Россия миқёсидаги жамиятларнинг бўлимлари эди. Туркистон ўлкасида ҳаммаси бўлиб 15 та илмий жамият ишлаган. Уларда олимлар тарих, шарқшунослик, археология, тиббиёт ва бошқа фанлар бўйича илмий кузатишлар олиб бوردилар. Натижада Туркистоннинг тарихий тараққиёти, санъати, маданияти ва маорифига доир маърифий характерга эга бўлган кўплаб илмий ишлар яратилди.

XIX асрнинг 80- йилларида Чор Россиясининг Марказий Осиё халқларини руслаштириш сиёсатига доир чора-тадбирлари халқнинг норозилигини кучайтирди. Уша пайтларда ташкил этилган рус мактабларида қисман ўзбек, тожик, қozoқ болалари ҳам ўқир, лекин уларнинг сони ниҳоятда кам эди. Ота-оналар мазкур мактабларда исломиядан таълим-тарбия берилмаганлиги сабабли улардан ўз болаларини олиб кета бошлаганлар. Шунга кўра, Туркистон маъмурлари мусулмон руҳонийлари билан ҳамкорликни мустаҳкамлаш учун мактабларда янгича мазмунли таълимни жорий этишни маъқул кўрдилар. 1884 йилнинг декабрида янги ва эски шаҳар ораллигида янгича рус-тузем мактаби очилди ва аста-секин бундай мактаблар Самарқанд, Фарғона вилоятларида ҳам ташкил этила бошланди.

Мазкур мактаблардаги ўқитиш тартиби қуйидагича эди:

Рус-тузем мактабларида ўқиш одатда 1 сентябрдан бошланиб 20 майда тугар эди. Туркистоннинг барча мактаблари учун 1895 йилда машғулотлар жадвали тузилди. Барча рус-тузем мактабларида 4 соатдан дарс бўлиб, ўқиш эрта соат 9 дан бошланиб бир яримда тугар эди.

Бир босқичли рус-тузем мактабларида биринчи, иккинчи, учинчи ва тўртинчи бўлим («жамоа») бўлар эди. Бу бўлимлар ўз навбатида икки асосий группага бўлинади. I—II бўлим бир группа. III—IV бўлим иккинчи группа. Бу группаларни русча ва ўзбекча синф ўқитувчиси навбат билан икки соатдан ўқитар эди. Бу икки бўлимни бир хонага жойлаштириб бир ўқитувчи ўқитар эди.

Дарс жадвали икки бўлим болаларини бир вақтда ўқитишга мўлжаллаб тузилар эди.

Кунлар	Соатлар	I булим	II булим	III булим	IV булим
Шанба	9—10 10 ⁵ —11 ⁵ 11 ²⁵ —12 ²⁵ 12 ³⁰ —1 ³⁰	Шариат — Маҳал. тил —	Шариат — Маҳал. тил —	— Шариат — Маҳал. тил	— Шариат — Маҳал. тил
Якшанба	9—10 10 ⁵ —11 ⁵ 11 ²⁵ —12 ²⁵ 12 ³⁰ —1 ³⁰	Шариат — Маҳал. тил —	Шариат — Маҳал. тил —	— — Маҳал. тил Тарих	— — Маҳал. тил Тарих
Душанба	9—10 10 ⁵ —11 ⁵ 11 ²⁵ —12 ²⁵ 12 ³⁰ —1 ³⁰	Шариат — Маҳал. тил —	Шариат — Маҳал. тил —	— — Арифметика География	— — Арифметика География
Сешанба	9—10 10 ⁵ —11 ⁵ 11 ²⁵ —12 ²⁵ 12 ³⁰ —1 ³⁰	— — Маҳал. тил —	— — Маҳал. тил —	— — Шариат География Арифметика	— — Шариат География Арифметика
Чоршанба	9—10 10 ⁵ —11 ⁵ 11 ²⁵ —12 ²⁵ 12 ³⁰ —1 ³⁰	— — Маҳал. тил Арифметика —	— — Маҳал. тил Арифметика —	— — Шариат — География	— — Шариат — География
Пайшанба	9—10 10 ⁵ —11 ⁵ 11 ²⁵ —12 ²⁵ 12 ³⁰ —1 ³⁰	— — Маҳал. тил Арифметика Маҳал. тил	— — Маҳал. тил Арифметика Маҳал. тил	— — Арифметика Тарих —	— — Арифметика Тарих —

1906 йил 31 мартда собиқ Маориф вазирлиги «Бегона халқлар ибтидоий мактаби» ҳақидаги янги қондани маъқуллайди. Бу «қонда»га мувофиқ, маҳаллий халқ болаларига она тилидан хат-савод ўргатишни ҳам рус тили ўқитувчисига топшириш лозим эди, ерли муаллим эса фақат шариатни ўқитиши керак эди. «Қонда»нинг бу моддасини Туркистон рус-тузем мактабларига татбиқ қилиш анча қийин эди: ерли халқнинг тасаввур қилишича «мусулмонча хат» дин билан боғланган эди. Шундай бўлгач, мусулмонча хатни рус тили ўқитувчиси ўргатса, маҳаллий халқда рус-тузем мактабларига ишончсизлик ортиш ва исён кўтарилиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам ўқитиш масалалари тез-тез муҳокама қилинган. 1905 йил 23 августдаги мажлисда икки босқичли рус-тузем мактабларида янги фанларни ўқитиш ва таълим муддатини қисқартириш маса-

лалари кўрилган бўлиб, унда «Аввали илм» китобини бир ой, «Бидон» китобини икки ой, «Фиқҳ Қайдоний» китобини эса 4 ой муддатда ўқитиш таклиф этилган. Шу билан бирга, Умар Насафийнинг «Мухтасар виқоя» ва «Ақоид» китобларидан диний маълумотлар ҳам бериш масаласи муҳокама этилган.

Тадқиқотчи олим Йўлдош Абдуллаевнинг ёзишича, «Аввали илм» дарслиги савол-жавоб шаклида ёзилган 5 бетли диний китоб, «Бидон» бир босма табоқ ҳажмли араб ва форс тили грамматикаси дарслиги, «Фиқҳ Қайдоний» 16 бетли диний китоб, «Мухтасар виқоя» эса «Виқоя» китобининг қисқартирилгани бўлиб, унда таҳорат, намоз, рўза, ҳаж, мерос, талоқ ҳақидаги маълумотлар берилган. Умар Насафийнинг «Ақоид» китоби арабча ёзилган бўлиб, мадрасада ўқитилар эди. У идеалистик фалсафий асардир.

«Муҳиммотуддин» китобининг асл номи «Муҳиммотуддин-ли авлодул муслимин». «Мусулмон болалари учун диннинг энг муҳим йўллари» бўлиб, Тошкентдаги биринчи рус-тузем мактабининг ўзбек синфи муаллими Тошхўжа Эшонхўжаев томонидан ўзбек тилида ёзилган дарсликдир.

Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (1184—1291)нинг ахлоқий-фалсафий асари «Гулистон», «Бўстон», Мулла Муҳаммадрасул Расулийнинг «Раҳбари форсий», Муҳаммадамин ибн Муҳаммадкарим ҳожи (Фаҳриддин)нинг «Туркча қоида», «Жўғрофиян риёзий», «Раҳбари аввал» каби дарсликлари рус-тузем мактабларида ҳам қўлланилар эди.

Чимкентлик Умаржон Абдуғафур «Устоди аввал» дарслигини ўрганиб шундай ёзган эди: Ушбу «Устоди аввал»ни ўқигон ёш шогирдлар эски тартиб билан ўқишни (нг) азоб ва машаққатларидан қутулиб, тез фурсатда муддаолариға ва мақсадлариға, яъни қора хатни ўқимоқ ва ёзмоқ давлатиға осонлиқ билан етиб, оз вақтда бу Туркистон музофотида турғувчи фуқароларни (нг) асарлари ёзадурғон ва қора хатни ўқийдурғон бўлиб қолсалар ажаб эмас деб умид қиламиз¹.

Рус синфларидаги таълим асосан таржима услуби (1884—1897 йиллар) ва кўрсатмали натурал услубида (1898—1917 йиллар) олиб борилган. Таржима услубида мавзулар аввал рус тилида, сўнгра ўзбек тилига таржима қилиб ўтилган.

Ўзбек синфлари учун Саидрасул Сайидизов яратган «Устоди аввал» дарслиги ғоят катта шухрат қозонган.

Туркистон ўлкасида 1886 йилда 4 та рус-тузем мактаби бўлиб, уларда таълим олган 116 нафар ўқувчининг ҳаммаси ерли миллат болалари эди. 1886 йил охирида мазкур мактаблар сони 28 тага, улардаги ўқувчиларнинг умумий сони 701 нафарга етган, уларнинг 650 нафари ерли халқнинг, 51 нафари русларнинг ўғил-қизлари эди. Лекин ўқувчиларнинг фақат ўн беш фонзи рус-тузем мактабини тўлиқ битириб чиқиб, гувоҳнома олган. Чунки дастлабки даврда ерли халқ рус-тузем мактабига

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1903 йил, 48 сон.

ҳадик билан қараган, шунингдек турли-туман иғволар болаларнинг ўқишини ташлаб кетишига сабаб бўлган¹.

Рус-тузем мактабларини очишдан кўзланган мақсад мусулмон болаларига рус тилини ўргатиш эди. Чунки Марказий Осиёдаги ҳар бир фуқаро маъмурий раҳбарларнинг тилини билиши шарт эди. Шунга кўра, бундай мактабларнинг сони кўпайтирилиб, улардаги таълимнинг мазмуни такомиллаштириб борилди.

1891 йили Хивада, 1894 йили Бухорода, 1905 йили Тошкент шаҳрида икки босқичли рус-тузем мактаби ташкил қилинди. Бундай мактаблар сони аста-секин кўпая бошлаган. Тадқиқотчи олим Ф. Думенконинг илмий-тадқиқот маълумотларига кўра, Сирдарё вилоятида 34 та, Фарғона вилоятида 20 та, Самарқанд вилоятида 15 та, Еттисув вилоятида 19 та, Закаспийда 10 та икки босқичли рус-тузем мактаблари очилган.

Рус-тузем мактабида бир киши фахрий мутавалли қилиб тайинланган. Фахрий мутавалли мактаб жойлашган шаҳар ёки қишлоқда яшайдиган ўша ернинг энг йирик бойларидан бўлган. Чунончи, Тошкентдаги 1-рус-тузем мактабига машҳур Саидкаримбой, 3- мактабга Қози Муҳиддинхўжа Ҳакимхўжа Эшонов, икки босқичли рус-тузем мактабида Тошкентнинг йирик бойлари Маҳсудхон ва Орифхўжа Азимхўжаев фахрий мутавалли бўлган эди². Фахрий мутаваллилар 1899 йил 29 мартда қабул қилинган йуриқнома асосида иш олиб борганлар. Бу мактабларнинг ўқитувчилари семинарияни битириб чиққан билимдон, ҳар тарафлама тарбияланган шахслар бўлиб, улар маълум буйруқлар билан ишга қабул қилинган. Маҳаллий ўқитувчиларнинг маоши рус ўқитувчиларнинг маошидан анча кам эди. Ўзбек синф муаллими бир йилда 240 сўм, мактаб мудирини эса 600 сўм оларди. Ўқитувчиларнинг маоши етарли эмас эди, шунга қарамай, С. Саидазимов, М. М. Орақулов, М. Расулов каби кўплаб ўқитувчилар жонбозлик билан меҳнат қилардилар.

Мазкур даврда Марказий Осиёнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида кескин ўзгаришлар рўй берди ва бунинг асосий сабаб халқнинг азоб-уқубатли ҳаёти бўлди. Мустамлакачилик машаққатидан қутулиш учун 1892 йил 7 июнь кунин Тошкентда, 1898 йили Андижоннинг Мингтепа қишлоғида ва Туркистоннинг Жиззах, Самарқанд, Бухоро ва Хива каби вилоятларида халқ кўзғолонлари, аниқроғи, Чор Россияси ҳукмронлигидан норози бўлган руҳонийлар Эшон Муҳаммадали Халифа, Собир суфи (дукчи эшон — Мадали эшон) бошчилигида мусулмонларнинг кўзғолонлари бўлди. Лекин уларнинг аёвсиз бостирилиши халқнинг икки томонлама эзилишига олиб келди. Ҳаёти янада оғирлашган халқнинг илму маърифатга интилиши сусайди.

¹ И. Абдуллаев. Эски мактабда хат-савод ўрганиш. Тошкент, 1960 75-бет.

² И. Абдуллаев. Эски мактабда хат-савод ўрганиш. Тошкент, 1960, 83-бет.

Маҳаллий болалар мактаблардан кета бошладилар.

Туркистонда 1895 йилда биринчи янги усул мактаби очилди. Унинг бошқа мактаблардан фарқи—бойлар ва камбағалларнинг болалари биргаликда ўқиши ҳамда диний илмлар билан бирга дунёвий фанлар ўқитилишида эди. Янги усул мактабларининг кўпайишига чор амалдорлари ва маҳаллий руҳонийлар тўққинлик қилдилар. Янги усул мактабларини ҳимоя қилиш учун 1909 йилда 3 кишидан иборат комиссия тузилди. Комиссия маҳсус «қонда» ишлаб чиқди ва чор амалдорлари ўртасида муҳокама этди. Губернатор маслаҳатчиси А. А. Семенов қуйидаги таклифни киритди. Янги усул мактаблари икки турдан иборат эди: Биринчиси масжидлар қошидаги мактаблар, иккинчиси товуш усулига асосланган янги типдаги мактаб эди. Янги усул мактабларининг бошқа мактаблардан фарқи: Дарсни синф тартибида ўқитиш, дарсликлар ўз она тилида бўлиб, фақат Қуръони каримни араб тилида ўқитилиши, савод ўргатиш даврида болаларга ўқиш ва ёзишни ўргатиш, аниқ фанларни ўқув дастурига киритилиши, ўқувчиларни парталарда ўтказиб, кўргазмали дарслардан ҳам фойдаланар эди. Бу мактаблар дастлаб Самарқандда, Фарғонада ташкил этилган эди. Янги усул мактабларида асосан ўқитиш она тилида олиб борилса-да, ўқитувчининг миллати ва дарсликларни қайси тилда нашр этишга қараб ўқитилар эди.

Маҳаллий халқ фарзандлари рус-тузем ва билим юртларида турли миллатлар (рус, қozoқ) билан бирга таълим олар эдилар. 1870 йили Самарқандда маҳаллий миллат болалари учун ҳам рус-тузем мактаблари очилди. 1877 йили Тошкентда эрлар ва қизлар прогимназиялари (тўлиқсиз гимназиялар) очилди ва кейинроқ гимназияга айлантирилди. 1884 йил 19 декабрда Тошкентда, 1887 йили Самарқандда ташкил қилинган биринчи рус-тузем мактаблари ҳамда 1889 йили Самарқандда очилган хотин-қизлар гимназияси маърифатчиликни тарғиб қилишга хизмат қилди.

XIX аср охири XX аср бошларида Марказий Осиёда маърифатпарварлик ҳаракати кенг ривожланиб, бу ҳаракатнинг бошида Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Ҳамза Ҳакимзода, Садриддин Айний, Абдуқодир Шакурый, Саидахмад Сиддиқий, И. Раҳматуллаевлар туриб ўқув дастурлари, дарслик ва методик қўлланмалар яратишда фаоллик кўрсатдилар ва янги мактаб — халққа хизмат қиладиган мактаблар ташкил қилишга ҳаракат қилдилар.

АБДУҚОДИР ШАКУРИЙ

Самарқанд шаҳрида биринчи янги усул мактабини ташкил қилган зиёлилардан бири Абдуқодир Шакурыйдир. У 1875 йилда Ражабамин қишлоғида боғбон оиласида туғилган.

Шакурый ўзининг таржиман ҳолида шундай деб ёзади: «Менинг туғилган жойим Самарқанднинг шарқ томонига жой-

лашган Ражабамин қишлоғидир. Хат-саводимни чиқарганимдан сўнг, Орифжонбой мадрасасига жойлашдим ва ўқитувчи Тўрахожа мударрис қўли остида ҳуқуқ илми, грамматика (сарф ва нахф) араб тили, логика (мантиқ) ва ақоид илмларини ўргандим. Ҳар ёз таътил вақтларида эски тартибда ўз уйимда мактабдорлик қилар эдим. Аммо таълим-тарбия усулининг қийинлиги мени доим қийнар эди. Бир кунги ўз ишим билан Самарқанд шаҳридаги гимназияга кўзим тушди. Очиқ деразаларидан муаллим ва шогирдларга диққат билан қарар эдим ва камоли интизом ила рафтору ҳаракатлари одоб ва ахлоқ доирасида эканлигини кўрдим. Таажжубланиб ўз-ўзимдан сўрар эдимки, «нима сабабдан биз мусулмонлар бу хилдаги мактаб ва мадрасаларга эга эмасмиз. Шу тариқа дилкаш жойлар қуриб мусулмон болаларини тарбия қилиш бизларга ҳам муяссар бўлармикан. Бу жиҳатдан кўп мутаассир эдим. Аммо на чораки, бу матлабимни ҳеч кимсага изҳор этишга журъат этолмас эдим».

Ушбу гимназиянинг кўриниши Шакуррийнинг кўз ўнгидан кетмайди, у маҳаллий халқ болалари учун ҳам шундай мактаб ташкил қилишга ҳаракат қилади.

Шакуррий бир вақтлар соатини тузатиш учун Уста Баҳридиннинг Растан Нав кўчасида жойлашган дуконига кирганлигини, соатсознинг бир варақ қоғозни диққат билан ўқиётганлигини, унинг нима эканлигини сўраганида соатсоз «бу газета, бу орқали кўрларнинг кўзи очилади ва, ҳатто, бутун дунёни кўра олади», деб жавоб берди. Шакуррий бу варақани соатсоздан олиб, ўқиб чиқади. У ўзбек тилида чиқадиغان ягона «Таржимон» газетаси эди. Шу аснода Шакурийда газета ўқишга ҳавас туғилади. У газеталар орқали Озарбайжон, Татаристон ва Қрим мактабларидаги янги ўқитиш усулларидан хабардор бўлади. Бу тўғрида шундай деб ёзади: «Бир кун хабардор бўлиб, «Таржимон» газетасининг бир йиллик обунаси учун 4 (тўрт) сўм тўладим, газетани қизиқиш билан мутолаа қила бошладим. Мазкур газетада янги усул мактаблари ҳақида мақолалар ҳам босилиб турар эди. Мен бу мактабларни кўришни орзу қила бошладим. Охирида Қўқон шаҳрига бориб 10 кун давомида янги усул мактабида бўлиб, унинг таълим-тарбия усуллари билан танишдим. Самарқандга қайтайтиб, Қозонда ҳам шундай мактаблар борлигидан хабар топдим. Шундан сўнг ўз мактабим учун Қозондан баъзи дарсликлар олдим». Шакуррий шундан сўнг бутун фаолиятини янги усул мактаби ташкил қилишга сафарбар этган. Биринчи марта ўз қишлоғи Ражабаминда 1921 йилнинг кузида янги усул мактаби ташкил қилган. У даврларда дарслик ва қўлланмалар бўлмагани сабабли, Шакуррий ҳарфларни доскага ёзиб қўяр, ўқувчилар эса уларни ўз дафтарларига кўчириб ёзар эдилар. Шунингдек, у қисман татар тилида ёзилган китоблардан ҳам фойдаланар эди.

Татар зиндилари Россия билан анча яқин алоқада эдилар. Бу ҳол тараққийпарвар кишилар учун жаҳон маданияти ила

танишиш ва улардан қисман ўз мактабларида фойдаланишда катта ёрдам берар эди. Улар турли дарслик ва мажмуалар асосида ўз мактаблари учун қўлланмалар яратардилар. Шунингдек, Шакурый ҳам татар педагоги Абдулходий Мақсудийнинг «Муаллими аввал», «Муаллими соний» деб аталган дарсликларидан ўз мактабида фойдаланган.

Чор ҳукуматининг маҳаллий амалдорлари бу мактабнинг очилишига расман қарши бўлиб, унинг ўқув дастурини қаттиқ назорат қилардилар. Улар мактабда ўтиладиган диний дарсликларга ҳеч қандай тўсқинлик қилмас, аммо дунёвий фаннинг ўқитилишидан ташвишланар эдилар. Мактабда арифметика, география, тиббиёт каби дунёвий фанлар ўқитиларди, холос. Ҳукуматнинг маҳаллий маъмурлари тез-тез келиб мактабни текширар, ўқувчиларнинг китоб-дафтарларини кўздан кечирарди.

Шогирдларидан бирининг айтишича, Шакурый қийинчиликлар билан қўлга киритган ягона глобусни фақат махсус вақтда синфга олиб кирар, бошқа вақтда эса яшириб қўяр экан. Болаларни олти ойда саводли қилиб чиқарадиган янги усул мактабнинг пайдо бўлиши айрим саводсиз ва ҳасадгўй маҳаллий амалдорларни ташвишга солиб қўйган, улар бундай мактабларнинг очилиши ва кенг тарқалишига қаттиқ қаршилик кўрсата бошлаганлар.

Шакурыйнинг ёзишига кўра, у ўз мактаби учун шаҳардан аравада доска ва парталар олиб келаётганида, беҳуда ғазабланган қишлоқ руҳонийлари «Энди уйингизга бир бутхона солинг» деб пичинг қиладилар. Жасоратли муаллим эса «Керак бўлса, уни ҳам қурамыз» деб жавоб беради ва қўрқмасдан ишини давом эттираверади.

Шакурыйнинг таржимаи ҳолида яна қуйидагиларни ўқиймиз: «Афсуски, кишилар бу ўқитиш усулининг фойда ва ҳақиқатидан воқиф эмас эдилар. Менинг ўзим ва мактабимни баъзилар таъриф-тавсиф этсалар, баъзилар эса ёлғон хабарлар тарқатар эдилар. Болаларнинг ўқишга келиш ва кетиш вақти тартибсиз бўлиб, шунга кўра, мактабда дуруст интизом йўқ эди. 3—4 та доимий шогирдимдан ташқари, бошқа болалар сабрсизлик қилар эдилар, баъзилари бир ой, икки ой, уч ёки тўрт ой ўқиб, ҳеч қандай рухсатсиз мактабдан кетиб қолар эдилар».

Шундай бўлишига қарамай, мактаб кундан-кунга мустаҳкамланиб борар, борган сари кўпроқ болаларни узига жалб этарди. Муаллим Шакурый ўз ўқувчилари учун йилда бир марта умумий имтиҳон уюштирар, имтиҳонда ота-оналар олдида ўқувчиларнинг билимларини синаб кўрар эди. Имтиҳонга одамлар тўда-тўда бўлиб келиб, ўз болаларининг қисқа муддат ичида хат саводли, ҳисоб, география ва тиббиётдан маълумотга эга бўлганини кўриб ҳайратланардилар.

Ана шундай шароитда Шакурый болалар учун ўз она тилида ўқиш китоблари, дарсликлар яратиш зарурлигини яхши тушунди. У боланинг ёшига мувофиқ тарзда ахлоқ, одоб ва

турмуш қондаларидан дастлабки маълумот беришни кўзда тутиб, дарслик тузишга киришди. Биринчи навбатда алифбе китобини тузиш ва нашр этиш лозим эди. Биринчи алифбени Шакурийнинг ўзи тузди. «Раҳнамои савод» («Савод чиқариш раҳбари») деб номланган бу китоб яхши ғоғозда настаълиқ хати билан ёзилган бўлиб, Шакурийнинг шогирди, ёзувчи Раҳим Ҳошимнинг айтишича, ундаги сўзлар бўғинларга ажратиб кўрсатилган, китоб охирида ўқиш учун кичик хрестоматия берилган. Шакурий кўп йиллик педагогик фаолияти натижасида болаларни ўқитишда «товуш-ҳарф» усули (ҳар бир товушни алоҳида ҳарф билан ёзиш)нинг қулайлиги ва осонлигини аниқлади ва 1913 йилда унинг раҳбарлигида, шогирдларидан бири Самарқанднинг машҳур педагогларидан бўлган Исматулла Раҳматуллаев товуш-ҳарф усули асосида янги «Алифбе таълими» китобини тузди. Бу китоб Тошкент шаҳрида нашр қилинди. Дарслик араб алифбесида тожик тилида ёзилган бўлиб, у кўп йиллар давомида савод чиқаришда энг яхши қўлланма сифатида хизмат қилди. Унинг кириш қисмида тез ва осон савод чиқариш масаласи бўйича услубий маслаҳатлар берилган. Бу алифбе товуш-ҳарф услуби асосида тузилган. У 46 бетдан иборат бўлиб тахминан, 90 та дарсга мўлжалланган. Шунингдек, аналитик-синтетик усул асосида ёзилиб, 3 қисмдан ташкил топган. Болаларни ҳарфларнинг элементлари билан таништириш, ҳарфларнинг турли кўринишлари, таълим-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ҳикоя ва шеърлар араб тилида ёзилган эди. Алифбе китобининг сўнгги саҳифасида мажмуа қисми бошланади, унда кичик-кичик тарбиявий аҳамиятга эга бўлган, ҳикоялар, шеърлар берилган.

Шакурий томонидан 1907 йилда ёзилган иккинчи китоб «Жомеъул ҳикоеъ» («Ҳикоялар тўплами»)дир. У қайта тузатилиб, тўлдирилиб, 1911 йилда иккинчи марта нашр қилинган. Китоб бошланғич мактабнинг иккинчи синфи учун хрестоматиядир. Унинг биринчи бетида шундай ёзилган:

«Бу рисола бошланғич мактабларнинг иккинчи синф шогирдларини ўқитиш учун тузилди. Китобни тузишда ўзбек ва тожик тилидаги китоблардан фойдаландим».

Етмиш икки бетли бу китобнинг матни нафис ғоғозда аниқ, чиройли хат билан ёзилган. Биринчи қисмига тарбиявий аҳамиятга молик 48 та кичик-кичик ҳикоялар киритилган. Иккинчи қисмида мумтоз ёзувчиларнинг асарлари ва таржималаридан олинган 15 та шеърини парча берилган.

Ўқувчилар диққатини аввало китобнинг тили: унинг соддалиги, раволиги ва ифодалилиги ўзига жалб қилади. Иккинчидан, китобда берилган материаллар бошланғич мактабнинг II ва III синфларидаги болаларнинг ёши ва савиясига ғоят мосдир. Муаллиф китобнинг бошида янги усул мактабидаги ўқиш-ўқитиш ишлари ҳақида қатор услубий маслаҳатлар берган. Китобга, мумтоз шоирларнинг асарларидан қизиқарли матнлар танлаб олинган. Болалар зўр ҳавас ва қизиқиш билан ўқийди-

ган ҳар бир ҳикоя охирида ахлоқ ва тарбия бўйича қисқа-қисқа хулосалар чиқарилган.

Китобда Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Жомийнинг шеърлари, ҳикоя ва ғазаллари билан бир қаторда, рус классик ёзувчиларининг таржима қилинган эртак ва масаллари мавжуд эди. Жумладан, И. А. Криловнинг «Маймун ва кўзойнак», «Қарға ва тулки» масаллари, Л. Н. Толстойнинг болалар учун ёзилган «Бобо ва набира», «Икки уртоқ», «Пётр биринчи» каби ҳикоялари киритилган.

Китобнинг таълим-тарбиявий аҳамияти шундан иборатки, ундаги ўқув материалларининг ҳаммаси болаларда ахлоқий сифатларни шакллантиришга хизмат қилади.

Шакурий томонидан тузилган ва нашр қилинган яна бир китоб «Зубдатул ашъор» тўплами бўлиб, унда кўп шоирларнинг шеърлари берилган. 36 бетлик бу тўпلام майда настаълик хати билан, шеърлар эса саҳифаларнинг четларига (ҳошияларига) шикаста хати билан ёзилган. Ҳар бир саҳифада 40—66 мисра шеър бор.

Тўпلامда Саъдий, Жомий ғазаллари, ўзбек, тожик ва озарбайжон шоирларининг асарларидан намуналар келтирилган. Китобнинг кириш қисмида бу намуналар ўқувчиларни ўша замондаги билим ва маданияти билан таништиришда катта ёрдам бериши ҳамда тарбиявий аҳамиятга эга эканлиги сабабли тўпلامга киритилгани қайд қилинган. Шакурийнинг бу тўпلامي тузишдан асосий мақсади ўқувчилар олган билимларни такомиллаштириш ва мустаҳкамлаш, уларда шеърятимизни ўрганишга ҳавас уйғотиш, мумтоз адабиёт намуналари билан таништиришдир. Китобдаги янги усул мактабига атаб ёзилган тожик тилидаги шеърда:— Эй муаллим, мактабинг тараққиёт топиб, сернур бўлсин, яхши номинг то абад дунёда машҳур бўлсин. Ғайрат қил, токи биз олиму доно бўлайлик,— ахир, биз савтия усулининг севгучиларимиз, тарбият қил, ҳар кишининг хотирини шод қил. Ҳар фандан бизга ўргат, биз баҳраманд бўлиб нодонликни нари қувайлик. Гарчи нодон кишилар сенга таъна-ҳақорат этсалар ҳам ғам ема. Албатта, душманлар шармисор бўлулар!

Абдуқодир Шакурий биринчи бўлиб мактабда ўғил ва қизларни бирга ўқитилишини жорий этди. Дастлаб қизлар учун янги усулдаги мактаб ташкил қилиб, унга аёл киши муаллимлик қила бошлади. Шакурий маҳаллий халқ фарзандларини ўқитиш ва тарбиялаш учун жонбозлик кўрсатган адиб эди. 1921 йилда Самарқанд шаҳридаги 11-нчи мактабга мудир қилиб тайинланди. Кўп йиллар мобайнида шу мактабда мудир ва она тили ўқитувчиси бўлиб ишлади. Ўқитувчилар конкурсида қатнашди. 1923 йилнинг 8 июлида «Правда» газетасида конкурс натижалари эритилди. Конкурсда 27 та илғор ўқитувчи биринчи ўринни эгаллади. Шакурий ҳам «Энг яхши ўқитувчи» деган унвонга сазовор бўлган.

Шакурий маҳаллий халқ фарзандларини баркамол қилиб

тарбиялашда бошланғич таълим мазмунини бойитди, унинг та-
раққиётига катта ҳисса қўшди.

Мустақил иш

*М. Фаттаев «Атоқли педагоглримиз» китобидан 6—27-бет-
гача ўқиб-ўрганиш.*

ИСМАТУЛЛА РАХМАТУЛЛАЕВ

Бошланғич таълимнинг асосчиларидан, маорифимиз риво-
жига бутун умрини бахшида этган жамоатчи олим ва фидойи
педагоглардан бири Исматулла Раҳматуллаев эди.

И. Раҳматуллаев 1883 йилда Самарқанд шаҳрининг Ража-
бамин қишлоғида камбағал оиласида туғилди. Унинг отаси қиш-
лоқдаги бойларнинг узумзорлари ва ерларида ёлланиб ишлаган.

Исматулланинг савод чиқариши, билимдон ва етук педагог бўлимида Абдуқодир Шакурий оиласи кучли таъсир кўрсатган. (уни хат-саводга ўргатган Шакурийнинг онаси — муаллима Биби Розия бўлган). Ёшлигидан ўқиш, билим олишга ҳавас-манд Исматулла эски мактабни тугатиб, 1901 йилда илғор педагоглардан бири ташкил этган янги усул мактабига кириб ўқийди. Уни муваффақиятли тамомлаб, 1905 йилдан машҳур педагог Шакурий очган янги усул мактабига ўқитувчи бўлиб ишга ўтади ва айни замонда рус педагоги Стачков томонидан очилган рус-тузем мактабида ўқишни давом эттиради. У ерда рус тили, арифметика, география ва бошқа дунёвий фанларни ўрганadi. Худди шу йилларда Шакурий билан бирга Қўқон шаҳрига бориб, у ердаги янги усул мактаблари билан, ўзбек адабиётининг асосчиси, атоқли педагог Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий билан танишади.

И. Раҳматуллаев Шакурий мактабида ўқитувчилик қилар экан, янги усул мактаблари учун дарсликлар, ўқиш китоблари, алифбе тузиш ва нашр этиш билан ҳам шугулланган. Жумладан, 1907 йилда Абдуқодир Шакурий II синф учун тузган «Жомул ҳикоят» ўқиш китобининг нашр этилишида бевосита қатнашган.

У Шакурий мактабида катта билим ва педагогик тажриба орттирганидан кейин Садриддин Айний ва Шакурийнинг маслаҳати билан ўзи мустақил равишда Самарқанднинг Регистон кўчасида меҳнаткашларнинг болалари учун янги мактаб очади. Унда дунёвий фанлар билан бирга, рус тили ўқитишни ҳам йўлга қўяди.

У 1915 йилда ўз амалий тажрибаларини умумлаштириб, рус педагоглари К. Д. Ушинский ва Л. Н. Толстойлар таъсири остида тожик тилида «Таълими алифбе ёхуд раҳбари мактаб («Алифбе таълими») китобини ёзади.

И. Раҳматуллаев Самарқандда маҳаллий миллат кишиларидан педагог кадрлар тайёрлаш ишига катта ҳисса қўшган.

1922 йилгача маҳаллий ўқитувчилар тайёрлайдиган қисқа муддатли курслар ташкил этишга раҳбарлик қилган. 1922 йилдан 1926 йилгача Самарқанд шаҳрида ташкил этилган ўзбек инпроси (маориф билим юрти)нинг директори ва ўқитувчиси бўлиб ишлаган.

Уша пайтларда Самарқанд инпроси фақат ўқитувчилар тайёрлайдиган билим юрти сифатида эмас, балки янги зиёлиларни етиштириб чиқарадиган муассаса сифатида ҳам катта обрўга эга бўлган.

И. Раҳматуллаев юзлаб ёш мутахассисларни тарбиялаб, вояга етказди. Уларнинг кўпчилиги кейинчалик фан, маданият, адабиёт ва халқ ҳужалигининг бошқа соҳаларида машҳур кишилар бўлиб етишди.

Бир вақтлар Республика илк бор ташкил этилиши билан И. Раҳматуллаев Республика Халқ Маориф Комиссариати қошидаги илмий марказда жонбозлик кўрсатиб ишлайди, педагог сифатида ўзбек ва тожик мактаблари учун дарсликлар тузиш ҳамда уларни таҳрир қилиш ишларига ҳисса қўшади.

1926 йилда Ўзбекистонда биринчи марта «Ўзбек давлат китоб палатаси» ташкил этилиб, И. Раҳматуллаев унга директор қилиб тайинланади. Бу муассасада 1933 йилгача ишлайди. Уша йиллар давомида унинг раҳбарлигида китоб палатасида катта илмий-библиографик ишлар олиб борилади.

И. Раҳматуллаевнинг халқ маорифи ва маданиятини ривожлантириш соҳасидаги кўп йиллик самарали меҳнатларини ҳисобга олиб, Ўзбекистон ҳукумати 1935 йилда унга «Меҳнат Қаҳрамони» унвонини берди ва шахсий пенсия тайинлади. Халқимиз И. Раҳматуллаевнинг халқ маорифи ва маданий-оқартув соҳасидаги ишларини, маҳаллий педагог кадрлар тайёрлашдаги катта хизматларини ҳар вақт қадрлайди, ҳеч вақт уни ёдидан чиқармайди. И. Раҳматуллаев ўзининг педагогик фаолиятида баркамол инсонларни етиштириш мақсадида янги усул мактаблари учун яратган дарсликларини ўзи 1915 йилда Регистон кўчасида очган мактабида синаб кўрди. У дарсликлариди рус, татар, озарбайжон олимларининг тажрибалари ҳамда Абдуқодир Шакурӣ, Ҳамза Ҳакимзодани дарсликларининг давомчиси сифатида ривожлантирди.

И. Раҳматуллаев тузган Алифбе китоби 3 қисмдан иборат: дастлабки қисмида ҳарф элементларини ёзиш бўйича машқлар; иккинчи қисмида ҳарфларнинг турли кўринишлари; учинчи қисмида тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ҳикоя ва шеърлар.

Дарсликнинг мазмуни. Дарсликни 26 саҳифасида муаллиф араб, тожик алфавитининг ҳарфлари билан таништиради. Айниқса, араб алфавитида ҳар бир ҳарф тўрт шаклга эга эканлиги, яъни ёлғиз шакл, бош, ўрта ва сунгги шакл. Китобнинг 26-дарсида шу шаклларни ўрганиш учун кичик-кичик жумлалар берилди. Сунгра товушлар ҳақида маълумот берилди. Раҳматуллаев китобининг 32 бетида 60 дарсда араб ёзувининг

хусусиятлари ҳамда ҳарфларни қандай сўзларда қачон ишла-
тишни тушунтириб беради.

Дарсликнинг алифбе қисми шу билан яқунланади. Сўнгра
мажмуа қисми бошланади. Бунда тарбиявий характердаги ки-
чик-кичик ҳикоялар киритилган эди. Дарсликни бу қисмида
ўқувчиларни одоб-ахлоқли қилиб тарбиялашга доир мавзулар-
ни қуйидагича тавсифлаш мумкин: Ота-онага ҳурмат «Фари-
дун», «Ота ва ўғил», «Панд» («Насиҳат»), табиатни эъзозлаш,
гузаллик, тўғрилиққа доир «Сув», «Чор фасл» ва бошқалар.

Китобдаги кичик гап ва матнларда ҳам, ҳикматли сўз ва
шеърини парчаларда ҳам, хуллас қаламга олинаётган ҳар бир
жумлада билим олишга муҳаббат, тозалик, ўқитувчи ва ота-
оналарни ҳурмат қилиш, дўстлик, биродарлик, садоқат каби
ғоялар батафсил ёритилган:

Ота ва ўғил

*...Ўғли ялиниб отага чунон —
Мактабдан, отажон, сўзлагин,— дерди.
— У ерга борган ҳар бир бола,
Нималар қилади, сен айтгин менга,
Отаси дедиким: эй, сен чироғим,
Азиз болажоним, кўзим қароғим.
У ерда болалар китоб ўқишар
Илм ва ҳунарни билмоққа шошар...*

И. Раҳматуллаевнинг ўзи яратган дарсликларида мазмун-
дор таълимий ва тарбиявий ғоялар билан болалар фикрини
бойитиб бориш ўз даврида катта шов-шувга сабаб бўлди.
И. Раҳматуллаев таълим бераётган болалар саводхонлиги бош-
қа мактаблардаги болаларга нисбатан юқори бўлганлиги ота-
оналар эътиборини қозонган эди. И. Раҳматуллаев қўлида таҳ-
сил олиб, илм даргоҳининг нурли эшикларини очган шогирдла-
ри Юнус Ражабий, Толибжон Содиқов, Ҳамид Олимжон, Воҳид
Абдуллаев, Фотиҳ Ниёзий, Н. Валихужаев, Ҳабиб Юсуфий,
Музайяна Алавия, Ф. Йўллошев. Р. Ҳамроевлар ҳам устозлари
каби ўзларидан яхши ном қолдирдилар. Раҳматуллаев ташкил
этган янги усул мактаби бошланғич таълимнинг ривожини учун
замин вазифасини бажарди. Унинг ёзган дарсликлари эса ке-
йинги дарсликлар учун асос бўлди.

Қатағонлик йилларида И. Раҳматуллаевни халқ душмани
деб қамадилар. У 17 йил гуноҳсиз қамоқ азобини тортди. Пе-
дагог олим 1954 йили қамоқдан озод қилинди. Қамоқхонадаги
камситишлар, тухматлар унинг иродасини буколмади. Чунки
у ҳақиқат ва келажак учун курашган инсон эди.

Самарқандда маориф ва маданий оқартув муассасаларини
ташкил этишда, уларнинг фаолиятини намунавий йўлга қуйи-
шида, маҳаллий ўқитувчиларни тайёрлашдаги хизматини ҳи-
собга олиб, Самарқанд шаҳридаги кўчаларнинг бирига И. Раҳ-

матуллаев кўчаси ва шаҳардаги 56- мактабга унинг номи берилди.

Мустақил иш

И. Раҳматуллаевнинг «Алифбе» дарслигини ўқиб таҳлил қилинг.

САИДАҲМАД СИДДИҚИЙ

Саидахмад Сиддиқий 1864 йилда Самарқандда хунарманд оиласида туғилди. Унинг отаси Ҳасанхўжа ака асли туркистонлик бўлиб, бир вақтлар Самарқандга кўчиб келган ва ўша ерда яшаб қолган эди. У тўқувчи-косиб бўлгач, амал-тақал қилиб рўзгор тебратди. Оғир турмуш ташвиши уни эрта қаритди. Саидахмад 7 ёшга кирар-кирмас отаси вафот этди. У дастлабки саводини амакисининг уйида, янғаси қўлида чиқарди. Кейин кийинчилик туфайли соатсозга шогирд тушади.

Саидахмад ўзи ҳақида шундай ёзди: «Оғир аҳволда қолган оилани боқиш учун онам мени соатсозга шогирдликка берди, у шундай хасис эдики, ҳатто, қаҳратон қишда ҳам иссиқроқ кийим бермасди. Тонг ёришмасдан бошлаб ярим кечагача тинмасдан ишлардим. Томларининг қорини кураган пайтларимда оёғим совуқдан музлаб қоларди, ўтириб узоқ йиғлардим».

Сиддиқий соатсозликни ўрганиб олгач, у ердан кетади, тўқувчилик, соатсозлик, заргарлик билан шуғулланади. Худди ўша йилларда Самарқанддаги мадрасалардан бирига ўқишга киради. Аммо йўқчилик туфайли ўқишдан кетиб, ота касби — косиблик билан шуғулланишга мажбур бўлади. Билимга ташналик уни яна мадрасага тортади. У Бухоро мадрасасига бориб жойлашади. Дарсдан ташқари вақтида Ибн Сино, Навоий, Бедил асарларини мутолаа қилади. Саидахмад табиий фанларни, тилни ўрганади. У мадрасада ўқиётган пайтидаёқ араб, форс, озарбайжон тилларида бурро гапирар, рус тилини ўрганишга ҳам қизиқар эди.

У мадрасани тугатгач, тезда кечки мактабга ўқишга киради. Сиддиқийнинг истеъдоди кўп қиррали бўлган. «Инқилоб» журналининг 1924 йил 12-сонида унинг фаолияти ҳақида шундай ёзилган: «Бизнинг текширадиганимиз самарқандлик шоиримиз Ажзийдир, Саидахмадхўжа исми, унвони Сиддиқийдир. Ўзининг асосий касби бўлмиш эътибори ила ҳозир ҳам Самарқанд чегарасида Ҳалван қишлоғида деҳқончилик билан машғулдир. Буюк бир истеъдодга эга бўлганидан кўп санъатларнинг устозидир: аввало, Сиддиқий яхши техникдир, соат ва турли машиналарни тузатмоқ ишига моҳирдир, яхши тўқувчи ва тикувчидир, яхши овчидир, мусиқа билан анча шуғуллангандир, ўз тилидан бошқа араб, форс, озарбайжон, рус тилларини биладур. Форс, араб ва рус адабиётлари билан ҳам ошнодур». Дарҳақиқат, унинг билим доираси бениҳоя кенг бўлган.

Сиддиқий 1901 йилда отасидан қолган боғни сотиб, уч йил-

лик саёҳатга отланади. Араб мамлакатларини кезиб чиқади. Жиддадаги рус элчихонасида бирмунча муддат таржимонлик қилади. Сўнг Марказий Россиянинг қатор шаҳарларини кўради. Уч йиллик саёҳат таассуротлари Сиддиқий дунёқарашининг шаклланишида, турмуш ҳодисаларига чуқурроқ қарашида катта роль ўйнайди. Шоир рус адабиёти ва маданиятини чуқур ўрганади. Россиянинг иқтисодиёти, фани ва техникасига қизиқиш кучаяди.

Саидахмад Сиддиқий 1903 йилда ватани — Самарқандга қайтиб келади ва уша йили ўз қишлоғи — Ҳалвоида деҳқон ва ҳунарманд болалари учун янги типдаги мактаб очади. Қисқа муддатда мактабнинг довуғи узоққа кетади. Сиддиқийнинг мактабига ўхшаган мактаблар кўпая бошлайди.

Сиддиқий халқ орасида фан ва техниканинг янгиликларини ташвиқотчисига айланади. Бунинг учун у аввало ташвиқот ишларини ташкил этишни зарур деб ҳисоблайди ва ўзи очган мактабда ушбу вазифаларни йўлга қўяди. Сиддиқий мактаби ўқиш-ўқитиш ақидалари жиҳатидан уша даврдаги рус мактабларига ўхшар эди. Сиддиқий катта ёшли кишилар учун ҳам биринчи бўлиб кечки мактаб ташкил қилган ва бу иш уша даврда Самарқанднинг маданий ҳаёти учун тамоман янги ҳодиса бўлганди. Янги мактабнинг ақида ва усулларини халқ орасида яна ҳам кенг ёйиш мақсадида Сиддиқий 1914 йилда мактаб курсатмали қуроллари, дарслик ва журналлар сотиладиган «Зарафшон» дўконини очган. Сиддиқий мактаби бутунлай янги типдаги замонавий мактаб бўлиб, унинг жиҳозлари орасида партаю доскадан глобусгача мавжуд эди. Шунингдек, бу мактабда барча динга, барча миллатга мансуб болалар ўқиши мумкин эди. Мактабда барча фанлар — арифметикадан фалакиётгача, араб тилидан рус тилигача ўқитиларди.

1911—1914 йилларда Сиддиқийнинг халқ мактаблари шохчаларини кенгайтириш, улардаги таълим-тарбия ишлари усулларини яхшилаш борасидаги фаолияти анча кучаяди. У, 1913 йилда «Самарқанд» газетасига мақола ёзиб, унда Абдуқодир Шакурий раҳбарлигида ишлаётган янги усулдаги мактабнинг афзалликларини кенг тарғиб қилади.

Сиддиқий янги мактабларни қишлоқ жойларда ҳам ташкил қилган. Жумладан, Самарқанд вилоятининг Пайариқ туманида ва Челақ қишлоғида шундай мактаблар очган. Энг аҳамиятлиси шундаки, мактабларда фақат маҳаллий миллат — ўзбек ва тожикларнинг эмас, балки русларнинг болалари ҳам ўқиган.

Челақ қишлоғида Саидахмад Сиддиқий томонидан ташкил қилинган мактабда И. П. Павлов номидаги Самарқанд Давлат тиббиёт институти топографик хирургия кафедрасининг собиқ мудир, профессор Георгий Николаевич Александров ҳам ўқиган. У шундай ҳикоя қилади: «Мен Биринчи жаҳон уруши йилларида Челақ қишлоғида Саидахмад Сиддиқийда ўқиганман... Бизнинг мактаб 10—12 боладан иборат эди, ўқувчилар орасида ўзбек, тожик ва руслар бор эди, Сиддиқий болаларни рус тили

ва адабиёти, ўзбек тили ва адабиётидан ўқитар эди. У юмшоқ табиатли киши бўлиб, болаларни жуда севарди ва ҳамма вақт кулиб турарди. У уста педагог эди... Унинг ўқитиш усуллари бошқа мактаблардаги усуллардан тамоман фарқ қилар эди... Ўқитувчимиз дарсларни қатъий жадвал асосида ўтказар: бир кун рус тили, арифметика, география, тарих, табиёт фанларидан дарс ўтказса, иккинчи кун бу дарсларнинг ўрнини навбат билан алмаштирарди. Мен ундан ўзбек тилини ва араб ҳарфидаги ёзувни яхши ўргандим, ҳозир ҳам араб ҳарфларини яхши ёза оламан. У табиёт дarsi бўйича бизларни Булунғур дарёси ёқаларига олиб борар, табиат манзараси, ҳар хил қўшларни кўрсатарди. География бўйича дунёдаги ҳар хил мамлакатлар, дарё ва қўлларни кўрсатар, глобус билан таништирар эди... У ота-оналар билан яхши алоқада бўларди ва жуда камтарин эди. Болалардан тозалikka риоя этишни талаб қилар, дарс олдидан қўлларимизни ювишга мажбур этар, дарсда диққат билан ўтиришни талаб қиларди... Ўқувчиларга жисмоний жазо бермас, уларни ўз олдига чақириб олиб дўстона суҳбат ўтказарди». Саидахмад Сиддиқий ана шундай моҳир демократик қарашдаги педагог бўлиб, у яшаган даврда бу катта жасорат эди.

1926 йилда Ўзбекистон Маориф комиссарлиги унинг 25 йиллик педагогик фаолиятини тақдирлаб, «Хизмат кўрсатган ўқитувчи» фахрий унвонини берди ва нафақа тайинлади.

Саидахмад Сиддиқий ўзининг илғор педагогик ғояларини кенг тарқатиш учун пандномалар ҳам ёзган. Сиддиқий шоир сифатида халқнинг тортаётган азоб-уқубатини, машаққатли турмушини юракдан ҳис этган. Унинг шеърлари кейинчалик «Мирьоти ибрат» (1912, Тбилиси), «Анжумани арвоҳ» (1912, Тбилиси), «Ганжинаи ҳикмат» (1915, Тошкент), «Айнул адаб» (1915, Тошкент) тўпламларида нашр қилинган. Унинг асарлари ўзбек ва тожик тилларида босилган. Сиддиқий меҳнатқаш халқнинг аянчли турмушини унинг ўзига англатиш, унинг фикрига таъсир этишга катта аҳамият берган.

Сиддиқий оташин маърифатпарвар шоир сифатида майдонга чиққан. Маърифат — тараққиёт белгиси эканини ошкора айтган:

*Мен ақлга мурожаат қилдим:
Эй билим эгаси! Менга нодонликдан
кутулиш йўлини кўрсат. У айтди:
Мактаб, мактаб, мактаб!
ўқи, ўқи, ўқи!*

Сиддиқий ўз шеърларида жаҳолатни, нодонликни қоралаган, халқ оmmasини илм-маърифатни ўрганишга чақирган. Шоир булар билан чекланиб қолмай, ҳаётний воқеалар орқали ҳам жаҳолат билан маърифатнинг оқибатини ифодалайди ва халққа ибрат деб кўрсатади, шунинг учун ўз асарини «Мирьоти ибрат» ёки «Ибрат ойнаси» деб атайди. Бу дostonда халқ

фожиасининг асосий сабаби маърифатсизликда экани қайд этилади. Масалан, у шундай деб ёзади (тожикча шеър бўлгани учун маъносини келтирамиз):

«Қачонгача қулоқларимизга ғафлат пахтасини тиқиб, ибрат кўзларимизни кўр қилаверамиз?! Маърифат нурларидан баҳра ололмай, қачонгача илмдан хабарсиз қолаверамиз?! Шўр денгизидан тоқай жаҳолат сувини ичамиз?»

Саидахмад Сиддиқий (Ажзий) ўз асарлари билан ўзбек шеъриятининг шаклланишига муносиб ҳисса қўшди. Ҳ. Ҳ. Ниёзий, А. Қодирий, С. Айний каби маърифатпарвар шоир ва ёзувчилар сингари халқ орасида илм-маърифатнинг тарғиботчиси сифатида хизмат қилди.

Мустақил иш.

Сиддиқийнинг «Миръоти ибрат» достонини йқиб таҳлил қилиш.

САИДРАСУЛ АЗИЗИЙ

Саидрасул Азизий 1866 йилда Тошкентда туғилган. Отаси Саидазизхўжа илмли киши бўлган. Азизий бошланғич маълумотни эски мактабда олди. Сўнг Тошкентда Маҳмуд дастурхончи мадрасасида ўқийди. Шу билан бирга, рус тилини ҳам мустақил ўрганadi.

Азизий мадраса билан баравар 1-рус-тузем мактабини ҳам битиради. Сўнг мазкур мадрасада мударрислик қилади. 1900 йилда ўзи ўқиган рус-тузем мактабига ишга чақирилади. У ерда «Шарқия муаллимлиги»ни (ўзбек тилидаги дарсликни) олиб боради.

Азизий 1910 йилда Московда ва Петербург шаҳарларида бўлади. У ерлардаги музейлар, ажойибхоналар, тарихий обидаларни томоша қилади ва унутилмас таассурот олади.

Азизий рус-тузем мактабида дарс берар экан, ундаги ўқиш услуби ва таълим-тарбия тизими билан эски мактаб орасидаги фарқни кўрди. Ўз тажрибасига суяниб, маҳаллий мактабларга мос таълим-тарбия усулларини ишлаб чиқди.

1902 йилда болалар учун зарур «Устоди аввал» дарслигини яратди ва нашр эттирди. Қитоб ҳам педагогик, ҳам бадиий жиҳатдан безатилган бўлиб, 1-синф ўқувчилари учун алифбе сифатида яратилган. Унинг 1—18-бетларида дарс ўтиш усуллари, алифбени ўрганиш масалалари ифодаланган.

Қитобга 20 га яқин ҳикоялар, шарқ, хусусан ўзбек мумтоз адабиёти намуналари, рус адабиётидан таржималар ва Азизий қаламига мансуб ҳикоялар киритилган. Шунингдек, «Усули савтия», «Муаллими соний» каби дарсликларни янада мукамаллаштирди. Бу дарсликлар ўзбек мактаблари тарихида, ўзбек педагогикаси ва методикаси тарихида ўзига хос ислоҳни амалга оширишга хизмат қилди.

Азизий ўз ижодини шоир сифатида бошлаган бўлса ҳам,

Бироқ у маданиятимиз тарихида кўпроқ ислоҳчи педагог сифатида шуҳрат топган.

Азизий ҳар жиҳатдан тўла-тўқис бўлган рус-тузем мактабларига ўхшайдиган маҳаллий мактаблар ташкил қилиш учун ҳам кўп куч-ғайрат сарфлади.

Маданиятимиз тарихида «усули жаид» деб қораланиб келган ўқитишнинг янги усули — «усули савтия»нинг кашфиётчиларидан бири Азизий эди.

«Усули савтия» бўйича ўқитишни амалга оширишда қатор маърифатпарвар педагоглар — Исмоилбек Ғаспирали, Беҳбудий, Исҳоқхон Иброт, Фитрат ва бошқалар катта ҳисса қўшдилар.

Маърифат курашчиси Азизий Туркистон мактаб-маорифи тараққиётида улкан из қолдирган педагог олимдир. У таълим-тарбия бўйича қимматли ғояларни олға сурди. Бунинг далили сифатида биринчи галда унинг «Устоди аввал» дарслигини кўрсатиш лозим. Юқорида айтилганидек, адабий асар сифатида 20 га яқин ҳикояни ўз ичига олган. Уларнинг учтаси шеърий ва қолганлари насрий усулда ёзилган. Ҳикояларни мазмун ва хусусиятига кўра қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1) халқ оғзаки ижоди, шарқ ҳамда ўзбек мумтоз адабиёти намуналаридан бевосита фойдаланиб яратилган ҳикоялар («Матонат», «Хат», «Беодоб», «Икки ошно», «Чақимчи», «Ақлли кишилар» ва ҳоказо);

2) рус мумтоз адабиётидан таржима қилинган ҳикоялар («Қишлоқи бирла боласи», «Тулки бирла узум», «Бола ва отаси», «Ёлғончи чўпон»);

3) муаллифнинг ўзи ёзган ҳикоялар («Ҳамоқат», «Бефаросат», «Ақлли ўғил», «Зулук бирла илон», «Дўстлик учун аҳд қилган мусофирлар», «Онага ҳурмат», «Поклик» кабилар). Азизий ана шу ҳикояларни танлашда уларнинг таълимий ва тарбиявий аҳамиятини назарда тутган.

Китобдаги Азизийнинг ўзи ёзган ҳикоялар бевосита таълим ва ахлоқ масалаларига бағишланган бўлиб, улар мазмун ва шакл эътибори билан халқ оғзаки ижоди асарига ўхшаб кетади. Мисол тариқасида бир ҳикоясининг мазмунини кўрамиз.

Бир одам бир кишига шерик бўлиб ҳовли сотиб олган экан. Шеригига у айтибдурки, ман шул ҳовлидан ўз тегишимни сотиб, анинг пулига санинг тегишингни ҳам олуб бутун ҳовлилик бўламан». Одамлар унинг бемаъни гапидан куладилар. Ҳикоя охирида «Аввал ўйла, кейин сўйла» деган мақол келтирилган.

Азизийнинг шеърий ҳикоялари ўз моҳиятига кўра, анча диққатга сазовордир. Масалан, «Зулук бирла Илон» ҳикояси масалга кўпроқ ўхшайди. Муаллиф унда жуда муҳим ғояни — одамларга, халққа хизмат қилишни илгари суради. Унинг мазмуни қуйидагича: Зулук билан дўстлашган Илон унга ўз аҳволдан, одамларнинг унга доимо ғазаб ва нафрат билан қарашидан ҳасрат қилади:

*Манга таажжуб кўринур икки иш,
Кўрса мани халқ қочар ҳар қаён.
Санга ажаб раҳму мурувват қилуб
Бергай алар ўз жониюан тоза қон.
Кўрса сани ҳар нечук одам агар,
Яхши тутуб тарбия қилгай ҳамон.
Гар мани бир кўрса қочиб аввало,
Агар фурсат топса урар бегумон.
Ҳолбуки ҳар иккимиз касбимиз бир.
Тишламоқ эрди баданни аҳли жон.*

Зулук унга қарата шундай жавоб беради:

*Манки мараз аҳлига ёрдам учун,
Жоними қурбон қилурам ҳар замон,
Агар соғу саломатдир ҳар бадан,
Учраса захринг сочурсан шул замон,
Бир нечани заҳар солиб ўлдуруб,
Бир нечалар этгай аламингдан фиғон.*

Мазкур барча ҳикояларнинг қизиқарли бир жиҳати мавжуд. Муаллиф ўз ҳикояларига икки қарама-қарши қутбни олади. Улар эзулик — жами яхши хислатлар ва буларнинг акси. Азизий мана шу иккала қутбни қарама-қарши қўйиб, уларни ўзаро солиштирган ҳолда биттасини оқлайди, улуғлайди, кўкларга кўтариб мадҳ этади, иккинчисини қаттиқ танқид қилади. Ҳикояларда одамларнинг ўзаро муносабатлари ақл нуқтан назаридан қандай бўлиши керак, деган саволга жавоб бериш мақсад қилиб қўйилган. Азизий ахлоқий тарбияни ҳам санъатнинг, адабиётнинг вазифаларидан бири деб тушунади.

Азизий ўз ҳикоялари билан бой миллий анъанани муваффақиятли давом эттирган. Асримиз бошларидаги халқчил ва миллий адабиётни шакллантиришда ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган. Китобга киритилган 50 га яқин халқ мақоллари унинг аҳамиятини янада оширган. Дарсликдан «Кўб бил, оз сўзла», «Ўйламай сўзлаган оғримай улар», «Учқундан ўт чиқар», «Бировга ўра ковлама, ўзинг йиқиласан», «Ҳар ким экканини ўрадур» каби халқимиз орасида кенг ёйилган мақоллар билан бирга муаллифнинг ўзи томонидан ижод қилиниб, истеъмолга кириб кетган «Илмсиз ақл, енгсиз кийим», «Хат ёзмоқ ярим илм», «Ёд олғон йўқолур, ёзилса йўқолмас» каби мақоллар ҳам ўрин олган. Бу мақоллар турли сабабларга кўра, ҳикоялардан чиқарилган ҳисса сифатида, ҳикояларга туғридан-туғри илова қилинган соддагина матнларда келтирилган.

Азизийнинг «Устоди аввал» китоби уз даврида жуда катта шуҳрат қозонди ва 17 марта нашр қилинди. Китоб Туркистонда янги типдаги юзларча мактабларнинг очилишига сабабчи бўлди. Барча ўзбек зиёлилари Азизий бошлаб берган мактабларда савод чиқардилар ва унинг ишини муваффақиятли давом эттирдилар.

Мустақил иш

Саидрасул Азизийнинг «Устоди аввал» дарслигини ўрганиш ва таҳлил қилиш.

VI БОБ. ТУРКИСТОНДА ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ ВА УНИНГ МАОРИФ РИВОЖЛАНИШИДАГИ УРНИ

ТУРКИСТОНДА ЖАДИДЧИЛИК ОҚИМИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

Маълумки, Туркистондаги жадидчилик оқими жамиятдаги ижтимоий-сиёсий эҳтиёж туфайли юзага келди. Жадидчилик дастлаб XIX асрнинг 80-йилларида Кавказда пайдо бўлди ва унинг асосчиси машҳур маърифатпарвар Исмоилбек Ғаспирали ўғли эди.

Жадидчилик оқимининг ижтимоий-сиёсий ва маърифий жиҳатларини чуқур ўрганган профессор Б. Қосимов ўз тадқиқотида бу оқимнинг ғояларини, Туркистон ўлкасидаги илм-маърифат пешволарининг шу ҳақдаги қарашларини атрофлича ёритди.

«Туркистон вилоятининг газети»нинг 1908 йил 20 март сониде жадидчиликнинг мақсади баён қилинган. Унда «Усули жадид надур?»—деган саволга жавобан «Усули жадид» («янги усул») деб ёзилган.

Демак, *жадид* сўзи аслида «янги» дегани бўлиб, «янгилик тарафдори» деган маънони англатади. Туркистонда жадидчилик ҳаракати дастлаб мактабдан бошланган.

XIX асрнинг 80—90-йилларидаги жадидчилик ҳаракатини кенг ёйишда Мунавварқори, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Саидахмад Сиддиқий, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Исҳоқхон Ибрат, Муҳаммадшариф Суфизода ва бошқалар жонбозлик кўрсатган.

Туркистондаги жадидчилик ҳаракатига чор ҳукумати маъмурлари ҳамда маҳаллий бойлар қаршилик кўрсатдилар. 1882 йилнинг 30 августидан миссионер Н. Остроумов директорлик қилган Уқитувчилар семинариясида «Ғайри рус мусулмонлари маорифининг асосларини қандай ақидалар ташкил этмоғи керак» деган мавзусидаги маърузада жадид мактабининг лойиҳаси тушунтирилди. Семинар уқитувчиларидан А. К. Абрамов, М. А. Муроциевлар Исмоилбек Ғаспирали ўғлининг мазкур лойиҳасини маъқулладилар. Сўнгра лойиҳа Туркистон генерал-губернатори Розенбахга танишиб чиқиш ва бу ҳақда муносабат билдириш учун топширилди. Лойиҳага салбий муносабатда бўлган губернатор унинг остига «Оқибатсиз қолдирилсин» деб ёзиб, имзо чекди. 1893 йилда Исмоилбек Ғаспирали ўғли Тошкентга келди. Уни Туркистон ҳарбий маъмурияти ва маҳаллий бойлар ёқтирмадилар ва таклифларига хайрихоҳлик билдирмадилар. Исмоилбек Ғаспирали ўғлининг ғоясини ёқлаган

ва ана шу ғоя буйича Туркистонда мактаб очиш учун илтимоснома ёзган Мунавварқори ҳам рад жавоби олди. Туркистонда усули жади́д мактаблари ХХ аср бошларида жуда кўп қийинчиликлар билан очилди. Бу мактабларда Саидрасул Азизийнинг рус-тузем болалари учун ёзилган «Устоди аввал» ва Асқарали ибн Байрамали Калининнинг «Иккинчи муаллим» дарсликларидан фойдаланилди. Бундай мактабларнинг ривожига тўсқинлик қилувчи муллалар уларнинг муаллим ва тарафдорларини «мунофиқ», даҳрий (динсиз) деб ҳақоратлай бошладилар. Масалан, Сўфизодани янги мактаб очгани учун Чустдан бадарға қилдилар. Самарқандлик Саидахмад Сиддиқий 50—60 минг кишилик жамоа ўртасида Улуғбек мадрасаси жомеъида «кофир» деб эълон қилинди, тошкентлик Мирмуҳсин Шермуҳамедов Эскижўва бозорида халойиқ ўртасида сазойи этилди.

Жади́дчилик фақат маориф соҳасида кенг тус олиб қолмай, балки маданият, санъат ва инқилобий ҳаракатлар соҳасига ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1927 йил 7 июнида Тошкент округ маданиятчилар қурултойида жади́длар масаласига ҳам алоҳида эътибор берилди. Қурултойда музокарага чиққан Зиё Саид шундай деган эди: «Жади́дларнинг инқилобга қилгон «раҳбарлик»лари миллатчилар билан бирга большевиклар фирқасига қарши туришдан иборат эди. Бизнинг мактабларимиздаги оталар қўмитаси ичида мафкураси бузуқ бойлар ҳам йўқ эмас. Буларнинг мактаб ёнида бўлгон комсомоллар ячейкаси ва болалар ташкилотига таъсири бўлмай қолмайди.

Оталар қўмитасининг мактаб очиб бериши бизни анча шубҳага қолдиради. Бундан мақсадлари болаларни миллий сармоя мафкураси билан тарбиялашдир.

Мактабларда ижтимоий дарс берадурғон баъзи муаллимлар ўзларининг таржимаи ҳолларини айтиб берар эканлар, шундай муҳим дарсларни бундай муаллимларга топшириб қўйиш чакки иш»¹.

Бундан кейин музокарага чиққанлардан Мунаввар Қори Абдурашидхонов маърузасининг бир неча моддалари устида тўхтаб, маълумот тариқасида қуйидагиларни гапирди:

«— Маърузачиларнинг таъбири буйича бизнинг муаллимларимиз ичида мактаб бошқая, сиёсат бошқа, дейдурғон кишилар бор эмиш.

Мактаб қайси синф қўлида бўлса, мактабларда шу синфнинг мафкураси тарқалади ва илгари сурилади. Бу гапга кўнмаганларни янглишган, ўжар кишилар, деб айтишга жасорат қиламиз. Жади́дчиликка қандай баҳо бериш тўғрисида қуйидаги асосларни келтираман: жади́д мактаби қай вақтда ва кимлар қўли билан вужудга чиқди? Мана буни текшириш учун йигирма йил илгарига қараш, албатта, лозим. Ҳозирги пайтда ўрта маълумотга эга бўлган кишилар Масков ва бошқа жойларга бориб ўқишни ҳавас қилса, авваллари саводи чиққан бир

киши Бухорога бориб ўқишни ўзи учун бир шараф деб билар эди. Чунки улар илмни фақат диндангина иборат деб билар эдилар. Муҳит шуни тақозо қилар эди. Уша вақтнинг ҳукумати ҳам шу фикрни қувватламаса, бўлмас эди. Жадид мактабини ташкил қилгонлар ҳам эски мактаб, мадраса ва қорихоналарнинг етиштирган кишилари эди. Улар ёлғиз Боғчасаройда чиқадургон Исмоил Гаспиралининг газетасини ўқирдилар ва шу орқали мактабни яхши тушуниб, китоблар олдираар эди. Буларга баҳо янглиш ва ортиқча берилган. Чунки уша вақтдаги жадид мактабига уламо, бой ва ҳамма қарши эди. Жадидлар шундай шароит ичида жасорат билан чиқиб иш бошлагон эканлар, буларга бериладургон баҳо ҳам шундан ортиқ бўлмаслиги лозим эди.

Жадидлар шу мактабга яхши назар билан қарагон кишиларни ўзига дўст кўриб қучоғига тортар эди. Буларнинг бой, руҳоний, савдогар булишидан қатъи назар, секин-секин жадидларнинг дўсти кўпайиб, турли гуруҳлардан иборат бир жадидлар тўдаси ташкил қилдик. Иномовни, жадидларни алоҳида синф қилиб кўрсатиши номаъқул гап.

Жадидларнинг энг азоб тортгон даври Керенский вақтида бўлди. Керенский вақтида бошқариш ишлари уламолар қўлига ўтиб қолганди. Мактабга ёрдам бериш у ёқда турсин, чор ҳукумати даврида берилиб келган иш ҳақлари ҳам берилмади, тўхтади. Уламоларнинг ўша вақтдаги кучга молик бўлганларини жадидлардан думага 2 та, уламолардан 65 та вакил сайлашни билан исбот қиламан. Жадидлар ўз уламолари, бойларга қарши рус социалистлари билан бирга қўлга-қўл бериб ишлади.

Қўқон мухториятини рус меньшевиклари тузди. Чўқоев унга жуда яқин эди. Убайдулла Хўжаев ва Физомиддинлар мухториятга қатнашди. Уша вақтда жадидларнинг отаси бўлиб ҳисобланган мен ўзим лоақал миллат мажлисига аъзо бўлиб ҳам сайланмадим. Жадидлардан Қўқон мухториятига қисман аралашгон кишилар бўлса ҳам кўпчилиги четда тургон».

Гарчи Қўқон, Бухоро ва Хива мухториятлари жадидчилик ҳаракати ва унинг маърифий ғояларини бузиб ташласа-да, бир қатор маърифатпарвар шоир ва педагоглар бу ғояни Туркистонда амалга оширишга киришдилар. Булар Чўлпон, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Мунаввар Қори, Маҳмудхўжа Бехбудий, Саидрасул Азизий, Исҳоқхон Ибратлар эдилар. Улар ташкил этган мактабларининг довруғи етмаган жой қолмади. Бундан илҳомланган Мунаввар Қори, Абдулла Авлоний ва бошқалар Туркистонда ҳам шундай мактаблар ташкил қилиш зарур деб билдилар. Жадидчиликни ҳимоя қилувчи Муҳаммадхўжа Бехбудийнинг жуда кўп мақолалари, Фитрат, Чўлпон ва бошқаларнинг ҳикоя, қиссалари нашр этилди.

¹ Қизил Ўзбекистон. 1927, 7 июнь.

Исмоилбек Гаспирали ўғли ўзининг дидактик ғояларини «Раҳбари муаллим ёки муаллимларга йўлдош» номли китобида (1898) ҳар томонлама асослаб берган. Унда, жумладан, қуйидагиларни ёзганди: «Замонамизда дунёда яшамоқ учун инсонлар зиёда билмая (билмоққа) ва зиёда чолишмая (курашмоққа) муҳтождирлар. Ҳар бир одам зарурати диниясини ўргандиқдан сунг ҳар кун ишда ва муомалада лозим ўлан билук (билим), ҳунар, саноеъ ва камолоти соира (бошқа) билмаси (билмоғи) лозимдир. Бунлар (булар) ҳам таҳсил ва таълим ила майдона келуб.

Бизим мусулмонлар ёлғиз бир миқдор каломи шариф ўқумоқ ва баъзан бир-икки сатр қораламоқ таҳсили учун беш сана мактаба воруб келублар ва олажак бу таҳсил учун ёшлиғи ва замон таҳсили фавт (қурбон) эдарлар. Агар мактаблар гўзал бир усула кунлурса (ўтказилса), беш саналик таҳсил мукамал ўлароқ икки санада тамом эди, қолан уч санада хийла-маълумот ва илм қозанмоқ мумкин ўлажакдур.

Бунга виноан 1884 санаси Боқчасаройда бир мактаби усули жадида қўймиш эдим. Самараси умидимдан зиёда ўлди. Бир коч (қанча) мактаблар доҳо усулими қабул ила ислоҳ ўлдилар. Соир вилоятлардан усул кўрмия келуб-кеданлар ўлуб, бу сояда ҳар тарафдан икки юздан мутавожуз мактаблар усули қабул этдилар...»

Исмоилбек Гаспирали ўғли уни «усули жадид» мактаби деб атади. У «усули жадид»ни аввалгиларига — «усули қадим»га зид қўйиш йўлидан бормади, аксинча, бир-бирининг давоми, замонга мувофиқлаштирилгани, деб ҳисоблади:

«Эски усул мактаб муаллимлари, ҳурматлу қариндошларимиз бу ёздиқларимиз оғир келмасун. Хошо, биз кандимиз (ўзимиз) эски усул ила ўқудук... Ота-бобо кунларидин қолмиш миллий мактаблари ислоҳ этмак усули жадид демакдир, бошқа бир ўқув, бошқа бир мактаб демак дагил (эмас) дир».

Ў қандай мақсадда ва нима сабабдан юзага келди? Ўни «усули қадим»дан ажратиб турувчи асосий хусусият нимада? «Усули жадид оз вақтда зиёда ва доҳо мукамал ўқутмоқ ва ўқумоқ йўлларини гўстирир (кўрсатади)».

Муаллиф мазкур китобида бундай мактабларнинг қурилиши режаси — лойиҳасидан тортиб, дарс хоналарининг ички жиҳоз ускуналаригача, муаллим курсисининг туриш жойидан ўтиргичлар — парталарнинг жойлашиш тартибигача, бўр-табоширдан ёзар-бузар — доскагача, қопу (эшик)дан панжара-деразаларгача ҳаммаси ҳақида батафсил тўхтайди. Дарс жадвалини тузишда нималарга риоя қилиш, танаффус — таътиллар, имтиҳонлар, дам олиш кунлари ҳақида фикр юритади. Чунончи, мактабнинг 12 моддалик «Риоя»сида қуйидагиларни ўқиймиз: «Беш соатда беш турли фандан дарс боқмоқ (бермоқ) оғир

дагилдир. Лекин беш соат ёлғиз бир дарс ила ўғрашмоқ зеҳни бузар... Шогирдлари урмия, сўкмия ҳожат йўқдир...».

Ҳар олти ой имтиҳон қилиб, синфдан-синфга ўтказиш, билмаганларни қолдириш ва булар орқали шогирдларда ўқишга ҳавас уйғотиш хусусида сўзланади. Китобда асосий ўринни «усули жаҳид» мактабининг дарслик дастури ва «Дарс вермак усули қоидалари» эгаллаган.

Исмоилбек Ғаспирали ўғли ишни 3—5 ҳарфни ўқувчига танитиб, шулардан сўз ясаш билан бошлашни, бир дарсни ўзлаштиришга эринмасдан, навбатдагисини бошламасликни уқтиради. Ҳарфларнинг сўздаги ўрнига қараб турли шакл олишига диққатни қаратади. Уларни 2 қисмга — олдидан келувчи ҳарфларга қўшилувчи («хуруфи мунфасила») ва ҳар икки томон билан қўшилувчи («хуруфи муттасила»)га ажратади. Шу тариқа савол чиқаришда ҳар бир ҳарфнинг «садосини, савтини, махражини баён этиш»ни талаб қилувчи «усули савтия» (товуш методи) атрофлича асосланади. Исмоилбек Ғаспирали ўғли уни «усули савтияи тадрижия» деб атайди.

1881 йилда Симферополда Ғаспирали ўғлининг «Русия мусулмонлари» деган китоби босилиб чиқди. Унда мадрасаларни ислоҳ қилиш, дунёвий фанларни ўқитиш, рус тилини ўргатиш масалалари кўтарилди. Жумладан, диний фанлар ва араб тили билан бирга тиббиёт, ҳикмат, кимё, наботот, нужум, ҳандаса фанлари, рус ва форс тилларини (жами 17 та фанни) ўрганиш зарурлиги ҳақида сўз юритилди. Айни пайтда, Русиядаги мусулмонларнинг маърифати ўз тилларида, анъанавий воситалар билан олиб борилиши кераклиги қайд қилинди. Сўнг 1884 йилда — усули жаҳид мактаби очилган пайтда Исмоилбек Ғаспирали ўғли махсус «Хўжа сибён» («Болалар муаллими») ўқув дарслигини ёзиб чоп эттирди. Бошқача айтганда, ўқитишнинг овропocha ҳарф-товуш усулини биринчи мартаба русия мусулмонлари маорифига олиб кирди. Бу ҳақда у шундай ёзади: «Мелодий 1881 санасида жидиғим маълумотига кўра, Русияда 16 миллион мусулмон ўлуб, бунларнинг чернеслардан турк ўғли (Турк) эдилар... Ушбу туркларнинг 16 минг миқдоринда маҳалла мактаблари (ибтидоиялар) ва 614 та арабия мадрасалари бор эди. Урта ҳисоб ила ҳар мактабда 30 бола ўқимиш эса ибтидоиялар ва мадрасаларда ярим миллион бола ўқимоқда ўлдиғи англашилур эди».

«Зоҳирий кўринишда бин умидли ўлан ушбу ҳисоб, ҳақиқат ҳолда бир алданишдан иборат эди. Зеро, 16 минг мактабда ўқимоқда ўлан турк болалари бешар сана таҳсил қилдиқлари ҳолда туркига беш-ўн сатр қадар ўлсун ўқурға ва ёзарға ўргана олмазлар эди. Ушбу сабабдан ҳар сана болаларининг умрлари исроф бўлинур эди» («Турк оти» журналида 1912 йилда босилган «Русия Туркларинда усули савтия мактабларининг тарихи» мақоласидан).

Қиёс учун яна бир насиба: Ойда 15 тийин хаҳ веруб, бола-

ларни ўқутурға одам қилмиш ота-оналарнинг ойда I сўм 15 тийин веруға ризолиқлари баним умидимни даҳи бир қат ортдирди».

«Янги усулнинг муътабар ўлмоқи эски фикрлилар учун матлуб ўлмади, мактабни ва усулни халқ кўзиндан туширмоқ учун чораҳаларга кирдилар ва ҳар тарафдан ҳужум қилдилар. «Тез ўрганилмиш илм тез унутилур»,— дедилар, «диний мактаблар битар ва русча ўқиладжак ишқўллар ўлурлар»,— дея сўйладилар».

«Илм-маърифат ўчоқлари ҳар ерда учарға бошлади... ёки «Ушбу жиҳатдан бир-бириндан ўгранмак тариқи ила муаллимлар етиштирмак чораси тобулди»¹.

«Мактабда имтиҳон кунда қирқ бола ёзилди» (ортиқча мумкин эмас — группа бўлди!) Имтиҳонгача!».

...Дарслар мажона ўқулиб, ҳатто, китобу қоғоз мактаб ҳисобидан верилажағи ҳолда, мактабга ишонмадиялариндан ёлғиз 12 бола шогирд ўлароқ ёзилди ва шулар ила дафтар ёзилуб дарс бошланди, кунда дўрд соат шуғулланиб қирқ беш кун давом этилди.

Қирқ кунлик дарсларнинг натижаси ўлароқ салбий болаларнинг туркча ўқир ёздиқларини, Қуръони шарифнинг очилиши, бу ериндан аҳрин-аҳрин (аста-аста) ўқурға кучлари етадиган кўрдилар. Бунинг асари (таъсири) ила ҳозир ўланлардан кўплари кўз ёшлари ила оғладиқларида кўрилди. Хайрли кўз ёшлари бу ёшлар эди? Дарсларни, мактаб ва мадрасаларни ислоҳ этмак мумкин ўлажағини далилида ушбу ёшлар эди».

Исмоилбек Гаспирали ўғлининг мероси Туркистонда жуда ҳам эъозланар эди. Айниқса Садриддин Айний, Ҳамза Ҳакимзода, Абдурауф Музаффар ва бошқалар устознинг меҳнатига қойил қолган эдилар. Масалан, Абдурауф Музаффар қуйидагиларни ёзган:

«Исмоилбек қрим-турк ўғли бўлғони сабабли ададий (кўп) даражада мунтазам таҳеял кўрмиш мақсадни ила Парижга бормишдир. У туркча ўқиди. Туркия, Миср, Жазоир ва Тунис каби дийери исломни сасҳат қилиб, аъволини яқиндан танишди. Исмоилбекнинг бош фикри Русиядаги мусулмон туркларини бир-бирлари билан таништирмоқ ва улуғ бир турк миллати ташкил этуб, аларни тараққий қилдирмоқ эди. Лекин бунинг учун энг лозим бўлган нарсаси — турк қавмларининг ҳар бири англай оладурғон умумий бир шева ихтиро қилмоқ эди. Шунинг учун ул «Таржимон»ни нашр қила бошлади. «Таржимон» бошида ниҳоятда оз тарқалуб, ёрдам бўлмагани сабабли Зуҳро хоним ила Исмоилбек, ҳатто, ўзларининг қимматли кийимларини, зийнатларини ва уй асбобларини сотмоққа мажбур бўлдилар.

Ун йилдан сўнг «Таржимон»нинг кичик бир юбилеи бўлди. Бу вақтда бор муштарийлари бир ярим мингга етган эканлар.

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990, 26 январь.

Татаримиз сартимизни, сартимиз қозоғимизни кўрдик ва танидик. Улуғ отамиз «Таржимон» бизларга васийлик қилди, насиҳат берди. Қўлларимизни бир-бирларига қўшди... Таълим-тарбияга эътибор бериб Боқчасаройда курслар очди ва дарс китоблари ҳозирлади. Бу курсларга Русиянинг узоқ шаҳарларидан талабалар келиб, усули савтия ўрганиб кетар ва ўзларининг шаҳарларига қайтуб, мактаблар очар эдилар. Боқчасарой шаҳридан чиққан бу янги усул мактаблар тезда Русиянинг ҳар тарафига тарқаб, бутун Русия мусулмонлари мактабли бўлдилар. Русия мусулмонларида тил, адабиёт ва матбуотнинг майдонга чиқуб, бу даражада такомил, ҳар турли жамиятлар ва ҳунар мактабларининг кундан-кун қўпаймоғи, миллий театр, миллий музикага аҳамият этилмоғи ҳаммаси Исмоилбекнинг 32 санадан (йилдан) бери кўрсатган ғайратлари соясида эканлиги ҳар биримизга кун каби ошкорадир¹.

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий Исмоилбек Ғаспиралини ўлишини Туркистон халқи учун унутилмас жудолик эканини қуйидагича ифодалаганди:

Явмул вафот

Бори ер юзинда тоторларгагина хос эмас, балки бутун аҳли исломга баробар таъсир қилган фурқат ваҷҳидалиғдан мотамлик бир кун етди десак-да, марҳум ва мағфур Исмоилбек отомизнинг явмул вафоти кунидур.

Ўзини инсон эканлигини ҳақиқий кўз била қўрғондан бери бутун Русия мусулмонлари орасига маориф денгизин оқузмоқ ва тошзорларни сабззор этмоқ муродида қоршудаги «садд» бўлгон нифоқ ғафлат ва жаҳолат каби ҳисобсиз тизилгон энг зўр катта тоғларни ёлғуз ўзи Фарғод каби ижтиҳод ва ғайрат тешаси била бузуб текиз қилгон зотда бу Исмоилбек ҳазратлари эди.

Бу хусусларда ҳар бир тарафдан келодурғон тийри таън ва санги маломатлар учунда: ҳамма диндош ва миллатдошлари ўлгон аҳли Исмоилнинг ёшларига қалқон бўлуб, ўзининг ҳаёти учун энг биринчи даражада фарз ва лозим ўлгон тубандаги уйқу ва роҳатидан, тандаги тарбия ва фароғатидан воз кечиб, узоқ йўлларимизни яқин ва кечаларимизни кундуз қилгон зотда бу марҳум ва мағфур Исмоилбек ҳазратлари эди».

Мустақил иш

Ғаспирали Исмоилнинг «Раҳбари муаллим» ёки «Муаллимларга йўлдош» асарини ўқиб чиқиб таҳлил қилинг.

МУНАВВАР ҚОРИ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ҲАҚИДА

Мунаввар Қори Абдурашидхонов 1878 йилда Шайхонтоҳур даҳасининг Дарҳон маҳалласида туғилди. Кўп ўтмай, падари бузруквори бандаликни бажо келтиради ва онаси Хосиятхон

¹ Садов Туркистон. 1914, 42-сон.

маҳаллада отинлик қила бошлайди. У ўқимишли фозила аёллардан бўлиб, ўз фарзандларига дастлабки савод ва бошланғич илмдан сабоқ берган. Мунаввар ҳам илмга чанқоқ бўлиб, дастлаб Тошкентдаги Юнусхон мадрасасида, сўнг Бухородаги мадрасалардан бирида таълим олади. Ўқиш билан бирга Ватан тақдири, халқ бахти, унинг ижтимоий-иқтисодий турмуши, «оқ пошшо»нинг ўлкадаги ҳарбий зўравонлик тузуми, ўрнатган босқинчилик тартиботи ҳақида ҳам ўйлаган. Мунаввар қори Ватаннинг озод бўлиб, мусулмонларга дунёвий билимлар беришнинг бирдан-бир йўли энг аввало мавжуд диний мактаб ва мадрасаларни ислоҳ қилиш, янги маориф тармоқларини яратишни зарур деб ҳисоблади.

У 1901 йили биринчи жадид мактабини очиб, болаларни ўқитади. Бу мактабда 5 йиллик билимни 3 йилда беришга муяссар бўлади.

Мунаввар Қори жадид мактаблари учун янги товуш усулида дарсликлари «Адиби аввал» («Биринчи адиб», 1907), «Адиби сони» («Иккинчи адиб» ўқиш китоблари) чоп этилди. Мунаввар қори номининг фақатгина Туркистондагина машҳур бўлмай, балки Марказий Осиё, Россия мусулмонлари учун табаррук эди. У 1906 йили Исмоил Обид муҳаррирлигида «Тараққий» рўзномасини ташкил қилди. Унинг саҳифаларида ислом, шариятга оид масалалар, иқтисодий-сиёсий муаммоларга алоҳида тўхталиб ўтган эди. 1908 йили «Сабзавор» (бадий асарлар тўплами) «Ер юзи» (географияга оид, «Тажвид» (Қуръони Карим)ни босиб жадид мактабларида тарқатди.

1910 йили Тошкентда 10 та жадид мактаби бор эди.

Жадид мактабига асос солган Мунаввар Қори жадидчилик ҳаракатини фақатгина маърифатчилик деб чегаралаб қўйганларга қарши курашиб сиёсий ва иқтисодий масала эканлигини алоҳида таъкидлаган эди:

«Чор ҳукуматини йўқотиш жадидларни тилагида бор эди. Сиёсий вазифасиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат бўлишини яшириш эмас. Нанки, биз жадид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқача таъбир билан айтганда, дўконда ўлтириб нася ёзадурғон ходимлара етказсак. Шу ишга ақлли одам шу баҳони беришдан олдин у ёқни мулоҳаза қилсин»¹.

Инқилобдан сўнг Мунаввар Қори ўрта махсус ва олий таълим асосчиси сифатида 1918 йил 9 апрелида Мунаввар Қори уйида тўпланган жадидчилар Туркистон Халқ дорилфунунининг мусулмон бўлимини ташкил этмиш юзасидан комиссия тузилди.

Мунаввар Қори раис, Бурҳон Ҳабиб, Исо Тўхтабоев, Содиқ Абдусатторов, Мухтор Бакир, Абдусамад Қори Зиябоевлар аъзо қилиб сайланади. 22 кун ичида Халқ дорилфунунини Мусулмон бўлими дастурини туздилар.

У уч босқичдан иборат эди.

¹ Қизил Ўзбекистон. 1927, 7 июнь.

Туркистон Халқ дорилфунуни Муслмон бўлимининг тузилиши

Юқори босқич	Ўрта босқич	Қуйи босқич
Ўқитувчилар курси, кейинроқ олий илмгоҳ	Ўрта ҳунар мактаб- лари	Бошланғич мактаби- да режада 9 та, амалда 24 та очилди

13 май 1918 йил якшанба куни Дорилфунун (ҳозирги ўзбек ёш томошабинлар биносиди) тантанали равишда очилди. Институтга Мунаввар Қори раис (ректор), Исо Тухтабоев биринчи, Бурҳон Ҳабиб иккинчи муовинлар қилиб тайинландилар. Дорилфунунни бошқаришда 15 та демократик ташкилотдан вакил сайланди. Ўқитувчилари сони 190 га етди. Улар орасида Фитрат, Қамол Шамс, Ҳайдар Шавқий, Абдурахмон Исмоилов ва бошқа кўзга кўринган мутахассислар бор эди.

Мунаввар Қори оврупоча усулдаги дорилфунун ташкил этиш билан бирга қатор мадрасаларни ислоҳ қилишни ва уларда асосан дунёвий билимларни ўқитиб, миллий зиёлилар етказишни таклиф этди. Шу сабабдан 1923 йилда янги усул бўйича 30 та мадрасада талабалар ўқитилганлиги маълум бўлди.

Қатағон йиллари Мунаввар Қори қилган ҳақ йўлидаги ишлари қораланди, «халқ душмани», «миллатчи»ликда айбланиб қамалди, 53 ёшида отиб улдирилди. Мустақил Ўзбекистон шарофати туфайли бу сиймо бамисоли булут ортида қолган қуёшдек хираликдан ёруғликка чиқиб умумбашар ёғдуси билан ёшлар тарбиясига хизмат қилмоқда.

Мунаввар Қори ижодий фаолиятида мактаб ташкил қилиш билан бирга қандай ўқитиш ва нимани ўқитиш назариясини ишлаб чиқди. 1907 йили нашр этилган «Адиби аввал», «Адиби сони» дарсликларини проф. Ю. Абдуллаев таҳлил қилган. «Адиби аввал» дарслиги 10 марта нашр этилган. Дарсликнинг қиммати шундаки, ўқувчиларга ҳарф ўргатиш дастлаб ҳарфлар шаклларини ўргатиш учун китобнинг 25 бетиди муаллимлар учун қуйидагича кўрсатма берилган: «Ҳурматли муаллим афандилар. Сабоқ шу ерга етганда болаларга алифбои арабиядин ҳам ҳар куни бир сабоқдан ўқутуб, алифбои арабия томон бўлғондан сўнг китобига баробар Қуръондин ҳам охири сураларни яхшилаб ўқитиб ҳафз айтурмоқда диққат этмоғингиз лозим».

Сўнгра Мунаввар Қори қандай ўқитиш қоидалари ҳақида тўхтаб ўтади:

— ҳар ҳарфни таълим берганда кафага мойилроқ қисқа овоз ила таълим бермоқ ҳам ҳар қайси ҳарфни ўз маҳрижидин чиқариб айттирмоққа диққат қилмак;

— ҳар сабоқни қора тахтага оқ бўр ила ёзиб бермак, болаларга шу тахтага қараб баробар овоз ила бир соат такрор қилмоқни буюрмоқ;

— бир соатдан сўнг болаларнинг ҳолига қараб шул 10 ё 15

марта китобдан кўчириб ёзмоқга буюрмак, эртасига сабоқ бермасдан аввал буюрилган миқдорда ёзган-ёзмаганларни дафтардан кўриб, камроқ ёзганлар бўлса мактабда болалардан кейин қолдирмоқ жазоси ила тарбия қилмоқ;

— сабоқ берурдан олдин кечаги сабоқларни ёддан ёздириб, ёзганларини бирин-кетин кўриб, фалатлари бўлса, ўзларига кўрсатиб тасҳиҳ этмак...;

— болаларга хушхулқлик, ширин сўзлик ила муомала қилмоқ, ҳар кун озод қўяр вақтида муомалат ахлоқ-одобларини ва изза тариқа ила ўргатмоқдир.

Мунаввар Қори болаларни саводхон қилишга қўйилган талаблари билан уларни ўқитиш орқали тарбиявий таъсирчанликни «Адиби сони» дарслигида танлаган мавзулар орқали амалга оширишни назарда тутди. Фикримизнинг далили сифатида китоб муқовасида ёзилган хадисни келтирамиз: «Шараф ул инсонни бил илми ва адаби ила бил моли ва насаб» (Инсон шарафи унинг моли ва насаби билан эмас, илми ва одоби билан белгиланади).

Дарсликнинг «Ота-она», «Оила аъзолари» каби бўлимларида ота-онани ҳурматлаш, ака-ука қариндош-уруғни эъзозлаш каби ғоялар алоҳида ўрин эгаллайди:

*Кишнинг бор эрса ота-онаси
Ғаниматдур анга оларнинг ризоси,
Худони қошида қабул экандур
Ота ва онанинг болага дуоси.*

«Адиби сони» дарслигида ахлоқ, жўғрофия, табиийёт каби фанлардан ҳам болаларга маълумот берилар эди.

Мунаввар Қори фақатгина раҳбар, ташкилотчи ва китоблар муаллифигина бўлиб қолмай, маҳоратли ўқитувчи ҳам эди.

Республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи Раҳмат ака Азиз-хўжаев ўз устози ҳақида қуйидагича ҳикоя қилади:

... — Наримонов, собиқ Алишер Навоий номли Таълим-тарбия техникумида сабоқ берганлари ҳақида, қисқача бўлса-да, езиш учун қўлимга қалам олдим.

Мен 1926—27-ўқув йилининг иккинчи ярмида, кечикиб бўлса-да, ўқишга кирганимда, Мунаввар Қори она тилидан сабоқ берганлар. У киши сабоқхонамиздан мендан имтиҳон олгани, биринчисидан яхши утганим ҳали-ҳали ёдимда. Дарс утганларида, баъзи муаллимлар каби китоб-дафтарга қарамас, ортиқча бир оғиз сўз айтмас, қунт билан дарс тинглар, китоблардан кўра сабоқларидан кўпроқ баҳраманд бўлар эдик. Пухта билим олиш учун кўпроқ иншо ёздириб, уларни текширишдан зерикмас эдилар. Устоз бир сабоқда Қўқон хонлиги даврида Али ота исмли бир темирчининг адолатсизлик қурбони бўлгани ҳақида иншо ёзишни топширдилар. Дарс охиригача барча талабалар ёзиб топширди. Мен янги ўқувчи бўлганим сабабли устоздан ийманибгина сўрадим: «Қори ака, тугатолмадим, кейин

топширсам майлими?» У киши, майли, мумкин, дедилар-у дафтарга бир назар ташлаб, бош ирғаб қўйдилар. Кейинги иншода ҳам мен янги мавзуну эмас, балки аввалгисини давом эттирдим. Устоз дафтарларни йиғиштириб олаётиб, менинг иншомга кўз югуртириб чиқиб яхши, кўп ёзибсиз, уйда ўқиб беролмайсизми, дедилар. Майли, Қори ака, дея жавоб қилдим ва бордим.

Тошканди азимнинг Шайхонтоҳур даҳаси ила ўтиб, кўп ҳам юрмай, устознинг уйларига кириб бордим. Каттагина ҳовли, кунгай томонидаги ойнабанд айвонда суҳбатлашдик. Бўйдоргина, басавлат аёл, келин ойимиз бўлсалар керак, дастурхон ёздилар, чой сўнг овқат ҳам бўлди. Мен «Адолатсизлик қурбони» номли иншо-ҳикоямни ўқиб бердим.

Қори ака хурсанд бўлиб, келажаким, яхши асарлар ёзишим мумкинлиги ҳақида, бунинг учун алоҳида китоблар ўқишим зарурлигини таъкидладилар. Мен устозга «Ўтган кунлар» романини ўқиганлигим ва ундаги ўзим тушунмаган баъзи арабфорс сўзларини ёзувчимиз Абдулла Қодирийга учрашиб, аниқлаб, яхши маслаҳатлар олиб келганимгача айтар эканман, у киши хурсанд бўлиб, бош ирғаб, маъқуладилар. Сўнг жиддий тўс олиб, дедилар: «Халқимиз уқирмикин, кузлари очилиб, мактаб-маърифат йўлига астойдил бел боғлармикан?» Китоб, газеталарни орқалаган, турли таъқиблар остида қолган кунларни эсладилар. Сўнг чеҳралари ёришиб: «Мана сизлар, эндиликда халқимиз болаларига таълим беришда зиё тарқатувчилар бўлурсизлар», дедилар. Устоз талабалар ёзган иншолар ҳақида тўхтаб, менинг ёзган иншоимни намуна сифатида баҳоладилар. Қувонар эдим, аммо қувончимиз узоққа чўзилмади¹.

Мустақил иш

Мунаввар Қорининг «Адиби аввал ва Адиби сони» дарслигини ўқиб муносабат билдиринг ва ҳозирги «Алифбе» ва «Ўқиш» китобига солиштиринг.

АБДУРАУФ ФИТРАТ

Абдурауф Фитрат шоир, ёзувчи, драматург, педагог олим—замон ва ижтимоий муҳит билан юзма-юз туриб ҳақиқатни, миллат тақдирини ифодалашга қодир, шижоатли инсон, ёлгон, алдов, ноҳақлик иллатларини ҳис этган ҳақ сўз толиби, имон фарзанди эди. У курашчан эътиқод кишиси бўлиб ғам-алам бўёқларини тасвирда асло соддалаштирмади. Элимизни номус ва обрўйини ардоқлашда ўз жонини ҳам аямади. 1956 йилгача Фитратни тилга олиш ва ижодини ўрганиш ман этилган эди. Мустақил Ўзбекистонда миллий мафкура истиқлолини шакл-

¹ «Фан ва турмуш». 1991, 7 сон, 29-бет

лантириш, унутилган Фитрат, Чўлпон, Элбек, Бехбудий, Мунаввар Қори, Файзулла Хўжаев, Акмал Икромовларни эслаш, уларни руҳи олдиди таъзим қилиш, ижодини ўрганиб: «Бир ўчиб сўнган чироқлар»ни ёқиш — улар меросини ўрганиш вақти келди.

Фитрат 1886 йили Бухорода туғилган бўлиб, 1909—1914 йилларда эса Истамбулда таълим олади ва Туркия маорифининг ривожланишига ўз ҳиссасини қўшган. Фитрат Истамбулда ҳам «Бухоро маорифи» жамияти номи билан расмий ва бир очиқ жамият тузган эди.

Бу жамият ўзининг номига мувофиқ Бухоро ва Туркистон маорифини ривожланишига доир муҳим ишларни амалга оширди.

Бу жамият орқали олға сурилган ғояси ва иш режасида қуйидагилар мавжуд эди:

1. Бухоро амирлиги идорасида маълум ислоҳот — ўзгариш киритиш ғояси.

2. Бухоро амирлиги ўрнига янги конституцион давлатни танқид қилиш ғояси.

3. Мактабларда дунёвий билимлар бериш билан биргаликда эски адабиёт ва дин дарсларини ўз ичига олган «Усули жадид» деб аталган маориф тизимини ташкил этиш» ғояси эди.

Фитрат амалиёт кўп қиррали бўлиб, унинг асоси жадид ҳаракати билан боғлиқдир.

XIX аср охирларига келиб Туркистон ўлкаларида ҳам буржуа мустамлакалари аста-секин пайдо бўла бошлайди. Натижада эскиликни янчиб ташлаб, рус фан ва техникасини ўрганиб, замон билан олға бориш ёки феодализм тузумида қола бериш керакми? муаммоси туғилади. Янгилик тарафдорларини, Абдулла Авлоний сўзи билан айтганда «Газета ўқуғувчиларни» муллалар жадидчи деб атаганлар.

Тошкентда Мунаввар Қори, Бухорода Фитрат бу ҳаракатни тўғри йўналишига раҳбарлик қилдилар.

Бу оқимнинг асосчиси мактаб ва маориф йуриқномасини яратган Исмоилбек Гаспирали эди. Унинг ғояси Марказий Осиё, Кавказ, Туркистон, Урта Сибир халқлари орасида тарқалди. Туркистонда эса жадидчилик ҳаракатининг йирик вакили Фитрат эди. У «Эл кўзини олгон қоронғи пардаларни йиртмайлик» шиори остида ижод қилди. «Ўқитувчилар юртига» шеърисида:

*Хайданг, ўртоқ, қутқарайлик жаҳлдан Туронларни
Ёрутайлик маърифат нури-да Туркистонларни.*

каби мисралари ёки қуйидаги мисралар фикримизнинг исботидир:

*Элларни ҳам маҳвдан қутқарғувчи илм зрур.
Бизларни ҳам бу кундан унинг ўзи қутқарур.*

Бу мисралар Ғарбий Туркистон, Қрим, Қозон, Эронда кенг тарқалган эди. Фитратнинг ижодиётига бир назар ташласак

шоир, файласуф, маорифчи, педагог, тилшунос, адабиётчи, муסיқашунос олим, шоир, маърифатпарвар сифатида гавдаланади. Унинг асарлари: «Мупозара», «Ҳинд сайёҳи қиссаси», «Ҳинд сайёҳи баёноти», «Бекжон», «Аҳволи ҳозира», «Мақтаб керак», «Маориф ишлари», «Дин истиқлолчилари», «Чин севиш», «Абдулфайзхон», «Ўзбек адабиётидан намуналар», «Ўзбек мумтоз муסיқаси», «Раҳбари нажот», «Заҳронинг имони», «Қиёмат» кабилардир.

У ҳаётни, жамиятни янгилашга киришди. Илмий ва бадий ижод соҳасидаги дастлабки қадамларини маърифат излашдан ва ҳаммани маърифатга даъват этишдан бошлади. Фитрат Истамбулда «Бухоро маорифи» номи билан расмий жамият тузди.

Фитрат 1916 йилда «Оила» номли фалсафий асарини ёзган. Унда оилавий ҳаётни ислохотидан баҳс юритилган ва адиб нажот йўлларини ахтариб, халқларнинг умуминсоний қардошлик гоясини тарғиб этган.

Фитрат маърифатпарвар ёзувчилар, ўзбек ва тожик зиёлилари Васлий, Бехбудий, Ализода, Ҳожи Муин ва бошқалар билан ҳамкорликда Самарқандда «Хуррият» газетаси таҳририятида фаолият кўрсатган, газетага муҳаррирлик қилган. Дастлабки, ўрта мактабларда, сўнгра олий ўқув юртларида таълим берган, миллий мактаблар очган.

Фитратнинг ижтимоий-фалсафий дунёқараши

Фитратнинг ижтимоий-фалсафий дунёқараши асарларида ўз аксини топган. 1915 йилда ёзган «Раҳбари нажот» асари фалсафий руҳда ёзилган бўлиб, у ўзбек халқининг истиқлолини асослаб берган. Бу асарни у Бухоро хони Амир Олимхонга бағишлаб ундан маърифат йўлини очишга нажот истаган эди.

Китобнинг кириш қисмида, ўтмишда подшоҳлар раҳбарлигида илм-маърифат яшнагани ҳақида гапириб, Амир Сайид Муҳаммад Олимхонга умидворлик билдиради. Барча камтару фақир кишилар сингари ушбу ахлоқий мажмуага «Раҳбари нажот» деб ном берганлигини ёзади.

Фитрат диндорлар таъсирида қолган жамиятни тараққий этириш йўлларини излади ва ўзига шундай савол берди: «Нима қилмоқ керак? Ҳар не қилса худодан деб ўтирайликми? Фитрат бунга жавобни Қуръони Каримдан топди: «Худо мардумларга зулм қилмайди, лекин улар ўзлари ўз халқларига зулм этадилар. «Фитрат анъанавий фалсафага суянган ҳолда жамиятнинг маънавий-ахлоқий сифатларини ишлаб чиқди. «Бадбахтлигимизнинг жамият ҳаётидаги сабаби динимизни асл ахлоқий донишмандона ақидаларидан узоқлашиб кетганлигидандир»,— деган эди. Фитрат ҳаёт ҳақидаги фалсафий қарашида ўз замонасидаги шахсларга қуйидагича муносабат билдирган эди.

«Коинотни ҳаёт ташкил этади. Ҳаёт бўлмаган жойда, мод-

дийлик йўқдир». Фитрат фикрича, ҳаёт мазмуни икки дунё бахтига етишмоқдан иборат. Дин толиблари саодати дорайн. Икки дунёга элтувчи илоҳий аҳкомлардир. Ҳаёт мазмуни шу бахтга интилувдан иборатдир. Бас, шундай экан, ҳақиқий мусулмон бу дунё, ҳам охираат дунё бахтига муяссар бўлишига ғайрат қилмоғи керак.

Бу ғайрат, виждоний мажбуриятларни адо этмоғига қаратилган, яъни ахлоқий покланиш камолоти йўлида тинимсиз интилиш. Шундан келиб чиқиб ахлоқий мажбуриятни 3 га бўлган эди.

1. Маънавий. 2 Инсоний. 3. Оилавий.

Маънавий мажбурият — инсон ўзи ва барчани ўйлаши. Қимни қалби яхши фазилатларга тўла бўлса, у одам хушахлоқ ҳисобланади. Фитрат инсон маънавий руҳиятида 3 хил қувват борлигини кўрсатган эди.

1. **Ақл қуввати** — инсоният ақл раҳбарлигисиз саодатга мушарраф бўла олмайди.

2. **Ҳирс қуввати** — бойлик, молу дунёга имонни алмаштириш. Бу ғояларнинг инсон учун зарарини у «Қиёмат» асаридаги Хорут ва Морут, «Заҳронинг имони» ҳикоясидаги Заҳро тимсолида ифодаляйди.

3. **Ғазаб қуввати** — шайтоний ҳирс бўлиб, Фитрат инсонларни ёмонликдан қайтариш йўлларини кўрсатишга интилиб, ўзининг ахлоқий тарбияга доир ғояларини ҳар бир асарида ифодалаган эди.

Фитрат таълим-тарбия ҳақида

«Баёноти сайёҳ ҳақида» асарида Фитрат маърифат ва таълим-тарбия ҳақидаги ғояларини илгари сурган. Асарда унинг юрт тақдири учун, Бухоронинг маданияти, табобати, саноати, барча бойликларидан халқ манфаати йўлида фойдаланиш учун қайғуриши акс этган. Мазкур асарда Фитрат Бухоро аҳолисини уч тоифага: уламо, умаро ва фуқарога ажратган.

Фитрат қандай оғир шароит бўлмасин инсон ақли билан уни енгизиши керак, деб Ақл баркамоллигига алоҳида эътибор берди. У инсон ақлини 2 турга бўлган эди:

Касбий ёки нисбий ақл — илм таъсирида ҳосил бўладиган ақл. Фитратнинг фикрича, «Инсон ҳаётининг мазмуни икки дунё саодати ва саодат раҳбари. Ақлнинг қолипчилигига эришиш. Исломи дини ҳеч қачон илм-фанга қарши бўлмаган, у фикрини исботи мақсадида Қуръони Каримдан ҳамда Ҳадиси шарифдан мисоллар келтиради: «Туғилгандан қабргача илм изла...».

Фитратни маърифий-дидактик қарашларида илмни тавсифлаб чиқиши диққатга сазовордир:

1. **Нақлли илм.** Ақлий илм — диний ва дунёвий илм. Диний фанлар — тавсиф, ҳадис. Илм ривояти ҳадис, илми усули ҳадис, фикҳ ва усули фикҳ, илми калом, улуми лисонин (араб тили, сарфи ва нақли).

2. **Дунёвий илмлар:** тарих, жўғрофия, муқаддас тарихи (дин тарихи, авлиёи-анбиёлар тарихи), цивилизация тарихи. Тамаддун тарихи. Буни иккига бўлган эди — адабиёт тарихи, табиатшунослик тарихи. Сиёсий тарихни ҳам иккига бўлади: умумий ва хусусий тарих.

Фитрат ақлий фанларни бутун башарият кашфиёти натижа-сидир дейди. У яна фикрини мукаммаллаштириб, ҳар бир одам жинси, дини, мазҳабидан қатъи назар илм-фандан фойдалани-ши керак. У ақлий фанларни 3 га бўлади:

1. **Табиий фанлар.** 2. **Аниқ фанлар.** 3. **Фалсафий фанлар.**

Табиий фанлар қаторига: таботат (химия, физика), набобат (ботаника), ҳайвонот (зоология), маъданлар илми (геология); аниқ фанлар таркибига: ҳисоб, жабр (алгебра), ҳандаса (гео-метрия), хайъат (фалакиёт); фалсафий фанларга эса: руҳ аҳволи илми (психология), ахлоқ илми (этика), мантиқ (ло-гика) ва илоҳиёт (тасаввуф) фанлари киришни таъкидлаб ўтди.

Фитрат гарчи мактаб ва маориф тараққиёти учун ўз жонини фидо қилган бўлса-да, унинг қадрига ҳеч ким етмади. Бу бора-да у шундай деб ёзган эди: «Билмайман, не бадбахтликманки, бу кунгача менинг сўзларимни эшитадиган киши кўрмадим, бас баъзи ҳақиқатшунослар кофир дедилар. Булар бемаъни бўҳтондир. Менинг вазифам эса мусулмонликни адо этишдир», деб фарёд чеккан экан.

У ватанни ривожлантиришнинг бирдан-бир чораси маориф-ни ислоҳлаш, янги конституция жорий қилиш ва маорифнинг янги тизимини яратиш деб билди. Етук саводхонлар тайёрлаш учун курашувчи жадид гуруҳи Тошкентда Мунаввар Қори, Сайидрасул Азизий, Самарқандда Шакурий, Саидахмад Сид-диқий, Фарғона водийсида Ҳамза, Бухорода Фитрат томонидан ташкил қилинган эди.

Амир Олимхон болаларини жадид мактабига берган ота-оналар ва болаларни қатл этишга фармон берди. Жадид мак-таблари ёпиб қўйилгач, Фитрат бошлиқ жадидлар тарафдорла-ри маънавий ташвиқотни кучайтирдилар. У драматургия билан шуғулланди. Унинг қаламига мансуб Фирдавсийнинг «Шоҳно-ма» асари асосида ёзган «Захоки марон» фожиаси, «Бекжон», «Чин севиш» пьесалари, «Ҳинд истилоқчилари» драмаси, «Темур сағанаси», «Абулфайзхон», «Арслон», «Бедил», «Бир мажлис-да» асарлари Масковда нашр этилди. Фитрат 1921—28 йиллар-да Самарқанд Педагогика институтида ўзбек тили ва адабиё-тидан дарс берган вақтида тил тарихи ва мумтоз адабиётни ўрганишга катта эътибор берган. Бедил, Яссавий, Турди, Маш-раб, Умар Ҳайёмлар асарларини ўрганиб, уни барча қирралар-ини аниқлаб адабиётшуносина эмас, балки мусиқашунос сифатида ҳам ўрганди ва «Ўзбек адабиётидан намуналар», «Ўз-бек мумтоз мусиқаси ва унинг тарихи» дарсликларини яратди.

Фитрат инсонларни бир-бирини англатувчи восита имо-шо-ра деб ҳам таъкидлади. Сунгра, Мисрда пайдо бўлган «Хиба-

руғлиф» ёзуви фикрнинг расмлар орқали баёни эжанлигини изоҳлаб беради.

Олимларнинг фикрига кўра, Хибаруғлиф ёзувини 3 усул билан урганганликларини кўрсатади:

1. Ёзиш учун суратлар: уруш учун қилич, бир қўл — ўрмон, бир ёғоч дарахт.

2. Ҳар сўз бўғини сурат усулидур. Сўзларни Хижолаарга ажратиб ҳар бир бўғин нимани билдирса, шунинг расмини чизишган. Масалан: Таш қари сузига. Бир тош ва бир қари одам суратини чизишган.

3. Ҳар ҳарф учун бир расм. Масалан: ҳукизни Обис деганлар. О ҳарфи ўрнига ҳукиз расмини чизганлар.

Бундай ёзув усуллари қийин бўлганлиги сабабли, олимлар савдо учун зарур бўлган ёзувларни соддалаштириб 22 ҳарфни танлаб олиш ҳақида фикр юритганлар. Араб алифбоси келиб чиқиши, соддалаштирилгани ҳамда берилиши таъкидланади. Шундан сўнг асарда араб алифбосидаги ухшашликлар кўрсатилган. Фитрат араб алифбосидаги зеру забарлар қийинлигини кўрсатади. Бу асарда мусулмонларни куфи, насх ёзувлари ҳақида ҳам фикр баён этади. Қуръони карим дастлаб шу ёзувда бўлганлиги сабабли ўқиш қийин эди. Биринчи бўлиб ҳарфларни ислоҳ қилиш Абдумалик Мардон замоннда бошланиб, у ҳарфларга нуқталар қўйган эди. Сўнгра уни Имом Ҳамид қайтадан ишлаганлиги асарда эътироф этилган.

Бу билан Фитрат, шубҳа йўқки, одамлар нега дин, мазҳаб, қавм ва миллатга бўлинмасинлар, бир отанинг фарзандидирлар, бошқача айтганда, бир-бирларига биродардирлар, деган эди.

У ҳадисларга мурожаат этиб Худо (одамларга) ўз хеш-ақраболарини, яқинларини эҳсон ва яхшилик ила зийнатланмоққа амр қилган. Шу сабабдан оила тарбиясида одоб, ахлоқ тарбиялашга алоҳида эътибор беради, фикр ва ахлоқ тарбияси зарур, деб ҳисоблайди. Ахлоқни бош она ва Ватан сўзидан бошламоқ зарур, чунки онани севган инсон Ватанни севади, деган эди.

Фитрат ижодида маънавий-ахлоқий тарбия

Фитрат ижодида Ватан тўшунчаси алоҳида ўрин эгаллайди.

«Сайха» асарида «Ватаним менинг саждагоҳим» деб Ватан мадҳини куйлайди:

*Ватанимни зиёрат қилмоққа эрта тонгда кел,
Хай-хай қандай Ватан бу, у менинг саждагоҳим.
У менинг осмондаги ойм, осойишим, шарафим,
Ҳам каъбам, ҳам қиблам, ҳам чаманимдир.*

Фитрат соҳибқирон Темурнинг ҳайратомуз фаолиятига катта баҳо бериб, Темур салтанатидан сўнг Туркия аҳволини ўзининг «Темур сағонаси» драмасида:

«Хоқоним, эзилиб таланган, таланиб йиқилган, йиқилиб яраланган турк элининг бир боласи сендан кумак истарга келди. Боғлари бузилган, гуллари сўлиган, булбуллари учирилган Туроннинг бир қоровули сенга арз этарга келди»,— деб Темур руҳига мурожаат қилди. 70 йилдирки Темурни қонхўр хон, саркарда деб келдик. Мустақиллик Фитратнинг оҳу нолаларини юзага чиқарди.

У Ватан фироғида юрган кезларини шундай таърифлайди:

*Ётсам тушимда, уйғонсам ёнимда.
Кўз юмсам миямда, кўз очсам қаршимда,
Бир мунгли хаёл келиб туради...
Оҳ... Англадим менинг Ватанимсан.*

Фитрат Ватан истиқболини куйлади. Ёшларни Ватанига содиқликка чорлади. Имонли инсон Ватанли инсон. Имонга эътиқод Ватандан бошланади, деган эди. Имон руҳий ҳаётнинг асосидир. Бундай ҳаёт эса кишиларни фақат яхшиликка ундайди.

Фитрат инсон учун хос булган ижобий, салбий ва ахлоқий фазилатларни асослаб беради. Иффат, карам, ҳаё яхшиликка етаклайди; бухл (бахиллик), исроф, нифоқ эса ёмонликдир. Бу фазилатлар мазмунини очишда ислом шароитида амалий анъана бўлиб келган қарашларга суянади.

Фитрат ўзининг «Қиёмат» асарида ахлоқсизлик ҳолатлари нималарга олиб келишини Хорут ва Морут тимсоли орқали яратди.

Морут: Худоё-худовандо!—«бандаларни яратмоқдан мақсадим ўзимга ибодат қилдирмоқдир», деб ўзинг айтган эдинг!

— Албатта, деган эдим. Букун ҳам шуни айтаман.

— Эй худоё мақсадинг бўлган ибодатнинг ҳаммасини биз қилиб турган ҳолда ер юзидаги ноз-неъматларнинг ҳаммасини одамларга бериб қўйганинг нечундир? Биласанки, улар сенга биз каби кўп ибодат қилмайдилар. Бунинг устига ўғрилиқ, хотинбозлик, қон тўкиш, шароб ичиш каби гуноҳларни ҳам қилиб қўядилар.

Бу савол худога оғирлик қилди, бирдан қичқирди:

— Бу нима гап? Одамни яратганимдан бери сиз. малаклар, шундай эътирозлар қила-қила қулоқ-миямни единглар. Менинг ишимга эътироз қилишга кимнинг ҳаққи бор?!

Хорут билан Морут қўрқдилар, титрадилар, қаёққа қочиш ҳисобини тополмай қолдилар. Ҳеч нарса демасдан қочиб кетиш ўринсиз бўлар эди. Хорут ботирлик қилди:

— Тасаддуғинг бўлай, эй подшоҳи банданавоз! Бизнинг мақсадимиз эътироз эмас эди. Шу масала тўғрисида кўнглимизда шубҳа пайдо бўлди. Бу шубҳанинг давоми ибодатларимизга ҳалал берар эди. Сенинг даргоҳингга келиб, шубҳамизни йўқотиб, хотиржамлик билан ибодатларимизни давом қилмоқчи бўлган эдик.

Худо бир оз юмшади:

— Ҳай, майли, энди сизнинг жавобингиз шу: рухсат бераман, иккалангиз ер юзига бориб, одамлар орасида яшангиз. Агар бир ой шулар орасида гуноҳ қилмасдан яшаб, қайтиб қола олсангиз, ҳамма айтганларингизни қиламан. Бўлмаса, бундан кейин дамингизни чиқармай юришга мажбурсиз.

Малаклар рози бўлдилар. Жаброил чақирилди. Лозим бўлган буйруқлар берилди. Расмий ишлар қўрилди. Жаброня Хорут билан Морутни олиб чиқди. Бутун кўкларнинг дарбонларига буйруқ бўлди: кўк эшиклари очилди. Хорут билан Морут бир ой қолмоқ учун ер юзида, бу кунги Бағдод вилоятида бўлган Бобил шаҳрига қўндилар. Бир неча кун одамлар билан яшагач, бир хотинни севдилар, шароб ичдилар, бир узукни ўғирладилар, ҳалиги хотиннинг эрини ўлдирдилар. Гуноҳлари туфайли қанотлари, парлари тўкилди. Малонкликдан чиқиб қолдилар. Биргина кечада бу қадар гуноҳ ишлаганларидан пушаймон бўлдилар, худога ялиндилар. Худо енгган эди.

— Мана, кўрдингизми, иш қандай бўлди?— деди.

Жаброилни юборди. Жаброил Бобил ёнида қуруқ бир қудуқ топди. Хорут билан Морутни шу қудуққа киргизиб, оёқларидан осиб қўйди.

— Қиёматга довор шу қудуқда, мана шу вазиятда худога зикир айтиб қоларсиз. Қиёмат-қойим бўлгач, тавбангиз қабул қилинар, қанотларингиз қайтарилар, яна кўкларга учиб чиқарсиз!— деб кетди.

Фитратнинг «Раҳбари нажот» асарининг бир қисми оила тарбиясига бағишланган бўлиб, бутун олам ривожланиш қонуниятларига бўйсуншидир. Бу фикр авлодлар давомлилиги, яъни қонуний равишда туғилиш, яшаш, умуман ривожланишни назарда тутган эди.

Фитрат оилани ижтимоий вазифалари деб: «Авлод тарбияси», **фикрий тарбия**», «Ахлоқий тарбия» каби қисмларга бўлади.

Авлод тарбияси. Бунда ота-она фахри, бурчи, авлод-аждодга бўлган муносабат ҳақида фикр юритади. Ҳамма одам ҳам бир, чунки яратилиш бир гавҳардан олинган. Одам бировнинг ғамига бепарқ бўлмаса, тарбияли бўлади.

Хуллас, келажак авлод Фитратдан нимани ўрганиш керак?

1. Фитратнинг кўп қиррали ижодийети меҳнатсеварлик замирида бунёдга келганлигини.

2. Ўз халқи Ватанини нечоғлик она саждагоҳ, Каъба, Мадинага тенглаштириб, уни севди ва севишга халқни чорлади.

3. Фитрат ислом динининг муқаддас китоби Куръони Каримни ўрганиб унга амал қилди.

4. Ўтмиш тарихи ва тарихий шахсларга тўғри баҳо бера олди.

5. Айниқса, тилшунослик соҳасида фонетика ва фенология, ўзбек тилида сўз яшаш усуллари ҳамда лексикологиясини кенг ёритди.

6. Фитрат инсоншунос олим сифатида ҳам педагогика фа-

нидаги дидактика ва тарбия назарияси қисмларининг ривожига улкан ҳисса қўшди.

7. Фитрат имон-эътиқодли, яқин дўст, маслаҳатгўй ва меҳрибон мураббий сиймо сифатида асарлари янглиғ умрбоқийдир.

МАҲМУДХУЖА БЕҲБУДИЙНИНГ МАЪРИФИЙ-ПЕДАГОГИК КАРАШЛАРИ

(1874—1919)

Маҳмудхўжа Беҳбудий 1874 йилда Самарқанд шаҳрида муфти оиласида дунёга келди. Зиёлилар оиласидаги муҳит ўзидаги илмга, адабиётга, сиёсатга бўлган қизиқиш уни янги-янги китоблар мутолаа қилишга ундар, ўз даврининг илғор фикрли кишилари билан учрашувлар эса дунёқарашини кенгайтириб, бойитиб борар эди. У дастлабки билимни ўз отасидан ва тоғаси Муҳаммад Содиқдан олади. Отаси ислом ҳуқуқшунослиги бўйича йирик мутахассис ҳисобланиб, ўзининг бир қанча китоблари, рисоалари билан машҳур бўлган. Бу эса Маҳмудга ҳам ўз таъсирини ўтказган эди. Кейинчалик, у ўз мақоласида отаси таҳсил берган «Ҳидоя», ислом ҳуқуқига шарҳлар унинг ўлка давлат тузумини ўрганишда катта роль ўйнаганлигини таъкидлайди.

Беҳбудий адабиёт, тарих билан бирга сиёсатшунослик билан ҳам шуғулланар, турли рўзномалардан жаҳонда рўй бераётган сиёсий ўзгаришлар билан танишиб борарди. У Маккага бориш учун бир неча йил жиддий тайёргарлик кўради, араб тилини ўрганайди, ислом назариялари билан танишади, Ҳажни етуклик имтиҳони деб билади ва ниҳоят 27 ёшида Маккада бўлиб, муқаддас жойдан ҳожи ва муфти унвонлари билан қайтади.

1899 йилдан эътиборан Беҳбудий кўплаб саёҳатларга чиқади. Миср, Истамбул, Қрим, Қозон, Кавказнинг ўнлаб шаҳарларида бўлади. Туркистон халқларига маърифатни, жаҳон маданиятини тарғиб этиш ва аҳён-аҳёнда содир бўлаётган сиёсий чиқишларнинг сабабини билиш ниятида Қозон ва Уфа шаҳарларига йўл олади.

Дунёвий тараққиётни англаб етган Беҳбудий Туркистонда ҳам янгилликни кенг жорий этиш, янги мактаблар ташкил этиш, халқнинг ўзлигини англаши ҳамда иқтисоди яхшиланиши учун нималар қилиш кераклиги ҳақида матбуотда чиқишлар қила бошлади. Унинг «Туркистон вилоятининг газети», «Тараққий», «Хуршид», «Шўхрат», «Тужжор», «Осиё», «Турон», «Хуррият», «Нажот», «Ойна», «Самарқанд», «Меҳнаткашлар товуши», «Улуғ Туркистон» каби матбуот саҳифаларидаги юзлаб мақолаларида янги маориф, дунёвий фанларнинг фойдаси, комил инсоннинг тарбияси, Туркистон фарзандларининг ёрқин истиқболи, унинг келажаги ва иқтисодий муаммолари ётади.

Беҳбудийнинг Туркистон мактаб маорифчилигидаги хизмат-

лари ғоят катта. У улкадаги «усули жадид» мактабининг энг биринчи назарётчи ва амалиётчиларидан, умуман, жадидчилик ҳаракатининг эса тан олинган қарвонбошисидир.

1908 йилда очилган Ражабамин қишлоғида очилган янги усулдаги Абдулқодир Шақурий мактабини Самарқандга, ўз ҳовлисига кучириб келди, унга моддий ва маънавий ёрдам кўрсатди.

У ўзбек ва тожик тилларида «Китобул-афтол»—«Болалар учун китоб», «Мухтасари тарихи ислом»—«Исломнинг қисқача тарихи», «Амалиёти ислом», «Мадҳали жуғрофияи умроний»—«Аҳоли географиясига кириш», «Мухтасари жуғрофияи Руссий»—«Россиянинг қисқача географияси» каби асарларни яратган.

«Бехбудий нашриёти»ни ташкил этиб, унда ўзбек тилида дарсликлар, «Туркистон, Бухоро ва Хива харитаси»ни босиб чиқарди. Булар илк ўзбек мактаблари учун тузилган дарслик ва қўлланмалар сифатидагина эмас, тил-ёзув маданиятимиз тараққиёти нуқтаи назаридан ҳам муҳим аҳамиятга эга эди.

Самарқандда маҳаллий аҳоли учун кутубхона ва қироатхона очишга бошчилик қилди.

Драматургия соҳасида ҳам муваффақиятли ижод қилган Бехбудийнинг 1913 йилда босилган «Падаркуш» драмаси унга жуда катта шўҳрат келтирди. Бу драма қисқа вақт мобайнида Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қўқон, Андижон, Наманган, Каттақўрғон ва бошқа шаҳарларда илк театр труппаларида оммавий суръатда сахналаштирилди. Бу соҳада ҳам Бехбудий қарвонбоши сифатида тарихга кирди.

Бехбудий 1913 йилда «Самарқанд» газетаси ва «Ойна» журналини чиқарди. Газета дастлаб 2, сўнг 4 бетлик бўлиб, ҳафтада 2 марта чиққани ва моддий танглик туғайли 45 сонидан кейин тухтагани маълум. «Ойна» ўлкадаги ўзбек тилида чиққан биринчи журналдир. У халқ орасида анча машҳур бўлган. Бошида ҳафтада бир, 1914 йилдан эса ҳар 15 кунда чиққан.

1916 йилда Тошкентга келган шарқшунос академик А. И. Самойлович драматургия соҳасидаги ютуқларни кўриб шундай ёзади:

«Туркистондаги янги адабиётнинг маркази Самарқандда бўлса керак, ёш адiblарнинг бош илҳомчиси сифатида эса на тожик, на турк, асли «хўжа» самарқандлик муфти Маҳмуд Бехбудийни эътироф этиш керак бўлади».

У жадидизм ғояларини тарғиб қилиб чиққан бўлиб «Туркистон вилоятининг газети», «Тужжор», «Тараққий», «Хуршид», «Самарқанд» газеталари, «Шўро» ва «Ойна» журналларида босилган мақолалари, дарслик ва бошқа асарларида халқни илм-маърифатни эгаллашга чақирди, аёлларнинг илм олиш ҳуқуқини ҳимоя қилди, янги усулдаги мактаблар очишга, дунёвий фанларни ўрганишга ундади, табиат ҳодисаларини, Ернинг юмалоқлиги, ўз ўқи атрофида айланиши ва муаллақ туриши, ой ва кун тутилишини илмий нуқтаи назардан тушунтиришга

ҳаракат қилди. Бунинг учун реакцион руҳонийлар уни «дахрий» деб эълон қилиб, 1919 йнли қатл этди.

Беҳбудий таълим-тарбия ҳақида.

Беҳбудий Туркистон болаларига таълим-тарбия бериш зарурлигини ўз дўстларига бундай баён этган эди: «Ўртоқларим Сиддиқий, Айний, Фитрат, Қурбий ва Ақобир маҳзум ва ўғонларим — Вадуд маҳзум ва Абдулқодир Шакурый! Сизларга васият қиламан... Туркистон болаларини илмсиз қуйманглар! Ҳар иш қилсангиз жам бўлиб қилингизлар! Ҳаммага озодлик йўлини кўрсатинглар!»

Унинг фикрича, ҳар бир инсон «Арабий билмасак дин, русча билмасак дунё қўлдан кетар», «Икки эмас тўрт тил лозим» деб илмнинг боши—тилни чуқур ўрганишга даъват этди. «Биз мусулмонларга алалхусус бу замонда икки синф уламо керакдур: бири олимий диний; дигари олимий замоний; олимий диний; имом, хотиб, мударрис, қози, муфти бўлиб халойиқни диний ва ахлокий, руҳоний ишларини бошқарар, бу синфга киратурғон талабалар аввало Туркистонда ва Бухорода илмий, диний ва арабий ва бир оз русча ўқуб, сунгра Макка, Мадина, Миср ва Истамбулга бориб, умумий динияни хатм қилсалар керак ёки комил мулло бўлсунлар.

Олимий замони бўлмоқ учун болаларни аввало мусулмони хат ва саводини чиқарув, зарурияти диния ва ўз миллатимиз тилини биладурғондан сунгра ҳукуматимизни низомли мактабларинга бермоқ керакдур, яъни гимназия ва шаҳар мактабларини ўқиб тамом қилғонлардан сунг, Петербург, Москов дорилфунунларига юбориб, докторлик, қонунчилик, инженерлик, судьялик, илми саноат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқитмоқ лозимдир. Донмо илм билан шуғулланадиган инсон жоҳил бўлмайди. Бас, шундай экан, янги усул мактабларини кўпайтириш ва ҳақиқий илмли инсонларни етказиш зарур» деб ҳисоблади Беҳбудий. Ва у ўз замонасининг қарама-қаршиликларига қарамай усули жадидия мактабини моҳияти қандай ва уни кимда эканлигини қуйидагича баён этди:

«Усули жадид деган қаердан чиқди:
Бу нечук. Масалан, ота-боболаримиз
усули қадим ила ўқув мулло бўлганлар
Ва биз усули қадим ила ўқув бир
нима билиб эдик. Усули жадид деган
бир тариқ бидъатдирки, яқин фурсатда
чиқмишдур. ...Усули жадид мактаблар
дурус бўлса ривож берсунлар, нодуруст
бўлса далил ила исбот қилсунлар:

Бундан кейин ҳам кўп мактаблар очажакмиз»¹, деб жамоат аҳлига мурожаат қилди. Беҳбудий ташкил этган мактаби учун ўқув режа ва дастурларни ишлаб чиқди. Ўқув режасини амалга ошириш учун таҳсилни икки босқичга ажратди:

Ҳар бир ўқув босқичи 4 йилдан иборат эди.

Биринчи йил (1-синф). 1-босқич мактабининг мазмуни: Форсча, арабча алифбени ёзиш ва ўқишни ўргатиш. Ҳисоб дарсилан кўшиш ва айиришни. Болаларни зеҳни ва нутқини ўстириш учун оғзаки ҳисоб, суҳбат усулидан фойдаланган.

Қуръон сураларидан ёд олиш ҳамда намоз ўқиш ўргатилар эди.

Иккинчи йил (2-синф). «Ҳафтияк дарси», «Имон ва эътиқод дарси» (Бу дарснинг мақсади ота-она ва Ватанига меҳрли ва содиқ қилиб тарбиялашдир).

Учинчи йил (3-синф). Калому Шариф китоб — ислом ибодати дарси, тажвид қондалари, адабиёти форсий ва туркий. Саъдийнинг «Насиҳатнома» асари асосида форсий ва туркий тили ўтилгани ҳисобидан тақсимлашни ўрганар эдилар.

Тўртинчи йили (4-синф). Калому Шариф китобининг давоми — ислом ибодати дарсининг давоми, форсий ва туркий адабиёт (назм ва наср ўргатилар эди). Форсий ва туркий тил; ахлоқ ҳисоб (тўрт амални бажарган), тарих, ислом тарихи, жўгрофия каби дарслар ўтилар эди.

Мактабнинг бу босқичини битирган ўқувчилар форсий ва туркий тилда саводлари чиқиб, араб тилидан ҳам билимга эга бўлиб, Қуръони Каримни тажвид асосида ўқир эдилар. Беҳбудийнинг фикрича, тўрт синфли «усули жадид»да ўқиган толиб, ўн сана эски мактабда ўқиган толибдан пухта билимга эгадур.

I босқич мактабнинг 4-синфини битирган болалар II босқич мактабга қабул қилинар эди. Мактабнинг бу босқичи ўрта ҳисобланар эди.

II босқич мактаби:

Биринчи йили араб тили, жўгрофия, шафақия (фалакиёт), форс тилидан туркийга таржима, тарих, ислом тарихи, Саъдийнинг «Гулистон»и, форс ва туркий тиллар ўқитилар эди.

Иккинчи йили араб тили, шифоҳия (медицина), тарих, ислом тарихи, ахлоқ дарси, форс, туркий тиллари, ҳисоб каби дарслар ўтилар эди.

Учинчи йил — араб тили, ҳисоб, ислом муҳокамасига оид дарс, умумий тарих, рус тили (хат ва турли ҳужжатларни ёзишни машқ қилганлар). Туркий тилда иш юритиш қоғозлари ҳам ўргатилган.

Тўртинчи йили — араб тили, рус тилида иш юритиш, таълим (педагогика), адабиёт, мактаб ва ҳаёт, табиат дарсларидан сабоқ олар эди.

Саккиз йиллик мактабни битирган саводли, ҳатто адабий

¹ Н. Аvezов. Махмудхўжа Беҳбудий — маърифатпарвар. Тошкент, 1993, 15-бет.

мақолалар ёзиш қобилиятига эга бўлган исломшунос, юксак ахлоқий шогирдлар эдилар. Бу шогирдлар хоҳласа тижорат, мирзолик, муҳаррирлик ва усули жаид мактабида муаллимлик қилишга қодир эдилар.

Беҳбудий ўзбек ва тожик тилларида ўз мактаби толиблари учун дарсликлар яратди.

Дунёга танилган халқ илм воситаси ила тараққий қилади. Илмнинг зарурлигини у ўзининг «Болалар учун китоб» дарслигида асослаб берди. Бу дарслик форс ва ўзбек тилларида ёзилган. Дарсликнинг асосий мазмуни иш юритиш тартиб-қоидаларига қаратилган. Беҳбудийнинг фикрича:

«...Оврупо ила савдо қилатурғон киши аввало ун сани замона илми ўқимоғи лозим». Бу йўлда бойларга ҳам мурожаатим шулким, бошқа миллатларнинг бойлари, фақир ва етимлар учун мактаб ва дорилфунунлар солдурурлар, уларнинг ўқимоғи учун пул тайин қилурлар». Беҳбудий келажак авлод — Оврупа, Туркия ва бошқа хорижий давлатлар билан алоқа қилиш, улар ҳаётини ўрганиш, тижорат ишларида иш юритиш қонун-қоидаларини ўрганиши, зарур деб ҳисоблайди.

Дарсликда (5 бет) хат ёзмоқ шартлари берилади:

— Хатни камсўз, сермазмун ёзмоқ;
— Мактабда ҳақорат, таъна, ҳазил, гуноҳга тааллуқ сўзлар асло ёзилмаслиги;

— Хат бориб тегадурғон одамни мулоҳаза қилиб, они фаҳм ва билишига мувофиқ бўлмоғ лозим;

— Котиб ҳар муддаони ёзмоқчи бўлганда ўшал муддаони ўзи яхши тушуниб ёзиши керак;

— Ғазаб, хиралик ва ёниҳоят хурсанд ва беҳушлик вақтларда хат ёзмаслик, ўзини олдинги ҳолатига келганда ёзмоғи керак.

Бу дарсликда яна хусусий хатлар, расмий хатлар ҳақида ҳам маълумот берилади. Айниқса, ёзган хатларда ва ҳужжатларда тиниш белгиларидан тўғри фойдаланиш зарурлигини кўрсатади.

Беҳбудий ўз замонасидаги мадрасалар аҳволини ўзининг 1907 йилда ёзган «Фарёди Туркистон» мақоласида шундай таърифлаган эди:

«Бир мадрасага 20 талаба гапи ила бир ноақл мударрис сайланур, бир волостда 40 нафар эл бошлариндан 21 нафарни садоси ила бир жоҳил қози сайланур». Беҳбудий фикрини давом эттириб, бу мударрис, муфти ва қозиларни саксон фоизи қариялардир. Улар ёшларга қандай билим ва тарбия бера оладилар, дейди.

Беҳбудий «Падаркуш» драмасида бойнинг уйдирма гапларига ишонган ўғли отасини ўлдирганини илмсизлик ва тарбиясизлик оқибатидан деб кўрсатади. Отаси ўлади, ўғли қамалади, уйда ёлғиз қолган онага домла тасалли бериб айтади:

«Онажон, сизга сабрдан бошқа чора йўқ. Бу бадбахтлик ва мусибатга сабаб, жаҳолат ва нодонликдир, беъманилик ва тар-

биясизликдир. Уйингизни нодонлик бузди. Сизни беилмлик хонавайрон қилди. Уғлингизни беилмлилик Сибирга юборди. Жонингиздан азиз фарзандингизни тарбиясизлик балоси сиздан умри айритадур. Болангизни отаси тарбия этмади, ўқитмади. Охири балога учради, ёмон одамлар йўлдан чиқардиларки, қурбони жаҳолат бўлдингиз.

Номақул ўғил ота-онанинг эркалатишларидан талтайиб, бекорчиликдан ёмон кишиларга қўшилиб, ёмон йўлларга юриб, охир-оқибатда ўзининг ва қолган оила-аъзолари умрини хазон қилади...

Зиёли: «Илм ва тарбиясиз болаларнинг оқибати шундадир. Агарда буларни отаси ўқитса-да эди, бу жиноят ва падаркушлик алардан содир бўлмас ва булар ичкиликни бўйла ичмасди, хун беғайри ҳаққин қилмас эди. Умри борича Сибирга бормас ва қиёматга, жаҳаннамга қолмас эди. Агарда булар ичкилик ичмаса эди, дунё ва охиратда ила ал-адаб азоб ва меҳнатда қолмас эди. Оҳ, ҳақиқатда бойни ўлдирган ва бу йигитларни азоби азобийга гирифтор қилган беилмлиқдир. Бизларни хонавайрон, бачагрён ва беватан ва банди қилгон тарбиясизлик ва жаҳолатдир; беватанлик, дарбадарлик, асорат, фақир ва зарурат ва хорликлар ҳаммаси илмсизлик ва бетарбияликни меваси ва натижасидир.»

Беҳбудий ижодий фаолиятидаги бош масала Туркистонда маориф тараққиётидир. У «—дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур!»—деган шиорга содиқ ҳаракат қилди.

Мустамлакалик Туркистонни илмсизлик жаҳолатидан қутқариш учун эски мактабни ислоҳ қилишни зарурлигини исботлаб, яъни усули жадидия мактабларини ташкил қилди. У бу мактаблари учун режа, дастур ва дарсликлар яратган олим эди. Олим ва педагоглар уни ижодини ўрганиб ниҳоятда улуғлаган эдилар:

«Илғор фикрлар ва илмларнинг ёйилишида, усули жадид мактабларининг очилишга, халқнинг уйғонишида илк ташаббуслар билан чиққан сиймолардан бири Маҳмудхужа Беҳбудийдир»—деган эди Иброҳим Ёрқин (Турк адиби).

Мустақил иш

Н. Авазовнинг «Маҳмудхужа Беҳбудий — маърифатпарвар» рисоласини ўрганиш.

ИСҲОҚХОН ИБРАТНИНГ ПЕДАГОГИК ҚАРАШЛАРИ

Ўзбек педагогикаси тарихида сезиларли из қолдирган забардаст педагог олимлардан бири Исҳоқхон Ибрат 1862 йилда Наманган яқинидаги Тўрақўрғон қишлоғида туғилган. Отаси Жунайдуллахужа билимли, миришкор боғбон бўлиб, адабиётга, хусусан, шеърятга ихлосмандлиги сабабли «Ходим» тахаллуси

билан шеърлар ҳам ёзган. Онаси — Ҳурибиби ўз даврининг ўқимишли, оқила аёлларидан бири бўлган, қишлоқ қизларини саводини чиқарган ва ўзи ҳам шеърлар машқ қилган. Лутфий, Навоий, Жомий, Бедил, Машраб ва бошқа шоирларнинг асарларини ўқиган. Ана шу оиладаги адабий муҳит Исҳоқхонда адабиётга қизиқиш уйғотган.

1870 йилда отаси вафот этиб, оиланинг ташвиши ёш Исҳоқхон билан онасининг зиммасига тушган. У беш йил маҳалла мактабига қатнаб саводини чиқара олмаган. Бу ҳақда Исҳоқхон «Мезонул замон» номли асарида қуйидагиларни ёзган: «Аввалги вақтдаги маҳалла мактабида 5 йилда 3 адад муаллимда ўқуб, охириги саводим чиқмай, кейин қизлар мактаби, ўз уйимизда волидай марҳумамда ўқиб савод чиқардим. Икки сана ҳуснихат машқ этдим».

Исҳоқхон ёшлигидан ҳуснихатдан хабардор бўлиб, буш вақтларини ана шу санъатни ўрганишга бағишлаган. Кейинчалик, Исҳоқхон Қўқондаги мадрасада ўқиган, Муқимий билан дўстона муносабатда бўлган. Мадрасада араб, форс тиллари билан бирга рус тилини ҳам ўрганган. Исҳоқхон 1886 йилда мадрасани битириб, ўз қишлоғида мактаб очган ва унда, нисбатан илғор ҳисобланмиш усули савтиядан фойдаланган. Табиийки, мактаб қора гуруҳлар томонидан ёпилган ва Исҳоқхон асар ёзиш билан шуғулланган. У «Луғати ситта ал сина», «Жамоъул хутут», «Девони Ибрат», «Тарихий маданият», «Тошкент мусулмон мактаблари ҳақида» каби асарларини яратган. Исҳоқхон истеъдодли билимдон шахс эди. У жуда кўп тилларни мукаммал билар эди. Бу борада Иброҳим Даврон қуйидагиларни ёзган: «Қози Тўра жаноблари арабча, туркча, форсча, ҳиндча лисонни билиб, яна русча, французча, арманча ва бошқа хатлар ёзмокқа моҳирдурлар» (117-бет).

У 1886 ва 1907 йилда янги усулдаги мактаб ташкил этди. 1914 йили Тўрақўрғонда янги мактаб очди, уни «Ўқитувчи» номи билан атади. 1916 йили бу мактаб ёпилди.

1918 йили яна мактаб очиб барчани маърифатли бўлишга хизмат қилди. Сермаҳсул шоир, ёзувчи, мусиқашунос педагог Исҳоқхон Ибрат 1937 йили 75 ёшида вафот этди.

Исҳоқхон Ибрат таълим-тарбия ҳақида

XIX асрнинг охирилари ва XX аср бошларига келиб реакцион гуруҳлар қаршиликка қарамай янги усул, рус-тузем мактаблари ва рус тилини ўрганишга қизиқувчилар сони бирмунча ортди. Бу мактабларда дунёвий фанлар ва она тили билан бир қаторда рус тили ҳам ўқитилар эди. Исҳоқхон Ибрат рус тили билан бирга унга яқин шарқ, ғарб тилларини анча мукаммал билган. У олти тилдаги арабча, форсча, ҳиндча сартча (ўзбекча) ва русча сўзларни ўз ичига олган «Луғати ситта ал-сина» номли мукаммал луғат китобини яратди.

Исҳоқхон Ибротнинг мазкур асари «Луғати ситта ал-сина» (луғатли китоб) бир неча йиллик саргузаштлардан сунг 1901 йили Тошкентдаги В. И. Ильин босмахонасида нашрдан чиқди. Исҳоқхон бу асарини яратишда анча вақт илмий иш олиб борди, чет эллардан материал туплади. Асар кичкина муқаддима билан бошланади.

Асар икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида феълларнинг поаниқ ва келаси замон шакллари берилган.

Асарнинг иккинчи қисми 37 босқичдан иборат бўлиб, унда феълларнинг бошқа шакллари, отлар, кишилиқ олмошлари, кун, ой номлари, одам аъзолари, ҳайвонлар, паррандалар, озиқ-овқат ва бошқа буюмларнинг номлари берилган.

Мингдан ортик кўп қўлланиладиган сўзларни ўз ичига олган Исҳоқхон Ибротнинг бу асари кўп мактабларда фойдаланиб келинди. Исҳоқхон Иброт инсон камолотида илм урнини алоҳида таъкидлади: «Мадрасалар гарчи илм-маърифат макони бўлса-да, унинг мазмуни бечораларни билим олишга қаратмаган эди». Иброт халқ фарзандларини ҳам дунёвий билимлардан баҳраманд қилишга чорлайди:

Ўқингиз илми ҳикмат сизга бу иш катта ибротдур.

Ҳар илм ўрганурсиз барча ишда сизга нусратдур.

Агар илм ўлмаса, нодон умри барча қулфатдадур.

...Маданиятни топадурғон ва юргузадурғон асбоби илм экан, илм бўлса мактаб бирла бўлур. Мактаб бўлмаса оламни ваҳияят тутиб, ҳамма хароб бўлуб иш қўлдан кетар. Энди лозим бўлдики, маданият илм билан, илм эса мактаб билан бўлур... Мактаб бўлмаса бу оламда маданият жорий бўлмайдур. Исҳоқхон Иброт илм, маърифат маскани бўлган «Мадраса» ҳақида ва мактаб ҳақидаги фикрларини Мулло Хусанхўжа домланинг ўз мактабини ислоҳ қилиш ҳақидаги мақоласида қуйидагича баён этган эди:

«Мулло Хусанхўжа эшон ўғли ушбу 1907 йилнинг 1 сентяб-ридан бошлаб биз сартия болаларига уқтирадиган усули қадимиямизни усули тариқа мактабида мактаб болаларининг тез фурсатда саводлари чиқиб, кўп фойдалар ҳосил бўлур экан, сабаб шулки, бешинчи жамоа бирла тамом бўлур экан. Биринчи жамоа «Ҳафтияки шариф», иккинчи жамоа «Қаломи шариф», учинчи жамоа «Чор китоб» билан «Фузулий ёки Навоий». Тўртинчи жамоа «Илми фаройиз» ўқуб тамом қилиб, муддати икки ёйинки уч йил миёнасида мадрасаларда ўқимоқни хоҳлаганлари мадрасаларга чиқиб ўқимоқга қодир бўлур эканлар. ...Муаллим бечора азиз фарзандларимизни калтак, қамчи йўқ баҳонасида беш ўн саналар осмонга қаратиб, «алиф, базавар, бе бебазор» деб шовқин қилдириб-қилдириб бир ҳарф ҳам ўқу-ёзув билдирмаинга... умрларини барбод қилиб ётмоқга тақвиятгина буладур¹.»

¹ Туркистон вилояти газетаси, 1907 йил.

Исҳоқхон Ибрат 1886 ва 1907 йилли қишлоқ болалари учун мактаб очади. Мактаб бенул, янги товуш усулига асосланган эди. Мактаб дарслик ва қўлланмалар билан таъминланган эди. Бу мактабда Исҳоқхон Ибрат дарслик ва қўлланма сифатида ўзининг «Луғати ситта ал-сина», «Санъати Ибрат калами», «Мирражаб Бандий» асарларида ҳамда С. М. Граменицкийнинг уч қисмдан иборат «Книга для чтения» (уқиш китоби), Саидрасул Азизийнинг «Устоди аввал», Али Асқар ибн Байрамали Калининнинг «Таълимус соний» каби дарсликларидан фойдаланадилар.

Чор ҳукумати Марказий Осиёда рус-тузем мактаби толибларини кенгайтиришга катта эътибор берди. 1902 йилда Тўрақўрғон қишлоғида ҳам мактаб очилди. Маҳаллий халқ кофирлар мактаби деб фарзандларини бу мактабга юбормадилар.

Исҳоқхон ўзининг педагоглик фаолиятида хат-савод чиқариш жараёнида ҳусниҳатга алоҳида эътибор берди. У буни ўзининг «Санъати Ибрат, қалами Ибрат» номли шеърларида асослаб берган эди. Ўзининг «Булубдур» радибли шеърида баъзи мадрасалардаги ҳолатни шундай ифодалаган эди:

Мадрасалар ичинда куб фитна
бирла шўриш (фитна)
Ҳар кунда ун хил уруш, оқ
салла нон булубдур.
Қассобу қуифурушлар, жангу
жадал урушлар...
Элликбоши деганлар, уй бошидан
еганлар.
Ўз мансабига мағрур гуёки
хон булубдур.

Бу билан у тенгсизлик ва адолатсизликни қоралайди. Ибрат маърифат ва маданият нурини сочувчи муаллимлик касбига катта аҳамият берди. Муаллимлик касбини улуғлаб унда қуйидаги фазилатлар мужассам бўлиши зарур деб ҳисоблади: илм-маърифат сирларни ўргатувчи билимдон, болаларнинг меҳрибон нажоткори, зиё тарқатувчи, юксак ахлоқли бўлиши. У муаллим — устозга аталган шеърида қуйидагиларни ёзади:

... *Жоҳилни(нг) кўзларини очди илм
йўлида.
Қўлига берди илм чирогин, йўл кўрсатди
муаллим...*

Исҳоқхон Ибратнинг ижоди фан, маданият ва маориф тарақиёти тарихида улкан аҳамият касб этмоқда.

Маърифатпарвар шоир-педагогнинг ижодини ҳисобга олиб Тўрақўрғондаги 44-ўрта мактабни унинг номи билан аташга қарор қилинди. Исҳоқхон Ибрат асарлари қайтадан нашр этилмоқда.

Мустақил иш

Ибрatнинг «Фарғона тарихи» (303 бетдан — 325 бетлар) асарини таҳлил қилинг. Тошкент. Камалак, 1991.

ҚОРИ-НИЁЗИЙНИНГ МАЪРИФИЙ ҚАРАШЛАРИ

Академик Қори-Ниёзий 1897 йил 2 сентябрда Хужанд шаҳрида дунёга келган. Болалик йиллари 1909 йилгача шу шаҳарда, сўнгра Фарғонада ўтган. Унинг отаси ўқимишли киши бўлиб мадрасада қориликка ўқиган. У ўғлининг тарбиясига алоҳида эътибор берган ва доимо: «Кеккайма ўғлим! Одоб ва камтарликни унутма!» деб ўқтирган. Қори-Ниёзий эски мактабда таълим олган. У ўз устида тинимсиз, мустақил ишлар, ижодий фаолиятини тобора кенгайтирарди. Ўз сўзи билан айтганда «мустақил ишлаш изланишдан иборат эди. Шунинг учун ҳам баъзи масалалар устида гоҳо ҳар тарафлама ўйлаб юришга тўғри келади». У ўрта мактаб дастурини мустақил ўрганишга киришган ва бунга муяссар бўлган.

Қори-Ниёзий 1920 йилда ёш авлод учун «Табиатдан бир парча» дарслигини ёзди, уни ўзи таҳрир қилди, харажатларни ҳам тўлади ва тарқатди.

Уша пайтда Қўқонда «Дорилмуаллим» деб аталган таълим-тарбия курси, ва бир интернат ҳам бор эди. Қори-Ниёзий уларнинг ҳаммасини қўшиб «Фарғона мудофаат билим юрти»ни ташкил қилди. 1924 йили унда биринчи битириш маросими ўтказилди. Қори-Ниёзийдан таълим-тарбия олган машҳур 13 нафар қалдирғоч учирма қилинди. Қори-Ниёзий уларга аниқ нафарлардан чуқур билим берган. Қўқон таълим-тарбия билим юрти Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлигининг 1925 йил 14 мартдаги қарори билан «Намунали техникум» деб аталди.

Қори-Ниёзий 32 ёшида икки дорилфунунни битирди, уларнинг бири «Ҳаёт», иккинчиси «Илм» дорилфунуни эди. Унинг ижодий фаолияти мутахассислар тайёрлашга қаратилган эди. Унинг серқадрга ижоди билан жаҳон фани ва маданиятини ривожлантиришга салмоқли ҳисса қўшган машҳур олим, мутафаккир Қори-Ниёзий ўзбек мактабини ташкил этиш ва ундаги таълим-тарбияни яхшилашда, ўқитувчи кадрлар етиштиришда жонбозлик кўрсатди. Ўзбекистон мактабларининг ташкилотчиларидан бири сифатида хизмат қилди, республикада халқ маорифининг ривожланиши тарихидан ажойиб илмий тадқиқот ишларини амалга оширди, муҳим тарихий аҳамиятга молик қатор асарлар яратди. «Ҳаёт мактаби», каби муҳим дарсликлар ёзди. Мазкур асарларида Марказий Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасида маданиятнинг ривожланишини ҳамда унинг таркибий қисми бўлиш халқ маорифи тарихини илмий ва назарий жиҳатдан чуқур таҳлил қилиб берди.

Мадрасалар ҳам эски мактаблар сингари ўқув режаси ва дастурларига эга бўлмагани учун уларда аниқ белгиланган

таълим муддати бўлмас, натижада талабалар вақтдан ютқазар эди. Лекин, Қори-Ниёзий мадрасалардаги таълимнинг мазмуни нималардан иборат бўлганини, уларда ўқитилган китобларнинг турларини ҳам таърифлаган. Масалан, «Ақонд» дарслигида борлиқ, худо ва охират масалалари, «Ҳикматулайн» (метафизика) да Мулла Жалолиддин ақидалари, «Мухтасари виқоя»да шариат қонунлари, «Фиҳқи Қандоний»да савоб, фарз, суннат, макруҳ ва гуноҳ ишлар ифодаланганини баён қилган.

Қори-Ниёзий 1917 йилги тунтаришга қадар Туркистон улкасидаги халқ маорифи тарихини ўша даврдаги ижтимоий тузумнинг самараси ва маданиятининг ажралмас таркибий қисми сифатида талқин этган. Ўзбекистон Республикаси мактаблари ривожланишининг тарихий ролини кенг ва чуқур маънода ёритган.

Ўзбекистонда умумий мажбурий бошланғич таълимни амалга оширишда республикадаги барча жамоатчилик ҳамда умумий таълим қўмиталари иштирок этган. «Умумий таълимни жорий қилиш соҳасидаги жуда катта вазифалар яна шунинг учун ҳам тез фурсатда бажарилдики,—деб ёзган эди Ниёзий — республикадаги бутун жамоатчиликнинг диққат-эътибори ва кучи бу вазифани бажаришга қаратилди, умумий таълимга ёрдам комитети тuzилди, бу комитетларнинг иши натижасида мактаблар сони кескин даражада кўпайди».

Ўқитувчи кадрлар тайёрлаш иши ўз самарасини бера бошлади: 1928—29 ва 1930—31 ўқув йилларида қисқа муддатли курсларни (катта ёшдагиларни билим савияларини янада ошириш) 23 минг киши тугатди. «Саводсизликни битириш» мактаблардаги ўқитувчиларнинг тахминан 40 фоизини ана шу курсларда тайёрланган ўқитувчилар ташкил қилган.

Олий, махсус ўқув юртларининг ўқувчилари ва ўқитувчилари ҳам маърифий ишларга жалб этилди, улардан унумли фойдаланилди. Қори-Ниёзий янги очилган мактабларга методик ёрдам кўрсатиш ишига ҳам муносиб ҳисса қўшган.

Қори-Ниёзий 1979 йили вафот этди.

Қори-Ниёзийнинг таълим-тарбия масалаларига доир таълимоти дастлаб унинг «Ҳаёт мактаби» номли асарига баён қилинган эди. Шу асардан айрим парчалар келтирамиз: «XIX асрнинг 80-йилларида Туркистонда чор ҳукуматининг фармониغا кўра, рус-тузем мактаблари очилди. Бу мактабларнинг, айниқса улардаги ўқитувчиларнинг моддий аҳволи жуда оғир эди... Ўш шаҳридаги рус-тузем мактабининг ўқитувчиси В. Орлов (1906) ёзган мақоласида бундай деган эди: «Заррача инсофи бўлган ҳар бир хужайин ҳам шунини жуда яхши биладики, ҳатто, ҳайвонни ҳам тўқ бўлгандагина ишлатиш мумкин. Лекин фақат сизлар, жаноб амалдорлар бу ҳақиқатни эътиборга олишни хоҳламайсизлар ёки била олмайсизлар қандай уят ва шармандаликни, сизларнинг минглаб оладиган маошларингиз, хўрланган, ғариб ва оч ўқитувчи ҳисобидадир». «Бу мактабларнинг вазифаси таржимонлар тайёрлаш бўлган... Шу сабабли бўлса керак,

бойларни болалари жуда кам бўлар эди, чунки улар болаларининг таржимон бўлиб ишлашни ўзларига муносиб кўрмас эдилар. Ҳатто, булардан айримлари эса кўпинча мактабни битирмай чиқиб кетар эдилар, чунки бойлар одатда болаларга «конвертга адрес ёзишни ўргансанг, бўлади» деб уларни мактабдан олиб савдо ишларига қўяр эдилар» (77- бет).

Табиий, рус-тузем мактабларидаги ўқитиш иши турли жойларда турлича бўлиб, унинг сифати асосан ўқитувчиларнинг савия ва малакасига боғлиқ бўлса керак. Бу мактабда рус тили, бутун сонлар билан тўрт амал доирасида арифметикадан, тарихдан, географиядан (асосан Россия географиясидан) ва табиётдан бошланғич маълумот берилар эди, шу билан бирга «маҳаллий (ўзбекча) савод» ва ислом динининг асослари ҳам ўқитилар эди.

«Рус-тузем мактаблари учун махсус тузилган дарсликларда» «Ўқиш китоблари»да табиат, одамлар, ҳайвонлар ва қўшлар ҳаётидан энг оддий бошланғич маълумотлар келтириллар ҳамда рус адабиёти намояндalари — Пушкин, Лермонтов, Крилов ва бошқаларнинг шеър ва ҳикояларидан намуналар кирилланган буларди. С. Граменицкий тузган ва 1898—1899 йилларда нашр этилган биринчи, иккинчи ва учинчи «Ўқиш китоблари» методика ва мундарижа жиҳатидан энг тузук дарсликлар деб ҳисобланар эди.

Масалан, «Учинчи ўқиш китоби» тўрт бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимида: Ушинскийнинг «Болалар дунёси»дан олинган «Шамол билан қуёш», Л. Толстойнинг «Зийрак деҳқон» ҳақидаги ҳикояси, Криловнинг «Меҳнатсевар айиқ», Демьяннинг «Балиқ шўрваси», «Эшак ва булбул», «Қарға билан тулки», «Гришканинги камзули» масаллари, Пушкиннинг «Балиқ ва балиқчи эртаги» ва бошқалар бор эди.

Иккинчи бўлимида Россия тарихига бағишланган маълумотлар...

Учинчи бўлимида Россия ва Оврупа қисми, Сибир ва Туркистон ҳақида географик маълумотлар.

Тўртинчи бўлими «табиатдан оддий маълумотлар» бор. Қори-Ниёзий ўқитувчилик фаолияти ҳақида, жумладан, қуйидагиларни ёзган: «Ёш авлодни тарбиялаш фахри ва олижаноб вазифа бўлиши билан бирга, ғоят даражада мураккаб ва масъулиятлидир. Бу вазифаги муваффақиятли бажариш учун ўқитувчи аввало ўз ишининг шайдоси, ташаббускори бўлиши керак. Шунинг учун ўқитувчиликнинг «сабаби овқат» учун расман «касб» қилиб олиш — жуда хавfli бўлиб, ҳатто, ёш авлоднинг тарбиясига зарарлидир.

Айниқса, ўқитувчи қандай маълумотга, қандай заковатга эга бўлмасин, у ўзининг савиясини, педагогик санъатини ривожлантириш учун тинмай ишлаши керак.

Қори-Ниёзийнинг ахлоқий, жисмоний тарбияга, меҳнат тарбиясига доир ғоялари, ўткир фикр-мулоҳазалари ва чиқарган аниқ хулосалари унинг рисолаларида баён қилинган. У, ма-

салан, «Ақл-идрокка суяниб», «Орзу ва савия», «Ҳар бир ёмонликда бир яхшилик бор», «Табиатдан бир парча», «Ҳам юрак, ҳам ақл-идрок амрича», «Хушомад ва ҳурмат», «Фан ва онг», «Бахт ва меҳнат», «Гаразсиз содиқ дўст» ва бошқа асарлариде баркамол инсонларни вояга етказиш масалаларини таҳлил қилган. Олим фаннинг афзалликларини ва инсон ҳаёти учун зарурлигини қуйидагича таърифлайди: «Фан минглаб, ўн минглаб, ҳатто юз минглаб йиллар мобайнида заррама-зарра, томчилаб вужудга келган ва халқ хизматига қаратилгандир. Фанни эгаллаган инсоннинг онги ва виждони поклиги, тили ва дилининг бирлиги унинг маънавий шахс эканлигидан далолат беради.

Ҳақиқий фаннинг ўзи ёрқин ахлоқнинг намунасидир. Фан борасидаги таълимотни билатуриб унга хиёнат қилиш ахлоқсизликдир. Бунинг учун аввало адолатсиз бўлиш лозимдир. Адолатлилик — ахлоқий фазилат ва юксак онгни талаб этади. Баркамол инсоннинг энг муҳим белгиси ахлоқийликдир».

Олимнинг фикрича, ахлоқийлик онг ва виждон замирида шаклланади. Юксак ахлоққа эга бўлиш инсонга бахт келтиради. Бахт ва унинг моҳиятини тушуниш кишининг онгига, виждонига ва маънавий савиясига боғлиқдир.

Умуман, Ўзбекистонда мактаб ва маориф ишларини йўлга қўйишда фаол қатнашган ва бунга ўзининг жуда катта ҳиссасини қўшган, академиклик даражасигача эришган файласуф, фалакиётшунос, математик ва ахлоқшунос олим Қори-Ниёзийнинг мероси республикамизда илм-фан, таълим-тарбияни янада ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Мустақил иш

Султон Акбарийнинг Қори-Ниёзий ҳақидаги «Устод» (Тошкент, 1970) асарини таҳлил қилиш.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙНИНГ ПЕДАГОГИК ФИКРЛАРИ

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий 1889 йили Қўқонда туғилди. У 7 ёшидан мактабда хат-савод ўргана бошлади. Мактабни битиргач, мадрасага ва И. В. Орловнинг кечки рус-тузем мактабига ўқишга кирди. Ҳамза мадрасада ўқиган чоғларидаёқ Фирдавсий, Ҳайём, Саъдий, Низомий, Хоқоний, Жомий, Фузулий, Бедил ва бошқаларнинг улкан шеърятни билан танишди, шунингдек, Шарқ олимларининг асарларини ўқиди.

1908 йилда Ҳамза ота-онасининг норозилигига қарамай, мадрасани ташлаб кетди. Унинг ўзи ёганидек, ота-онасининг ўжарлиги, маъмурларнинг зулми, камбағаллик туфайли дунёвий билимларни эгаллаш тўғрисидаги орзусини амалга оширолмади.

Китобни жон-дилидан севган Ҳамза мадрасадан кетса ҳам, мустақил билим олиш билан муттасил шуғулланди. У Ватанга хизмат қилиш, маърифат соҳасида жамиятга фойда келтириш бурчини яхши англагани ва меҳнатсеварлиги туфайли кенг ва чуқур билимлар орттирди.

Ҳамза 1910 йилда Қўқондаги маҳаллий рус-тузем мактабида муаллим бўлиб ишлади ва 1911 йилда янги мактаб очди, таълим-тарбия ишларига баъзи ўзгаришлар киритди. Уқувчиларни ўрганаётган материалларини қуруқ ёд олиши нафсиз эканлигини айтди, синфдан ташқари машғулотларга алоҳида эътибор берди, она тили дарсини кўпайтирди, янги дарсликлар жорий этди. Уқитган фанини жуда яхши билганлиги, ёшларга меҳр билан қарашни ва мулоим педагог бўлгани туфайли, уқувчиларнинг зўр ҳурмати ва муҳаббатини қозонди.

Болаларнинг уқув қўлланмалари, овқат ва кийим-кечак билан тўлиқ таъминланмагани бу хилдаги мактабларнинг ишлашида катта қийинчиликлар туғдирди. Аммо Ҳамза бўш келмади у «Жамияти хайрия» ташкил қилди ва ўз мактабини сақлаб қолиш учун курашди. Унинг ишлари ҳақидаги шов-шув Қўқон шаҳридан ташқарига ҳам тарқала бошлади. Маҳаллий маъмурлар бундай «хавфли таълим-тарбия манбаи»га тоқат қилмадилар ва 1913 йилда мактабни ёптиришга муваффақ бўдилар. Ҳамза ўз она юртини ташлаб чет элга кетишга мажбур бўлди.

У 1914 йилда Қўқонга қайтиб келди ва камбағал етим болалар учун мактаб очишга ҳаракат қилди. Ниҳоят, «Дорил ятим», яъни «етимлар мактаби»ни очди. Мактаб Қўқонда 1914 йил сентябридан ишга тушди. Унга Қўқоннинг ҳар тарафидан келган фақир ва етим болалар пўлсиз қабул қилиниб, ҳатто баъзи бечораҳолларга дафтар ҳам берилган.

Ҳамзанинг «Дорил ятим» мактаби учун ўзбек тилида тузган дарслиги табиатга, ё халқлар тарихига онд хикоялардан иборат бўлган. Шунга кура, руҳонийлар уни оллога ва подшога қарши чиқишда айбладилар.

Кўп ўтмай «Дорил ятим мактаби» ёпиб қўйилди, Ҳамзани эса сиёсий жиҳатдан ишончсиз ва миллий озодлик ҳаракатининг иштирокчиси деган мулоҳаза билан миршабнинг махфий назорати остига олинди.

Ҳамза 1915 йилда Марғилонга келди. У ошкора равишда янги мактаб очишга, лекин эҳтиёт билан иш кўришга ҳаракат қилди. Шу тариқа, Марғилоннинг тинч ва хилват кўчасида янги мактаб пайдо бўлди. Унинг биноси Қўқондаги мактаб биносидан ҳам ёмонроқ эди.

Ҳамзанинг амалдорлари ва маҳаллий руҳонийлар янги мактабларни ва ижобий ғояларни янчиб ташлаётган даврда ишлади. Ҳамзанинг маърифатпарварлик ғоялари эса халқни оғир аҳволдан қутқаришга, унинг илм-маърифатини юксалтиришга қаратилган эди.

3. Миртурсуновнинг тадқиқотида қуйидагилар аниқланган. 1914 йилда Туркистонда 106 та бошланғич рус мактаби бўлиб, уларда 14 мингдан ортиқ рус болалари ўқиган. 50 дан ортиқ рус-тузем мактабларида 10 мингдан зиёд маҳаллий халқ болалари таълим олган. Шунингдек, Туркистон ўлкасида рус болалари учун махсус гимназия ва прогимназиялар хизмат қилган. Булардан ташқари, товуш методи билан хат-савод ўргатиладиган ўзбек «савтия» мактаблари ҳам ташкил қилинган. Эски мактаблар «усули қадимия» деб юритила бошланган. Янги ташкил қилинган «жадид» мактабларига болалар насл-насабига қараб қабул қилинган. Камбағалларнинг фарзандларини «ақлий меҳнатга ожиз, ўқишга қобилиятсиз» деб ҳисобланган.

Мана шу ҳолнинг шоҳиди бўлган Ҳамзанинг таълим-тарбия ва маърифатга доир ғоялари буржуа миллатчиларига қарши қаратилган эди. У ўзининг «Фақирлик қайдан ҳосил бўлур» сарлавҳали мақоласида, «Миллий роман ёхуд саодат» номли қиссасида халқ фарзандларини ўқитишга чорлаган ва бойларга мурожаат қилиб, шундай деган:

*Мактаб очинг боёнлар, бўлинг ҳимматли!
Бўлсин ўқиб сибёнлар олий ғайратли!*

Ҳамзанинг бутун фикру хаёли халқ оммасини ўқитиш ва илм-маърифатли қилиш эди. У халқ орасига илм-маърифатни кенг ёйиш зарурлигини исботлар экан, ҳукмрон синфлар бу масалага лоқайд қарашини ифодалайди:

*Иўқ экан ҳисси миллият калонларда,
Ҳаммасин эркан даъвоси забонларда...
Уламо, шайх, эшон, бой, имом, қози, мингбошилар,
Ҳаммаси бир дому камон ичра...*

Ҳамза халқ маорифи тўғрисида фикрлар экан, «илм-маърифат шундай бир воситаки, унинг ёрдамида бутун ижтимоий тузумни яхши томонга ўзгартириш мумкин, лекин бунинг учун маърифат ишларида ҳамманинг манфаатларини бирга қўшиш керак», деб хулоса чиқарган. Халқ орасида илм-маърифатни кенг ёйишни, ижтимоий парокандаликни бартараф этишнинг энг самарали воситаларидан бири деб билди.

Ҳамза очган мактабларда ақлий, жисмоний, эстетик, ахлоқий ва меҳнат тарбияси уйғунлаштириб олиб борилар, бу тadbир ўз замонаси учун илғор бир воқеа бўлиб, мазкур мактабларда ўқитиш ишлари болаларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш ақидаларига асосланган эди.

Ҳамза эстетик тарбияга катта эътибор берди. Ўқитишда болаларга санъатдаги, инсоний муносабатлардаги гўзаликка муҳаббат билан қараш ҳиссини сингдирди. Уларга мусиқа, рақс, ашула, халқ қўшиқларини, зўр муҳаббат билан ўргатди.

ХІХ аср охиридан бошлаб, Ўзбекистон Россия империясининг капиталистик хўжалиги доирасига тортилиши сабабли унинг турмушдаги ижтимоий-иқтисодий негизлари жадал емирила бошланди. Натижада Туркистонда миллий-озодлик ҳаракати кучайди.

Ҳамза Завқий бошчилигидаги зиёлилар гуруҳига қушилиб, Ўзбекистондаги мазкур ҳаракатда фаол иштирок этди. У ўзининг педагогика соҳасидаги тажрибасини ўзбек халқининг муҳим ишига, она тилида бошланғич мактаблар очиш, дарсликлар тузиш ва камбағалларнинг болаларига хат-савод ургатиш ишларига бағишланди.

Ҳамза ўз халқининг билимсизлигига қарши она тилидаги мактаблар ҳамда, яхши дарсликлар ёрдамида курашни мумкин деб билган.

Ҳамза ўқувчилар оладиган қуруқ китобий, жонсиз, схоластик, пассив билимларни жуда ёмон кўриш билан бирга, китобни билим ва фикрнинг энг бой манбаи сифатида, инсоният ақлий самараларининг буюк хазинаси ва ҳаётининг кўзгуси сифатида кадрлаган. Лекин ҳамма гап китобга туғри муносабатда бўлишда эканини, фақат хотирани эмас, балки кўпроқ тафаккурни ҳам ишга солиши кераклигини уқтирган:

*Хар кўнғилнинг орзуси шул эрур обиҳаёт,
Қадрини билган кишига, шубҳасиз, жондир китоб.
Ҳар муроднинг бошидур, ҳар муддаонинг гавҳари,
Ҳар маразларнинг шифоси, яъни Лукмондир китоб.
Кўзни нури, дил ҳузури, дилларнинг дармонидур
Ҳар қоронғу дилга гўё моҳи тобондир китоб.
Ҳар балодан асрагувчи энг муҳим қиймат яроғ,
Тири ваҳшат, ханжари зиллатга қалқондур китоб.*

Ҳамза таълим ва мустақил ўқиш билан ҳосил қилинадиган билимлар турли-туман ва мукамал бўлишини истаган. Усмир ақлининг усиб бориши учун хилма-хил маънавий озиқ олиши, турли соҳалардан хабардор бўлиши зарур, бу эса уни маҳдудликдан сақлайди, унда дунёқарашнинг таркиб топишига кумаклашади, деб билган.

Ўз замонидаги дарсликлар болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олмай тузилгани, улар учун тушуниш қийинлиги, кўп дарсликлар болаларга ёт тилда ёзилганини қоралаган. Ҳамза дарсликлар ва ўқув қўлланмалари юксак савияда бўлиши, болаларда ўқишга қизиқиш ва китобга муҳаббат уйғотиш лозим, деб таъкидлаган. Унинг ўзи «Енгил адабиёт», «Ўқиш китоби», «Қироат китоби» ва бошқа дарсликларни яратган. Уларни тузишда ўзининг педагогик тажрибасидан ва илғор мактаблар тажрибасидан фойдаланган. Бу дарсликларнинг ҳаммаси педагогика ва болалар психологияси талабларига мувофиқ ёзилган. Муаллиф дарсликларида бевосита билим беришга хизмат қиладиган материаллардан ташқари, ахлоқий тарбияга оид матнларга ҳам катта ўрин берган. Масалан, ўқувчиларни ҳа-

лоллик, ростгўйлик руҳида, ёлғончилик ва адолатсизликка нафрат руҳида, сахийлик, ожизларни қўллаб-қувватлаш, ярамас эҳтирослардан тийилиш, очкўзлик ва шуҳратпарастликка муросасизлик, мулойимлик, фан ва маорифга садоқат, Ватани севиш ва катталарга ҳурмат, ота-онани иззат қилиш, ҳаётдаги машаққат ва қийинчиликларга бардош бериш, мардлик, инсонни гўзаллаштирувчи меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялаш масалалари Ҳамзанинг ахлоқ-одоб тўғрисидаги таълимнинг асосий мавзулари бўлиб, унинг дарсликларида жуда кенг ва ёрқин ифодаланган.

Ҳамза дарсликларни ёзар экан, таълим-тарбия мақсадини кузлаб халқ оғзаки ижоди намуналаридан моҳирона фойдаланган. Уқиб китобида ибратли масалларни келтирган.

Ҳамзанинг болалар учун ёзган шеърлари ажойиб хусусиятларга эга бўлиб, улар ғайрат-шижоат тўлиб-тошган, завқ ва илиқ туйғулар билан суғорилган, оддий, эркин, енгил тилда ёзилган, узининг раволиги билан яшнаб турган асарлар эди. Мазкур шеърлар халқ тилининг талаффузи ва оҳангини сақлаб қолган жонли ва шўх тил билан ёзилиб, улардаги сатрлар қисқа-қисқа, ҳар бир байт аниқ, равшан ифодаланган, тарбиявий таъсир кўрсатиш учун танланган энг муҳим сўзлар бир-бирига қўфиядошдир.

Ҳамза таълим-тарбия масаласини назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш билан бирга Туркистонда мактабларни қайта қуришнинг амалий масалаларини ҳал қилишда фаол қатнашди. У 1916 йилда Завқий, Аҳмадали Алиев ва бошқа жамоат арбоблари билан биргаликда «Фарғона водийсидаги мусулмон аҳоли орасига хат-савод ёйиш жамияти» тузди. Жамият пул тўплаб, бошланғич мактаблар очди, уларда дарслар ўзбек тилида олиб берилди.

Ҳамза илм-маърифатнинг кучига жуда катта аҳамият берди. Унинг фикрича, билимларни халқ оmmasи орасига ёйиш оmmанинг онгини уйғотишга ёрдам бериши мумкин.

Ҳамза инсоннинг маънавий ва ақлий ҳислатларини, асосан, унинг олган тарбияси, яшаган муҳити белгилайди, деб ҳисоблаган. Агар яхши тарбия инсоннинг энг қимматли бойлиги бўлса, нотўғри тарбия унинг учун чинакам бахтсизликка, ҳатто, ҳалокатга айланишини уқтирган. Шунинг учун мактаб тарбияси билан бир қаторда оила тарбиясига ҳам жуда катта аҳамият берган. Болалар ижобий ва салбий таъсирга айниқса гўдаклик чоғларида жуда берилувчан бўладилар. Буни яхши билган Ҳамза уларга ёшликдан тўғри тарбия бериб бориш лозим, оилада тўғри йўлга қўйилган тарбия мактаб учун катта мададдир ва, аксинча, оилада тегишли тарбия ишлари олиб борилмаса, бу ҳол мактабнинг таълим-тарбия ишини жуда қийинлаштириб қўяди, деб ёзган. Айрим ота-оналар ўз болаларининг фаровон яшашини таъминлаш тўғрисида жон куйдирса ҳам, уларни тарбиялаш билан мутлақо қизиқмаслигини қоралаб, тарбия бўлмаса, моддий жиҳатдан таъминланганлик яхши оқибатга олиб бор-

маслигини, моддий жиҳатдан таъминланган, лекин тарбия кўрмаган болалар яхши одам бўлиб етишмаслигини уқтирган.

Ҳамзанинг педагогик фаолияти умуман ўқувчиларда тўғрилик, ростгўйлик, ҳалоллик каби юксак фазилатларни тарбиялашга қаратилган. У ана шу ахлоқий идеалларни ўзининг баддий асарларида умр бўйи тарғиб қилди.

Мустақил иш

Ҳамза Ҳакимзода драмаларидан бирини ўқиб, унинг ахлоқий тарбияга доир ғояларига муносабат билдиринг.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙНИНГ МАЪРИФИЙ-ПЕДАГОГИК ҚАРАШЛАРИ

Абдулла Авлоний 1878 йили Тошкентда ҳунарманд оиласида туғилган. Авлоний бошланғич таълимини ўқчидаги мактабда олгач, Шайхонтоҳурдаги Абдулмалиқбой мадрасасида таҳсил кўрган. Авлоний буш вақтларида Навоий, Фузулий, Саъди Шерозийларнинг асарларини севиб ўқиган. Шеърлар ҳам ёзган. 1904 йилдан бошлаб Авлонийнинг ижодий фаолиятида кескин ўзгаришлар содир бўлган. У Миробод маҳалласида янги усул мактаби очган. Унда ўқиган талабалар товуш методидан фойдаланишар ва 6 ойдан сўнг, саводлари чиқиб, имтиҳон топширар эдилар.

Авлоний ижодининг бош масаласи баркамол инсонни тарбиялашдан иборат бўлган. Ана шундай инсон ҳақидаги ғоялар унинг фақат дарсликларида эмас, балки бутун ижодида, айниқса, «Садой Туркистон» газетасида эълон қилинган «Иззатли инсонлар», «Ғалат», «Диққатман», «Ўз маишати миздан», «Истиқболдан орзуларим», «Жаҳолат», «Сафоҳат балоси» каби мақолаларида яққол акс этган.

1908 йилда Авлонийнинг мактаби ёпиб қўйилди. Бунинг сабабини Авлоний қуйидагича изоҳлайди: «Мактабимда ер, одамлар, тоғ-тошлар, дарё, осмон ҳақида суҳбатлар утказмоққа ҳаракат қилганимни Миробод маҳалласининг айрим жоҳил кишилари билишиб, мени кофир бўлдинг, деб мактабни ёпдилар».

Авлоний 1909 йилда Дегрез маҳалласида яна мактаб очган. Бу мактабнинг ўқувчиларини янгича таълим мазмуни асосида ўқитишни зарур деб ҳисоблаган.

Авлоний ўз мактабидаги ўқувчилар учун товуш методикасига асосланган дарсликлар ёзди. Унинг 1912 йилда «Биринчи муаллим» (алифбо), «Иккинчи муаллим» (Алифбодан сўнг ўқимак учун) 1913 йили «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» (юқори синф ўқувчилари учун дарслик), «Мактаб гулистони дарслиги» асарлари Туркистон мактаблари учун зарурий қўлланма бўлиб хизмат қилди.

Бу борада: «Муаллим афандилар ва адабиёт муҳиблари баним бу асари ночизоналарими илтифотсиз қолдурмадилар. Тур-

кистоннинг энг машҳур муаллимлари дарс жадвалига киритуб, майдони таълима қўйдилар. Булардан бошқа, уз қаламим ила майдони матбуотда жилвагар уран «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Адабиёт Туркий гулистон» номли асарларим мактабларда ўқилмоқда. Миллат болалари баним бу асарларимдан истифода қилмоқда экан, баним бу хусусдаги ғайрат ва жасоратим дақо зиёда улмоға бошладим»¹.

Абдулла Авлонийнинг «Мактаб жуғрофияси», «Ҳисоб масалалари», «Учинчи муаллим» каби босилмай қолган дарсликларини ўзи ва янги усул мактабларида кенг фойдаланилди. 1933 йили 7-синф ўқувчиларини учун адабиёт мажмуаси тузиб нашр эттирди.

Абдулла Авлоний 1921 йилдан бошлаб маориф соҳасига ўтади: дастлаб улка билим юртида, 1923 йилда хотин-қизлар билим юртида мудир, 1924 йилда ҳарбий мактабда ўқитувчи, 1925—30 йилларда Марказий Осиё давлат университетида дарс беради.

Абдулла Авлоний шоир сифатида ҳам танилган эди. Авлонийнинг «Иштирокиюн» газетасида эълон қилинган асарлари: «Рузал Баҳор», «Ишчиларга тортиқ», «Жамиятларга аралашмаган дангаса тилидан», «Мактаб марши» кабилар саналарди.

Авлоний 1913 йилдан бошлаб театрчилик ишлари билан шуғулланган ва биринчи «Туркистон» театр труппасини тузган. Труппа 1914—1915 йилларда Туркистон улкасининг турли жойларида Авлонийнинг «Икки севги», «Биз ва сиз», «Португалия инқилоби», «Бадбахт келин» сингари пьесаларини намойиш қилган.

Авлоний 1943 йилда вафот этган. У халқимиз учун қилган беқиёс хизматлари билан, яратган асарлари билан ўзининг номини абадийлаштирган.

А. Авлоний таълим-тарбия ҳақида

Абдулла Авлоний ижодий фаолияти кўп қиррали бўлиб, унинг фалсафий-ижтимоий дунёқарашида миллат истиқлоли, халқ ғами, келажакдаги маънавий ҳаёт алоҳида урин эгаллайди. Абдулла Авлоний ўзининг «Мактаб марши» шеърида янги усул мактаблари афзаллигини куйлайди:

*Яшасун мактаб, биз ҳам яшайлук,
Биз ҳам яшайлук, яшасун мактаб!*

Абдулла Авлоний ташкил этган мактаб ўзбек миллатига хос янги усул эди. Туркистонда бир қатор маърифатпарвар, жадид ҳаракатининг фаоллари: Саидрасул Азизий, Мунаввар Қори, Абдуқодир Шакурый, Саидахмад Сиддиқий, Исҳоқхон Ибрат, Ҳожи Муни Шукрулло, Ҳамза, ? (... ва ...) Раҳматуллаевлар янги

¹ Б. Қосимов. Абдулла Авлоний, 10-бет.

усул мактабларини Туркистон бўйлаб очдилар. Бу мактаблар эркин ва инсонпарварлик асосида тузилганлиги, дунёвий илмларни болаларга ўргатиш, таълим мазмунини миллийлаштириб, товуш методидан кенг фойдаланилганлиги билан эски мактаблардан ажралиб турарди. Мактабларда таълим-тарбия бирлигига алоҳида эътибор берилди. Янги мактаблар учун жуда кўп алифбо дарсликлари ёзилди. Ҳожи Муин Шукрулло ўзининг «Туркистонда алифбо тарихи» рисоласида булар сонини 25 та деб таҳлил қилган эди. У алифболар рўйхатини тузганда биринчи ўринга Саидрасул Азизийнинг «Устоди аввал» дарслигини, сўнг Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим» алифбосини қўйган эди.

Абдулла Авлоний ўз дарсликларига, халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланган, ҳамда бошқа халқлар ижодидан намуна олиб, уни таржима қилиб дарсликларига киритган. Авлоний «Муаллимни аввал» алифбосини талабларга мослаштирган эди: «оддийдан мураккабга муаллиф сўзи билан айтганда, «тадрижий суръатда тартиб этилди», яъни ҳарфлар алфавит тартибда берилди, кейин қайси ўринда қандай ёзилишига қараб кичик-кичик мисоллар келтирилган. Бош ва охири ҳарфларнинг ёзилиши ва талаффузи ҳақида маълумот берилиб кейин ўқишга ўтилади. «Биринчи муаллим» алифбосидаги «Мактаб», «Ямонлаш—жазому?», «Бахтли ва бахтсиз бола», «Қаноат», «Зар қадрини заргар билур», «Яхшилик ерда қолмас», «Тўғрилиқ», «Иттифоқ» каби ҳикоя ва шеърлар охирида тарбиявий хулосаси берилган. Масалан, «Яхшилик ерда қолмас» ҳикоясини қуйидагича якунлайди:

*Яхшилик қилсанг бўлур жонинг омон,
Яхшиликдан ҳеч киши қилмас зиён,
Яхши сўз билан илон индан чиқар,
Сўз ёмон бўлса, пичоқ қиндан чиқар.*

Авлоний бошланғич таълим мазмунини миллатнинг истиқболига қараб белгилаган. Унда инсонни миллий ғурурини ифодалайдиган, халқ яратган сўз санъатидаги дурдоналар ўз аксини топган, инсон қалбига энг бағишлайдиган аждодларимизнинг мероси асосий ўрин олган. Шунингдек, у буюк сиймоларнинг ва ўзининг асарларидан кенг фойдаланган. Унинг бошланғич мактаб учун ёзилган дарсликларига мазмун нозик нафосат пардаси билан ўралган. Масалан, Сайидрасул Азизийнинг «Устоди аввал» дарслигидаги «Ёлғончи» ҳикоясининг асосий ғояси Авлонийнинг «Биринчи муаллим» дарслигида ёлғон гапиришнинг ёмонлигини қуйидагича қизиқарли қилиб берилган:

- Дунёда энг хор киши кимдур?
- Ёлғончи кишидур.
- Ҳар кимга нима лозим?
- Рост сўзлик ва хушфезъллик.

Авлонийнинг «Ёлғончи чўпон» шеъридаги «Тўғри сўз қутқарар балолардин, доғи ҳижрон ва можаролардин» мисраси ҳам Азизийнинг ғоясига ҳамоҳангдир. Бундай ўхшашликлар Ав-

лонийнинг «Биринчи муаллим» дарслигида кўп учрайди. Умуман, унинг дарсликларига халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган, буюк халқ педагогикасига асосланган ва замон руҳига, бошланғич синф ўқувчиларига мослаштирилган «Тақсим», «Икки девона», «Очкўзлик», «Ақлли боғбон» каби ҳикоялар, эртақлар, шеърӣй ривоят ва бошқалар киритилган. У яратган иккинчи дарслиги «Алифбодан сўнг ўқутмак учун ёзилган» ахлоқӣй ҳикоялар, адабий шеърлар ила зийнатланган эди. Ҳикоялар танлаш ва баёнида Абдулла Авлоний қуйидаги усуллардан фойдаланган: ҳикояларнинг ҳаётӣйлиги, қизиқарлилиги, соддалиги, унинг ўз сўзи билан айтганда, «Энг осон усул ила», «Очуқ тил ва осон таркиб ила» яратилган. Бу дарсликни ёзишда халқ оғзаки ижодидан, Шарқ шеърӣятидан мутафаккир ва маърифатпарвар шоирларнинг асарларидан фойдаланди. Дарсликда «Ғайрат қилиб ўқинг, ўғлон», «Сахийлик», «Бахиллик», «Нафси бузуқ ҳайитда ўлар», «Ақлли қарға», «Ҳасад балоси», «Ақлли бола», «Ёлғон дўст» каби ҳикоя, шеърлар берилган. Абдулла Авлоний ижодий ва педагогик фаолиятида тарбиянинг етакчи ўрнига алоҳида эътибор берди:

«Тарбия «педагогия», яъни бола тарбиясининг фани демакдур. Илми ахлоқнинг асоси тарбия ўлдуғиндин шул хусусда бир оз сўз сўйлаймиз. Боланинг саломати ва саодати учун яхши тарбия қилмак, танини пок тутмак, ёш вақтидан маслакани тузатмоқ, яхши хулқларни ўргатмак, ёмон хулқлардан сақлаб ўсмакдур.

Тарбия қилгувчилар табиб кабидурки, табиб хастанинг баданидаги касалига даво қилғони каби тарбияни боланинг вужудидаги жаҳл марказига «яхши хулқ» деган давони ичидан» «поклик» деган давони устидан беруб, катта қилмоқ лозимдур.

... «Бешикдан то қабргача илм изла» деймишлар. Бу Ҳадиси Шарифнинг маъноси бизларга далилдур. Ҳакимлардан бири: «Ҳар бир миллатнинг саодати, давлатларнинг тинч ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғлиқдур, демиш. Ўз болаларини яхшилаб тарбия қилмак оталарга фарзи айн, ўз миллатининг етим қолган болаларини тарбия қилмоқ фарзи кифоядир» (25- бет).

Авлоний тарбияни қуйидаги қисмларга бўлган эди: **фикр тарбияси**, **бадан тарбияси**, **ахлоқ тарбияси** ва **интизом тарбияси**.

Абдулла Авлоний ўзининг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида баркамол инсоннинг ахлоқӣй тарбиясига алоҳида эътибор берди.

Ахлоқ «Инсонни яхшиликка чақирувчи, ёмонликдан қайтарувчи бир илмдир. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар билан баён қиладурган китобни ахлоқ дейдилар. Ахлоқ илмини ўқуб, ер юзида нима иш қилмоқ учун юрганини билур. Киши ўзидан хабардор бўлмаса, илми, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг қадрини, қимматини билмас» (23- бет).

Абдулла Авлоний ахлоқӣй фазилатларни икки турга бўлган

эди: яхши хулқлар: «меҳр-шафқат, муҳаббат, садоқат, хайрихоҳлик, олижаноблик, иффат, ҳаё, дўстлик, меҳрибонлик, сабрли, қаноатли, саҳийлик. Ёмон хулқлар: ғазаб, бузуқлик, сафоқат. ялқовлик, хасислик, таъмагирлик кабилардир.

Абдулла Авлоний ахлоқий тарбиянинг бош масаласи инсоннинг Ватанга муҳаббатидир деб ҳисоблади ва ҳар бир ёш қалбни Ватанида яшашга, унинг бахтидан қувонишга, шодлигига шерик бўлишга ўргатмоқ ва уни эътиқодига айлантирмоқ лозимлигини таъкидлади.

Ватанни севган халқ тилини ардоқлайди, чунки «Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурғон ҳаёт кўзгуси—тил ва адабиётидир», деб миллий тил ва адабиётни урганишга алоҳида эътибор берилади.

«Сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатадурғон тарозудур» деб ёзади.

Абдулла Авлоний ҷақимчилик, ғийбат, ҳасад, мунофиқлик, ёлғончилик, иккиюзламачилик ҳақида алоҳида тўхталиб изоҳ берган эди. У ғийбатчи ва ҷақимчиликнинг бузоқбошига ўхшатади. Бузоқбоши дарахт илдизини кемириб қуритгани каби ҷақимчи ва ғийбатчилар ҳам кишилар ўртасидаги меҳр-муҳаббат дарахтини емирадилар. Абдулла Авлоний «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарининг «Тарбиянинг замони» бўлимида тарбияни дастлаб уйда, сўнгра мактаб-мадрасада олишни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблайди.

А. Авлонийнинг ижодида оила, никоҳ, фарзанд тарбияси, ота-онанинг бурчи ва вазифалари алоҳида ўрин эгаллайди. «Оила мунозараси» шеърда ота-она баҳси берилади. Бунда қиз болаларни ҳам илм, маърифат билан баҳраманд қилиш ғояси илгари сурилади.

Абдулла Авлоний болаларнинг ақлий таълимига ҳам алоҳида эътибор беради: фикрлаш иқтидорини эгаллаш олижаноб ғоялар томон интилишдир, деган эди. Абдулла Авлоний болалар фикрининг «қуввати, зийнати, кенглиги» йўқ жиҳатдан муаллимларни «диққатларига суянган, виждонларига юкланган» вазифадир, дейди. Абдулла Авлоний ақлий тарбиянинг моҳияти ва мазмуни кенглигини ҳисобга олиб унинг қирраларини қуйидагича тасвирлаган эди:

«Ақл ила иш тутиш — матонат, саъи ғайрат, ризоят:

Покизалик — назокат, сабр-қаноат, интизом, виждонли бўлиш.

Тўплаган билимларини бировларга ўргатиш, хайрихоҳлик, саҳийликдир. Ақл — илм ва тарбияга суянади. Халқимиз айтганидек: ҳар нарса кўпайса арзон бўлур, ақл эса илм соҳасида қанча кўпайса, шунча қимматбаҳо бўлур.

Абдулла Авлоний айтганидек, илм олиш соғломликни талаб этади. «Баданнинг саломат ва қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур, чунки уқимоқ, урганмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучлик, соғлом вужуд лозимдур».

А. Авлоний меросининг аҳамияти

Биз А. Авлонийни меросини қандай ўрганишимиз керак? Аввало, ҳар бир миллат вакили ўзи мустақил равишда А. Авлоний ижодини ўрганиши лозим.

Дарсликларда берилган материаллар мазмунини бойитиш мақсадида Авлонийнинг шеър, ҳикояларидан ижодий фойдаланиш керак.

«Аждодларимиз меросига ихлос» туркумидаги «Чулпон» нашриёти чиқараётган «Боболардан болаларга» китобчаларини ўрганиб болаларни ўқиш ва ёд олишга руҳлантириш. А. Авлоний ижодида бағишлаб суҳбат, ўткир зеҳнлилар мушоираси, шеърхонлик кўриги ташкил қилиш талабга мувофиқдир.

А. Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарини ҳар бир хонадонга қут-барака келтирувчи, инсонларни яхши йўлга бошловчи асар бўлганлиги сабабли, биз зиёлилар уни тартибли равишда ташвиқот қилишимиз зарур (мактаб ота-оналар мажлисида, маҳалла-кўйда, радио, телевидение орқали).

А. Авлоний шуҳрат ва юксакликка машаққатли меҳнати, эътиқоди орқали эришди. Оқибатда аждодларга жуда катта меросини барҳаёт қолдирди.

Мустақил иш

А. Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарини ўқиб таҳлил қилинг (Тошкент, «Ўқитувчи», 1993).

САДРИДДИН АЙНИЙНИНГ ПЕДАГОГИК КАРАШЛАРИ

Буюк адиб, файласуф-шоир ва педагог Садриддин Айний 1878 йил 15 апрелда Бухоро вилоятининг Гиждувон туманидаги Соктаре қишлоғида камбағал деҳқон оиласида туғилди. Отаси Саидмуродхўжа меҳнатсевар ва инсонпарвар, фан ва адабиётга ҳавас қўйган киши бўлган. У иқтисодий қийинчиликларга қарамай ўз болаларини мактаб ва мадрасада ўқитиб, уларнинг маърифатли кишилар бўлиб улғайиши учун ҳаракат қилган.

Садриддин мактабда тўрт йил ўқиган, лекин таълимнинг эски усули унинг саводли бўлишига имкон бермаган. Шунга қарамай, отаси унда шеърятга муҳаббат уйғотган.

Ота-онасининг вафотидан кейин моддий ва маънавий қийинчиликларга қарамай, С. Айний Бухоро мадрасасига ўқишга ки- ради. Муҳтожлик ва турмушнинг оғирлиги сабабли, мадрасадаги муллавачча ва бошқаларнинг хизматини қилиб кун кечирди ва ўқиди. У ўзининг «Эсдаликлар» китобида: «... қор-ёмғирли кунларда кўчага чиқсам, ковушимнинг ичи сув билан тўлиб, оёғимнинг ёрилган жойларидан пичоқ билан тилинган каби қон сизилиб чиқар ва ёриқларга кирган муздай сувнинг таъсири билан яра қиздирилган бигиз санчилгандай чидаб бўлмас даражада оғирди»,— деб ёзганди.

Мадрасада моддий аҳвол ёмонлиги сабабли Айний қози Шарифжон Маҳмуд (адабиётда Садри Зиё таҳаллуси билан маш-

хур) ҳовлисида хизмат қилган. У ерда Абдулмажид Зуфунун, Яҳёхўжа, Содикхўжа Гулшаний каби шоирларнинг ҳафтада 3—4 марта бўлиб турадиган илмий ва адабий мажлисларида қатнашиб турди. У мажлисларда, бир томондан, амир амалдорларнинг ёмонлиги, уларнинг ноҳуя ҳаракатлари туғрисида гапирилса, иккинчи томондан, машҳур олимлар ва ёзувчилар туғрисида гап кетар эди. Бу суҳбатлар Айний қарашларига таъбир этмай қолмасди.

С. Айний Аҳмад Донишнинг «Номус ал аъзам», «Наводир ул вақос» каби асарларини ўқиб чиқади ва қаттиқ таъсирланади.

1905 йил «Бухорои шариф биродарлиги» жамиятининг топшириғи билан С. Айний Самарқандга бориб, Абдулқодир Шакурый ташкил этган янги миллий мактабнинг таълим-тарбия ишлари билан танишди. Ана шу маълумотлар ва тажрибалар асосида дўсти Мирзо Абдулвоҳид Мунзим билан унинг ҳовлисида янги типдаги мактаб очган. Улар мактабни моддий жиҳатдан таъминлаш учун ўзига тўқроқ оилалардан уч сўмдан ўқиш ҳақи олиб, камбағалларнинг болаларини пулсиз ўқитишган.

«Бухорои шариф биродарлиги» жамиятнинг таклифи билан С. Айний янги миллий мактаблар учун «Таҳзиб ус-сибён» («Пок бола») ўқиш китобини тузади. Ўзи мазкур китоб ҳақида шундай деганди: ««Таҳзиб ус-сибён» китоби адабий хусусиятга эга бўлиб, унинг материали болалар учун қизиқарли эди. Туғри, ўша замон шаронтига мувофиқ китобда диний нарсалар ҳам бор эди. Лекин, нима бўлса ҳам янги бир билим берар эди».

С. Айний урушдан кейинги йилларда тўрт жилдан иборат йирик асари — «Эсдалиқлар»ни ёзди. У С. Айнийнинг ёзувчилик маҳорати камолотга етганлигидан далолат берувчи ва таълим-тарбиявий фикрларни аке эйтирувчи асар бўлди.

С. Айний Самарқанд давлат дорилфунунида ҳам жуда катта хизмат қилди. 1946 йилдан 1950 йилгача ўзбек адабиёти кафедрасига мудирлик қилди ва бир гуруҳ олимларнинг етишиб чиқишига мадад берди.

С. Айний Тожикистон фанлар академиясининг биринчи президенти бўлиб умрининг охиригача шу вазифада ишлади. У 1954 йил 15 июлда вафот этди.

С. Айнийнинг ҳаёти ва фаолияти ёшлар учун намунадир. У ёшларни меҳнат қилишга, меҳнат аҳлини севишга, кучли ирода эгаси бўлишга, қийинчиликлардан қўрқмасликка ургатди. Шунинг учун ҳам ёш авлод С. Айнийни ўзининг устози ва мураббийси деб севади ва ҳурмат қилади.

С. Айний ёш авлодни тарбиялашга алоҳида эътибор берди. У ўзини, «Таҳзиб ус-сибён» асарида тарбия ва илм маскани ҳисобланган мактаб ҳақида шундай ёзган:

... Мактаб ... Юзинг ўғирма мактаб эшигидан:
Одам боласи нега илмдан қочадур?
Ҳой, сен узоқлашма мактаб эшигидан
Қимёю фан, саноат омили ила

С. Айний дарсликлариди танланган матнлар таълим-тарбия мақсадига қаратилган бўлиб С. Айний ижодининг ҳар бир йуналишида Ватан ва инсонга муҳаббат алоҳида урин олган. Унинг ёшларга қарата доимий шiori «Ўқинишга ғайрат қил, одам бўл. Кейин кучинг етгунча ўз Ватанингга хизмат қиласан...». С. Айний ватанпарварликнинг бош йули она тилига муҳаббат деб ҳисоблаган. Шў сабабли мактаб очиб болаларни ўз она тилида ўқитган. Шунингдек, С. Айний ўзининг «Қиз бола ёки Холида» номли ўқиш китобининг «Одобли қиз бола», «Яхши қиз бола», «Қўй билан қўзи», «Қўй ўз қўзиси учуи жонини фидо қилди» каби боблариди инсонпарварлик ғояларини олға суради. У таълим-тарбия жараёнида меҳнат тарбиясига катта эътибор бериб, бунинг асосини халққа хизмат қилиш деб тушуинган. Масалан, «Таҳзиб ус-сибён» дарслигида меҳнат кишига бахт келтиради, унинг ҳаётини безайди, деб ёзган. Дарсликдаги Йулдош тимсоли орқали бу ғояни ифодалаб, Йулдошнинг ёмон ўқиши, дангасалиги унинг доимо муҳтожликда яшашининг сабаби эканини кўрсатган.

С. Айний меҳнат тарбиясининг мақсади меҳнатсеварликни, ўқишга ва жисмоний меҳнатга онгли муносабатни, меҳнат аҳлига ҳурматни шакллантиришдан иборатлигини айтади ва «Ятим» номли асариди меҳнат тарбиясини оиладан бошлаш кераклигини таъкидлайди.

С. Айний оиладаги меҳнат тарбиясида ота-оналарнинг шахсий намуна бўлишлари, ўз болаларига меҳнат ва меҳнат талаблари ҳақида ҳикоя қилишлари, шеърлар ўқиб беришлари каби меҳнат тарбиясига доир методлар юзасидан фикр юритган, ялқовлик, шиёқмасликни қоралаган, меҳнат болаларнинг ёшига мос бўлиши зарурлигини қайд этган. Меҳнат тарбиясида бажариладиган ишнинг натижаларини болалар олдиндан билиш кераклигини, бу эса уларни меҳнатга рағбатлантиришини ўқирган.

С. Айний мактабдаги меҳнат тарбияси масаласига ҳам алоҳида эътибор берган. «Қиз бола ёки Холида» номли асариди қўл меҳнати дарсларининг мазмунини ифодалаган. Унинг ўзи Самарқанд шаҳридаги I- мактабда ишлаган вақтида меҳнатга доир қизқарли амалий машғулотларни мунтазам равишда ўтказган. Баъзи манбаларда кўрсатилишича, С. Айний соат 12 гача мактабда, соат 12 дан кейин мактабнинг тажриба участкасида машғулотлар олиб борган. Бу вақтда болалар мевали боғларни парвариш қилишган, гуллар ўстиришган. Шў жараёнда устознинг суҳбатини ҳам тинглашган.

Умуман айтганда, атоқли адиб, заковатли олим ва донишманд устод С. Айний маданиятимиз тарихида ўчмас из қолдирди. Унинг ёрқин қиёфаси ва ёзган ажойиб асарлари кишиларни меҳнатга, ижод зафарларига даъват этди, ёш авлоднинг таълими ва тарбиясига ижобий таъсир кўрсатди ҳамда кўрсатмоқда.

Мустақил иш

С. Айнийнинг «Таҳзиб ус-сибён» номли асарини таҳлил қилинг.

ОҚИЛХОН ШАРАФИДДИНОВ — БОШЛАНГИЧ ТАЪЛИМ ЖОНКУЯРИ

Оқилхон Шарафиддинов 1898 йилда Тошкентда ўртаҳол деҳқон оиласида туғилди. Унинг отаси ўз даври, шароитига кўра ҳар томонлама билимдон бўлиш кераклигини тушунган идрокли киши эди. Шунинг учун ўгли Оқилхонни маҳалладаги мактабдор домла ҳузурига етаклаб борди ва: «Таксир, Оқилхон бугундан бошлаб сизнинг фарзандингиз, эти сизники, сўяги бизники»,— дея унга топширди. Ёш Оқилхон ўша эски мактабда бошқа болалар қатори бир неча йил ўқиб кўп қийинчиликлар билан зўрға ўқиш ва ёзишни ўрганиб олди. Шундан сўнг ўз билимини ошириш ниятида Хўжа Аҳрор мадрасасига бориб ўқиди.

Отахон мураббий Оқилхон ака кўп йиллар мобайнида билимга чанқоқ болалар билан ишлади. Аниқроғи, бир неча ўн йил давомида ёш қалб эгаларига «Алифбе» ўқитиб, хат-савод ўргатиб, илм-маърифатдан кенгроқ баҳраманд бўлиш, ҳаётни тўғри ва чуқур англашга қимматли йўлланма берди. Уларга инсоннинг фазилати, ҳаётнинг гўзаллиги, илм, маданият, меҳнат, фан ва техниканинг қудрати, меҳнат кишиларининг қаҳрамонлиги ва ҳоказолар ҳақида сўзлаб, чуқур маънавий таъсир кўрсатди.

Синфдаги қувноқ, озода кийинган, одобли, интизомли, ўз мураббийларига кўз тикиб ўтирган ўғил-қизлар, уларнинг зўр умид ва ишонч тўла кўзлари Оқилхон ака кексайиб қолганида ҳам унга янгидан-янги куч-қувват, ғайрат, навқиронлик бахш этган. Синфдаги бундай жўшқин ҳаёт, ўқитувчининг соф виждони, ўткир педагогик ва психологик диди, ўқувчиларнинг ички дунёсини, руҳини яхши билиши ва чуқур инсонпарварлик билан сўғорилган муомаласи, талабчанлиги, меҳрибонлиги ҳар қандай шогирдни ўзига мафтун этмай қолмайди. Ўқитувчи-тарбиячига зўр ҳурмат ҳам ана шундай синфда вужудга келади. Бунга Оқилхон аканинг фаолияти яққол мисолдир. Унинг ўқувчилари ҳар кун меҳрибон мураббий ўргатган қимматли сўз, тушунча таассуротлари нашъаси билан уйларига қайтардилар.

Оқилхон Шарафиддинов узоқ йиллар асосан биринчи синфларни ўқитди, чунки у ўқув ёшига етиб мактабга келган болаларга илк бор таълим-тарбия беришни севар эди. «Мактабга янги келиб, биринчи синф партасида ўтирган қувноқ болалар билан шуғулланиш мени чексиз қувонтиради. Уларнинг авжи ниҳоллик пайти, қайси томонга йўлласанг, шу томонга эгиладиган вақти. Улар қалам тутиш, хат ёзиш, китоб ўқишни дастлаб биринчи синфда ўрганадилар, одоб-ахлоқ тўғрисида тушунча

оладилар, илк меҳнат малакаси ҳосил қиладилар, жамият учун фойдали кишилар булиб етиштиш йўллариини ўрганадилар», деган эди.

Дарсларни ҳар томонлама тўғри ташкил қилиш, унинг юқори савияда, ўқувчилар учун тушунарли, таъсирчан, фойдали, мақсадга мувофиқ бўлиши, аввало ўқитувчининг пухта тайёрланишига боғлиқдир. Шунинг учун Оқилхон ака кўп йиллик, жуда бой тажрибага эга бўлишига қарамай, кундалик дарсларга атрофлича тайёрланарди. Унинг дарслари ўқувчиларда меҳнатсеварликни тарбиялаш, уларда ижтимоий фойдали меҳнатга иштиёқ ва ҳавасни кучайтириш билан мустаҳкам боғланарди. Чунки у тажрибали ўқитувчи сифатида ёшларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялашнинг аҳамиятини жуда яхши тушунарди. Барча моддий ва маънавий бойликлар манбаи меҳнат эканини, меҳнат кишиларни ақлий, ахлоқий ва жисмоний томондан тарбиялашнинг кучли воситаси, кишиларнинг қадр-қиммати, орномуси, юксак маънавий гузаллигининг белгиси эканини, ёшларда меҳнатсеварликни тарбиялашга доимо эътибор бериш— уларга чинакам мураббий бўлишнинг энг муҳим шарти эканини яхши билар эди.

«Ўқитувчининг биринчи синфда меҳнат тарбиясига эътибор бериши,— деган эди Оқилхон ака,— мактабга келган боланинг оиладаги илк меҳнат кўникмасини такомиллаштиради, унда назарий билимларни турмушга татбиқ қила олишни, меҳнатга онгли муносабатнинг асосларини таркиб топтиради, меҳнат аҳлига ҳурмат, ижтимоий фойдали ишларда иштирок этишга ҳавас уйғотади, уни ақлий, зехний, жисмоний жиҳатдан ўстиради. Шу билан бирга, меҳнат тарбияси болаларни ўқиш-ўрганиш, билим ва ҳунарни ҳавас билан эгаллашга қизиқтиради. Уларда дарсларни тўлиқ ўзлаштириш иштиёқини оширади, ҳаётда жамоатчилик, ҳамкорлик, дўстлик, ўз масъулиятини чуқур англаш-ни кучайтиради.

Ўқиш ўқувчиларнинг асосий вазифасидир. Бу ишда ўқувчилар эришадиган барча муваффақиятлари уларнинг шу муҳим вазифани бажаришга қандай муносабатда бўлишларига боғлиқдир. Менимча, бу муносабат ижобий бўлиши учун ўқувчилар ўртасида мустаҳкам интизом, ўқишда онглилик ва фаолликни кучайтириш керак. Албатта, ўқувчиларда бундай хислатлар ўз-ўзидан вужудга келмайди. Чинакам ахлоқнинг муҳим жиҳатларидан бўлмиш маънавий сифатлар мактаб ҳаётида ўқитувчининг тарбияси, ғамхўрлигида шаклланади».

Ўқувчилардаги онгли интизом, фаоллик ва мустақиллик уларни ўқитувчи берган билим, тушунчаларни яхши идрок қилишга, ўз савияларига яраша хулосалар чиқаришга йўллайди, шу билан бирга уларнинг ўқитувчи олдида фақат тингловчигина бўлиб қолмай, масалани ҳал этишда фаол қатнашувида, мустақил фикр юритишида ва тегишли хулосалар чиқаришида ҳам катта ёрдам беради. Натижада ўқувчилар билимнинг, ўқиш-ўрганишнинг киши ҳаёти, жамияти учун ниҳоятда зарур ва

жуда фойдали эканини чуқур ҳис қиладиган бўладилар ва шундай онг билан билим оладилар. Интизом, фаоллик ва мустақиллик ўқувчиларнинг ўқишга онгли муносабатда бўлишларини ҳамда тезроқ билимдон, иродали, аниқ мақсадни кузловчи, ҳар томонлама қобилиятли, ташаббускор бўлиб улғайишларини таъминлайди. Шунинг учун Оқилхон Шарафиддинов дидактиканинг энг муҳим ва асосий жиҳатларидан бири ўқишга онгли муносабатда бўлишга асосланиб, ўз ўқувчиларида интизом ва фаоллик сифатларини тарбиялашга ҳаракат қилди.

Меҳнатсевар Оқилхон ака узоқ йиллик педагогик фаолиятининг натижалари сифатида бошланғич мактаблар учун қимматли дарслик ва методик қўлланмалар яратди. Унинг I-синфлар учун «Меҳнат болалари» (1930), «Билим ва меҳнат» (1929), «Алифбе» (1938), «Чиройли ёзув» (1941), «Ўқиш китоби» (1944), «Катталар алифбеси» (1939) ана шулар жумласидандир.

Мактабда таълим-тарбия ишларини ғоят самарали олиб боришдан ташқари, Оқилхон ака кенг ўқитувчилар жамоатчилигига жуда катта ёрдам берди. Умуман, Оқилхон Шарафиддинов Республикамизда бошланғич таълимни ривожлантиришда салмоқли ҳисса қўшди.

ЎЗБЕКИСТОНДА МЕҲНАТ МАКТАБЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ (1917—1920 ЙИЛЛАР)

Миллатпарвар олим Мусо Туркистоний ўзининг «Улуғ Туркистон фожияси» асарида она-Ватани Туркистонни шундай мадҳ этган эди: «Туркистондур, динга ихлос, Ватанга муҳаббатдир.

Ғоямиз — жаннатдан бир парча ва ёхуд Осиё жаннати деса арзийдурғон файзлик, баракатлик тупроқла, турли маъданлар, оқар сувлар, боғ-боғчалари ва шуҳратланган, жаннат осмонда бўлса, ости Туркистон, агар жаннат ер остида бўлса, усти Туркистон бўлғон азиз Ватанимизни мудофаа қилишдир».

Афсуски, шундай тенги йўқ жаннат маконимизга бирмунча вақт Россия ҳукмронлик қилди. Туркистоннинг янги генерал-губернатори маҳаллий халққа қарата шундай деб мурожаат қилган эди: «Россия сиз — арман, татар, ялудий, мусулмонларни — барчангизни волидангиздир».

Россиянинг Марказий Осиёдаги «волида»лиги 130 йил давом этди.

Октябр тўнтаришининг дастлабки кунларидан бошлаб Туркистон мухториятини тузиш борасида махсус съезд чақирилиши керак эди. Бу съезддан олдин болшевик П. Полторацкий сўзга чиқиб «Биз камбағаллар мухториятига қарши эмасмиз» деб мунофиқларча уни ҳимоя қилди. Туркистон мухториятининг давлат сифатида ташкил этилишига тарафдор бўлганларни мусулмонлар Бутунроссия қурултойи «Миллий шўро» ижроқўми қўллаб-қувватлади. У 1917 йил май ойида Мусулмонларнинг I Бутунроссия съездида ташкил этилди.

1917 йили Турк адами марказият фирқасининг маромномаси қабул қилинди. Маромноманинг бош қисми «Ихтор махсус» деб

номланган эди. Бунда Туркистонда мухторият ва федерация идорасини вужудга келтирмоқ учун бирдан-бир чора Туркистонда қувватли бир адами марказият фирқаси яратилиши лозим деб топилди. «Туркистон учун миллий ва маҳаллий мухторият истагон ҳар бир мусулмоннинг шу фирқага аъзо бўлиб киришиши лозимдир»— деб уқтирилди.

Бу маромнома 19 бўлимдан иборат бўлиб «Маориф ишлари» деб номланган. «Маориф ишлари адами марказияти» усулига мувофиқ қонун узра таъсис ва ташкил қилинур.

1. Илм ва маориф ишларида жумла аҳоли, дин ва миллатга ойирилмасдан, эркак ва хотунлар баробардур.

2. Макотиб (мактаб) ишларида хусусий шахсларнинг ғайрати ва маҳаллий идораларнинг ташаббуси ила ишланмиш ишларида ҳеч важҳ (мабаб) ила таҳдид қилинмас.

3. Тадрисот (дарслар)нинг озод ва сарбаст (эркин ва боғлиқ) ўлмоқлиғи лозимдур.

2. Макотиб орасида иртибот (боғлиқликлар) бўлиб, ибтидоийлардан (бошланғич мактаб) рашидийларга (тулиқсиз ўрта мактаб), рашидийлардан аъдодийларга (ўрта мактаб) ва аъдодийлардан олийларга олий мактаб қулайлиқ ила талабалар қабул қилинадургон усулда бўлур.

5. Дорилфунун ва бошқа олий мактаблар жумласи дохилий ички ишларида ихтиёрий ва тадрисотда озод бўлурлар.

6. Олий мактабларнинг авом орасида илм ва маданият хусусиндаги ҳаракат ва ташаббуслариға мумонъеат (монелик) қилинмаюр.

7. Маҳаллий идораларнинг таълим ва тарбия хусусиндаги ғайрат ва ҳаракатлариға мумонъеат кўрсатилмайдур.

8. Таълим ибтидоси умумий, бепул ва мажбурий бўлмоғи керакдур.

9. Маҳаллий идоралар тарафидан катта ва буюклар учун очиладургон мактаб, кутубхона ва қироатхона ишлариға кенглик берилур.

10. Ҳунар ва саноеъ (санъатлар) тараққийсиға ғайрат ва ташаббус этилмоғи керакдур.

11. Ибтидоий ва аъдодий мактабларда тадрис тили (дарс) ҳар бир мухториятли аёлут (мухтор вилоят)нинг аксарият аҳолисининг сўзлайдургон тили ва шеvasида ўлур.

12. Рашидий ва аъдодий мактабларда рус тили ва умумий турк шеvasи лисон ўлунуб, дарс берилмоғи мажбурий ўлур.

13. Олий мактабларда жумла туркларнинг умумий адабий тили ва шеvasи илан дарс берилур.

14. Қирқ бола йиғилса, аваллията (озчиликда) қоладургон миллатлар учун очилмиш ибтидоий усул мактабларда дарс ўз тилларида ўқулмоғи мажбурийдир.

15. Етарлик даражада талаба бўлур эса, аҳаллият ташкил қилгон миллат болалари учун тадрисот дарслар ўз тилларида бўлмоқ шарт ила рашидий ва аъдодий мактаблари очилур.

Маромномада баён қилинган жумла мақсадларға етишмак

учун фирқа аввалан жаноби Ҳаққа ва сониян (иккинчидан) та-
моми меҳнаткаш ва миллатпарвар ватандошларга суялуб ва
така қилур.

5 зулқаъда сана 1335 ҳижрий сана
11 сунбула (11 сентябр) 1917 миллодий¹.

Маромномадаги маориф ишларини жонлаштириш мақсадида
Туркистон вилоятларида қатор мактаблар очила бошланди.

1918 йилда Фарғонада халқ маорифи хусусида съезд чақирил-
ди. Унинг қатнашчилари Уъезд халқ маорифидан, ўқитувчилар
иттифоқи, ота-оналар кумиталари ва халқ маорифи назоратчи-
ларидан иборат эди.

Съезд куй тартибига халқ маорифи тизимига оид куйидаги
масалалар қўйилди:

1. Вилоят мактабларини бирлашган халқ мактаби руҳида
қайтадан ташкил қилиш.

2. Тузем мактаби.

3. Мактабдан ташқари маълумот.

4. Махсус техник маълумот.

5. Ўқитувчилар учун курслар.

6. Вилоят халқ маорифи Кенгашини ташкил қилиш ва бош-
қалар.

Съезд эски мактаб масаласини четлаб ўтди, чунки унинг асо-
сий мақсади халқ манфаатини кўзлайдиган янги миллий мак-
табни қайта қуриш масаласини ҳал қилишдан иборат эди. Фар-
ғона вилоятида бу масала тулиқ ҳал қилинди. Ана шундай
съезд 1918 йилда Андижонда ҳам ўтказилди. Натнжада, Анди-
жон вилоятида янги халқ таълими тизими ташкил топди ва ри-
вожлана бошлади. Масалан, уша йилиёқ Андижонда 2 та бо-
лалар боғчаси, 2 та болалар уйи, 13 та миллий мактаб, 7 та рус
мактаби, 2 та политехникум ташкил қилинди ва ишга туши-
рилди.

1917 йилда Фарғонада биринчи мактаб очилган ва унда Қо-
ри-Ниёзий ва Ҳамза Ҳакимзода ўқитувчилик қилган эдилар.
Уша мактаб кенгайиб ўқувчиларнинг сони 40 нафарга етганди.

1918 йилда Тўйтепада бошланғич мактаб ташкил этилди.
Унда Оқилхон Шарафиддинов ва Имомхон Ҳусанхўжаев фао-
лият курсатганлар. Тошкентда тажриба-намуна мактаблари ву-
жудга келди. Масалан, Карл Либкнехт номидаги тажриба-на-
муна мактаби Туркистонда мактабларнинг ривожланишида
туртки бўлди. Унга дастлаб В. Ф. Лубенцов раҳбарлик қилган.
Мактабда камбағал ва етим болалар ўқитиларди.

Мактабдаги меҳнат турлари, қурилиш, қишлоқ хужалиги,
ўзига-ўзи хизмат, мактаб устахонасида ишлаш, аҳоли учун ке-
ракли ижтимоий фойдали ишлар ва бошқалардан иборат эди.

Меҳнат болаларнинг ёш хусусияти ва кучига мослаб ташкил

¹ Фан ва турмуш. 1990. 7-сон, 8-бет.

қилинган. Таълим-тарбия жараёнида ўқишни меҳнат билан қўшиб олиб боришга алоҳида эътибор берилган. Фанлардан олиндиган билимларни амалда қўллаб ўрганилган. Ўқитишнинг асосий методи назарияни амалиёт билан боғлашдан, билимларни фақат ўқитиш йўли билан эмас, балки ўқувчилар иштирокида амалий қўлланилиши билан олиб борилган.

Умуман, мактаб билимли ишчилар ва деҳқонларни етказишга хизмат қилган.

1918 йил сентябрда Бешёғочдаги рус-тузем мактаби биносида янги меҳнат мактаби очилди. Унга маҳаллий миллат фарзандлари қабул қилиниб ўқиш ўқувчиларнинг она тилида олиб борилди. Мактабда дастлаб ўн иккита етим бола таълим олган. Сўнгра бутун Тошкентдан қирқтача боқимсиз болалар йиғилиб мазкур мактабдаги машғулотларга жалб этилган. Мактабда ўғил болалар билан бирга уларга нисбатан камроқ қизлар ҳам ўқитилган. Мактабни меҳнат мактаби ёки 3-интернат деб аташган. Унга Алмай ташкил қилган бошланғич мактаб бирлаштирилиб Алмай номи меҳнат мактаби деб аталган. Мактабда 6 та синф хонаси ҳамда 2 та фан хонаси мавжуд бўлган.

Мактабда меҳнат тарбияси яхши йўлга қўйилгани сабабли уни 1921—1923 ўқув йили ўлка бўйича меҳнат-тажриба намуна мактаби қилиб ўзгартирилади. Натижада ўқувчилар сони 150 нафарга етади. 1918—19 ўқув йили Тошкентда собиқ Туркистон АССР Маориф Халқ Комиссарлигининг педагогика лабораторияси ҳузурида Н. Г. Чернишевский номидаги биринчи босқич тажриба мактаби ташкил этилди. Лаборатория таркибиде педагогика музейи, консультация-методика хонаси, педагогик тадқиқот муассасаси мавжуд эди. Шунингдек, мактаб ҳузурида бир неча кабинет ва комиссиялар ишларди. Айрим сабабларга кўра, педагогика лабораторияси ёпилгач, мактаб яна Чернишевский номи билан мустақил ҳолда ишлай бошлаган.

Мактабнинг энг муҳим жиҳати унда болалар кўпроқ амалий машғулотлар билан шуғулланар эди. Бошланғич синфларда расм чизишган, лойдан турли буюмлар ясашган. Ўрта синфлардаги меҳнат дарслари кўпинча ёғоч билан ишлаш мақсадида устахонада ўтказилган. VI—VII синфларнинг ўқувчилари асосан физика асбобларини ясаш билан шуғулланган. Мактабнинг яна бир афзаллиги, унда болаларга мўайян ихтисос берилгани эди. Унинг юқори синфларини ихтисослаштириш учун ўқувчилар икки гуруҳга бўлинган. Масалан, 1924—25 ўқув йили VII синф ўқувчиларининг бир гуруҳи ўз хоҳишларига кўра дарсдан бўш вақтларида алоҳида соатларда қишлоқ хўжалик ишлари билан, иккинчи гуруҳи эса маданий-оқартув ишлари билан шуғулланган. Шу тариқа мактаб қишлоқ хўжалик ва маданий-оқартув соҳалари учун мутахассислар тайёрлашга мослаштирилган.

Туркистон маданий-маънавий ва иқтисодий-сиёсий ҳаёт тар-

зини юксалтириш мақсадида тегишли қатор мутахассисларни тайёрлаш эҳтиёжи туғилганлиги сабабли дастлаб, 1896 йилда пахта заводи қуриш мақсадида хунар техникуми, кейинчалик, 1909 йилда темир йўл техникуми, 1912 йилда авиация мактаби, Ашхободда гилам туқиш ва Турақурғонда мева қуришти курслари ташкил этилиб, малакали мутахассислар тайёрлана бошланди.

1900—1917 йилларда тиббиёт, санъат соҳасидан курслар ва техникумлар очиш эҳтиёжи туғилиб, аёллар учун техника билим юртлари, гимназия ва прогимназиялар очилган ва уларда бичиш-тикиш, туқиш билан боғлиқ хунарлар ўргатила бошланган.

Туркистоннинг учинчи съездида олий мактаб ташкил қилиш масаласи кўрилди. 1918 йил 21 апрелда «Олий мактаб муассасаларини ташкил қилиш туғрисидаги Низом» муҳокама қилинди. Тошкентда халқ университетини очиш масаласи юзасидан фикр алмашинди. Университет таркибида тикиш-бичиш туғараги, турли куллийётлар, кутубхона ва музей бўлиши ҳақида келишиб олинди. Халқ университети базасида 60 га яқин асосан ўрта мактаб ўқитувчиларини ҳамда турли техник мутахассисларни тўплаб, Тошкент университетини ташкил этишга қарор қилинди. Бу университет тизимида халқ хўжалигининг турли соҳалари учун қисқа муддатда кадрлар тайёрлаш ва «Америка типиди» ўрта политехника курсларини очиш, уларга 1200 нафар ёшларни қабул қилиш режалаштирилди. Университет раҳбари А. В. Попов таълимий ишларни яхшилаш учун жонбозлик кўрсатган олимлардан эди.

1918 йилда Тошкентда Шарқшунослик институти ташкил этилди. Институтнинг иккита: илмий-назарий ва амалий бўлими мавжуд бўлиб, уларда ўқиш муддати 4 йил қилиб белгиланганди. Жами 5 нафар ўқитувчи ва 21 нафар ходимлар ишларди. Бу институтнинг ташкилотчиси шарқшунос олим В. В. Бартольд бўлиб, 1920 йил май ойида университет қошида муулмонлар секцияси барпо этилди.

1920 йилда Марказий Оснэ давлат университети ташкил этилди. Унда 43 нафар профессор ва 43 нафар ўқитувчи Москвадан келиб ўқув-тарбия ишларини олиб борди. Университетда Фитрат, Авлоний, Қори-Низзийлар ҳам фаолият кўрсатган эдилар. Университет тобора кенгайиб борди. Унда 1925 йилда ҳаммаси бўлиб 504 нафар талаба таълим олишга муваффақ бўлди.

Мустақил иш

Тошкент марказида ташкил қилинган меҳнат-тажриба мактабларига доир адабиётлар тўпланг.

VII БОБ. ЧЕТ ЭЛ ВА РОССИЯДАГИ ИЛГОР ПЕДАГОГИК ҒОЯ НАМОЯНДАЛАРИ ЯН АМОС КОМЕНСКИЙ

Чехословакиялик машҳур донишманд, инсонпарвар педагог Ян Амос Коменский башарият тарихидан демократик педагогиканинг асосчиси сифатида ўрин олди. У ўзининг онгли ҳаётини ва амалий-педагогик фаолиятини, яратган илмий асарларини халқ болаларини ўқитиш ва тарбиялашдек олижаноб ишга бағишлади. Еш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ҳақидаги фан педагогиканинг вазифаларини англабгина қолмай, балки педагогика илмининг пойдеворини ҳам қурди, унинг кейинги ривожланиш йўлларини ҳам кўрсатиб берди.

Коменский Моравиядаги «Чех қардошлари» жамоасига тааллуқли бир оилада туғилди. Лотин мактабини тугатди. Германиядаги Гарибарис ва Гейдельберг университетларида таълим олди.

Коменский дунёқарашининг кўп хусусиятлари ҳаётни севиш, инсонпарварлик ва ҳоказолар ўз даври таъсирида вужудга келди. Унинг фикрича, инсон табиатининг энг гузал мавжудотидир. Инсон табиатга эргашиб, ҳамма нарсани билиб олиши мумкин, унинг хотираси ҳамма нарсани қамраб олади, тиклайди, лекин ҳеч қачон тўлиб-тошиб кетмайди.

Коменский тарбия ҳақида фикр юритишда индуктив методга асосланган, яъни тажрибага таянган фактлардан хулосалар чиқарган.

Коменский ўз асарларидаги педагогик ғоялари билан схоластикага қаттиқ зарба берган. Бироқ билишнинг манбаи илохий китоблардир деб ҳисоблаган. У мактаб болани маърифат оламига бошлаганида, уни ҳиссий билишга, сўнгра эса, ақлий билишга ўргатиши лозимлигини, бундай ўқитиш жараёнини ҳиссий идрокдан бошлаш керак,— деган материалистик талабни илгари сурган.

Коменский «Буюк дидактика», «Тиллар ва ҳамма фанларнинг очиқ эшиги», «Физика», «Фалакиёт», «Оналар мактаби», «Лотин тили муқаддимаси», «Тилларнинг энг янги методи», «Ўйин — мактаб», «Ҳислар билан идрок қилинадиган нарсаларнинг суратлари», «Тинчлик фариштаси» каби асарларида ўзининг муҳим педагогик ғояларини ифодалаган.

«Буюк дидактика» жаҳон педагогикасининг нодир асарларидан биридир. Унда таълим назариясига доир фикрлар билан бирга мактабгача ва мактаб ёшидаги болаларни ақлий, ахлоқий, жисмоний ва эстетик жиҳатдан тарбиялаш усуллари ҳам баён этилган. Барча ўғил ва қизларга таълим бериш учун мактаблар очиш, болаларни ўз она тилида ўқитиш, тарбиялаш, амалий ҳаётга, турмушга тайёрлаш, хусусий методикаларни такомиллаштириш масалалари таҳлил қилинган. Шунингдек, таълим-тарбиянинг мақсади, шарт-шароитлари, имкониятлари ва амалий аҳамияти ҳам кенг ўрин олган.

«Буюк дидактика» чех тилида ёзилиб, унинг «Буюк дидактика» деб аталиши ҳам тасодифий эмас; китоб унда тилга олинган ва ҳал этилган масалаларнинг кўлами ҳамда аҳамияти жиҳатдан буюк мумтоз асардир.

Коменский умрининг сўнгги йилларини халқлар ўртасида тинчлик ўрнатиш учун хизмат қилишга бағишлади. У 1667 йилда ўзининг «Тинчлик фариштаси» номли асарини ёзди. Унда давлатлар ўртасида хайрихоҳлик ва тинчлик бўлиши зарурлигини баён қилди ва бунга эришишнинг муҳим омилларини тавсия этди.

Коменский 1670 йилда вафот этди.

Коменскийнинг ижоди педагогика фанининг ривожланишида катта аҳамият касб этди. Хусусан, унинг «Буюк дидактика» номли асари жаҳон тилларига, шу жумладан, педагогика фанлари доктори, профессор М. Очилов томонидан ўзбек тилига ҳам таржима қилиниб нашр этилди (1975).

Коменский, аввало: «Биродарлик ташкилоти» қошидаги мактаб таълимининг мазмунини, болаларнинг камолот даврини асослаб берган. Болаларни халқнинг донолигидан ибрат олган ҳолда ўқитиш лозимлигини таъкидлаган. Унинг ўқитиришича, ёшларга илм ўргатиш учун мактабда маълум муддатни белгилаш ва бола ана шу муддатда (бир неча йилда) мактабни битириши, маълумотли, ахлоқли бўлиб чиқиши керак. Бу даврда бола илмларни эгаллаши, ўз руҳий лаёқатларини ўстириши лозим. Тулиқ маълумот олиш учун кишининг бутун ёшлик даври (24 ёшигача) талаб қилинади.

Я. А. Коменский боланинг камол топишини қуйидаги даврларга бўлади ва шу даврларга хос мактабларни кўрсатади.

Ян Амос Коменскийнинг мактаб тизими ва таълим мазмуни

1. Гўдаклик даври — она мактаби.
2. Болалик даври — бошланғич мактаб ёки она тили халқ мактаби.
3. Ўсмирлик даври — латин мактаби ёки гимназия.
4. Етуклик даври — академия ва саёҳат.

Она мактаби ҳар бир оилада; она тили халқ мактаби ҳар бир жамоада, ҳар бир қишлоқда ва аҳоли яшайдиган ҳар бир жойда; гимназия ҳар бир шаҳарда, академия эса ҳар бир давлатда ёки каттароқ ҳар бир вилоятда бўлиши зарур.

«Бу мактаблар,— деб ёзади Коменский,— тузилиши жиҳатидан бир-биридан фарқ қилса ҳам, лекин уларнинг ҳаммасида айни бир хил материал ўқитилишини, фақат ўргатиш усули турлича бўлишини истаймиз, яъни ёшларни ҳақиқий инсон қилиб; христианларни ҳақиқий христиан, донишмандларни ҳақиқий донишманд қилиб етиштирадиган материал ўргатилиши лозим, фақат у боланинг ёши ва тайёргарлик даражасига

мос равишда мураккаблаша борсин. Биз тавсия этаётган табиий метод қонунларига биноан, яъни дарахт бир жойда юз йил турганда ҳам унинг бутун танаси бу йил ҳам, келаси йил ҳам барабар ўсиб, етила боргани сингари, ўқитиладиган фанларнинг бирини иккинчисидан ажратмаслик, балки ҳамма фанларни биргаликда ўргата бориш зарур.

Оналик мактабида боланинг ташқи сезгиларини ўстиришга кўпроқ эътибор берилади, чунки бола ўз атрофидаги нарсаларни билиб, улар билан тўғри муомала қилишни ўрганиши, она тили мактабида ички сезгилар, хаёл ва хотирани ўстиришга кўпроқ эътибор берилади, ўқиш, ёзиш, расм солиш, ашула айтиш, ҳисоблаш, узунлик ва оғирлик ўлчовлари кабиларни бажариш йўли билан қўл ва нутқ машқлари кўпроқ ўтказилди, гимназияда нима? нима учун? каби саволлар ёрдамида ўрганиладиган диалектика, грамматика, аниқ фанлар ҳамда санъат воситасида сезиб, билиб олинган нарсалар ҳақидаги тушунча ва фикрлар ўрганилади. Ниҳоят, академияда иродага оид хислатларни, чунончи, кишида гармонияни сақлашга ёрдам берадиган қобилиятларни ўстиришга кўпроқ эътибор берилади. Инсоннинг руҳига доир бундай хислатларни илоҳиёт ўргатади, ақлга доирларни — фалсафа, тананинг яшаш функцияларига доирларни — тиббиёт, осойишталик ва тартиб-интизомга доирларни педагогика ўргатади.

Бу ақлни тезроқ ўстиришнинг тўғри усулидир. Аввало ташқи сезгилар нарсаларнинг ўзлари билан олинади, чунки нарсалар бевосита сезгиларга таъсир этади. Сўнгра, ўз навбатида, бошқаларга бошчилик қила оладиган кишилар битириб чиқади, шундай қилинса, черков, мактаб ва ижтимоий муассасаларга раҳбар танлашда танқисликка асло ўрин қолмайди.

Коменский мактабларининг тўрт турини йилнинг тўрт фаслига ўхшатган. «Она мактаби» хушбўй ўсимликларнинг гўнча ва гулларига бурканган ажойиб баҳорни эслатади. «Она тили» мактаби айрим эртанги мевалар пишган ва етилган ёзга ўхшайди. Гимназия далалар, боғ ва теракзорлардаги мўл ҳосилни йиғиб, уни ақл хазинасига жойлаётган куз фаслини эслатади. Ниҳоят, академия йиғилган ҳосилни умр бўйи сарфлашни мўлжаллаб тақсимлаётган қишдир. Я. А. Коменский «Она мактаб»ида қуйидаги фанлардан маълумот олишни тавсия этган:

1. Метафизикани умумий тарзда билиб оладилар, чунки болалар аввало нарсаларни умумий ва ноаниқ тарзда идрок этади, кўрган, эшитган, еб кўрган, сезаётган нарсаларнинг барчаси мавжуд эканини пайқаб олади-ю, лекин жумладан, улар нима эканлигини фарқлай олмайди ва буни фақат кейинчалик, секин-аста тушуна бошлайди.

2. Табиатшунослик (физика) соҳасида олти ёшли бўлган болалар сув, ер, ҳаво, олов, ёмғир, қор, муз, тош, темир, дарахт, ўт, қуш, балиқ, ҳўкиз кабиларнинг нималигини билиб олиши мумкин. Шунингдек, ҳеч бўлмаса ўз танасидаги ташқи аъзоларнинг номини ва ишлатилишини билиши керак. Олти ёшгача

буларни билиб олиш қийин эмас ва бу табиатшуносликнинг асосини ташкил этади.

3. Бола ёруғлик ва қоронғиликнинг фарқини ва номини, шунингдек, соя, оқ, қора ва қизил каби турли рангларнинг фарқини билиб олади, булар оптикага доир билимларнинг негизини ташкил этади. Осмон, Қуёш, Ой, юлдузлар нималигини билиб олиш ва улар ҳар кун чқиши ва ботишини пайқаш фа-лакиётга доир билимларнинг бошланғичидир.

4. Бола ўзи яшаётган ва тарбия олаётган жойнинг хусусия-тига мувофиқ тоғ, водий, дала, дарё, қишлоқ, шаҳар, қалъа нима эканлигини билиб олади, бу географияга доир билим-лардир.

5. Соат, кун, ҳафта, йилнинг номини, шунингдек, баҳор, ёз, куз, қиш ва кеча, ўтган кун, эрта, эртадан сўнг кабиларни бо-ла тушуна борса, демак, унда вақтни тартиб билан англай бо-риш асослари таркиб топа бошлайди.

6. Бола яқинда бўлиб ўтган воқеани, маълум бир одам би-рор ишни қандай бажарганини эсда сақлаб, жуда содда тарз-да бўлса ҳам гапириб бериши тарихни ўргана бошлашидир.

7. Бола оз, кўп сўзларни тушунади, камида ўнгача санай оладиган бўлади, уч иккидан кўплигини, уч битта орттирилса 4 бўлишини тушунади ва ҳоказо. Булар арифметикага доир билимларнинг асосидир.

8. Бола нутқидаги катта ва кичик, узун ва қисқа, кенг ва тор, йўғон ва ингичка сўзларини, шунингдек, чизиқ, доира ка-биларни тушунса ва маълум бир нарсалар қарич, қулоч, сар-жин билан ўлчанишини кўрса, геометрия элементлари билан танишган ҳисобланади.

9. Бола нарсаларнинг торозида ўлчанишини кузатса ва қў-лида бирор нарсани кўтариб кўриб оғир ёки енгиллигини аниқ-ласа, статистиканинг асосларини ўргана бошлаган ҳисобла-нади.

10. Механик санъат (меҳнат) соҳасида дастлабки тажриба ҳосил қилиш учун боланинг бирор ишни бажаришга рухсат этибгина қолмасдан, балки ҳамма вақт унга ниманидир бажаришни ўргатиб ҳам бориш лозим. Масалан, нарсаларни у ёқ-бу ёққа кўчириш, уларни тартибга келтириш, бирор нарсани бузиш ва қуриш, бирлаштириш ва ҳоказо. Кичкинтойлар бун-дай ишларни завқ билан бажарадилар. Чунки болада нарсаларни сунъий равишда қайта қуришга интилиш иштиёқи таби-атан мавжуд, шундай экан, боланинг бундай ишларни бажари-шига тўсқинлик қилмаслик, балки, аксинча, уни қўллаб-қув-ватлаш ва унга оқилона кўмаклашиш зарур.

11. Бу даврда бола диалектик санъат соҳасида ҳам билим ҳосил қила бошлайди. У катталарнинг савол-жавоб йўли билан гаплашаётганини кузатади, шунингдек, ўзи ҳам нималарнидир сўраш ва саволларга жавоб беришни билиб олади. Фақат тўғ-ри келадиган саволлар беришни ҳамда саволларга тўғри жа-воб беришни болага ўргатиш лозим, токи болалар маълум мавзу-

соҳасида фикр юритишга, мавзудан четга чиқмасликка одатлансин.

12. Она тилида тўғри гапириш, яъни, ҳарф, бўғин ва сўзларни аниқ талаффуз қилиш натижасида бола грамматиканинг асосларини ўзлаштира бошлайди.

13. Бола оиладаги кишиларга тақлид қилиб, улар нутқида учрайдиган кўчма маъноли сўз ва ибораларни ўрганиб олса, демак, у нотиқлик санъати асосларини эгаллаб олади. Бунда энг муҳими талаффуз нутқнинг характерига мос бўлиши керак, чунончи, сўроқ маъносида ишлатиладиган сўзнинг охириги бўғини чўзиброқ талаффуз этилиши, жавоб бераётганда овозни пасайтириши лозим. Бу табиатнинг тақозосидир. Бола талаффузда бирор хато қилса, катталар ўз вақтида кумаклашиб, уни тузатишлари қийин эмас.

14. Болалар назм билан ҳам танишадилар, бунинг учун она тилида ёзилган, кўпинча ахлоқ-одоб мавзусидаги вазнли кичик-кичик шеърларни иложи борича кўпроқ ёдлатиш лозим.

15. Кичкинтойлар мусиқани ҳам ўргана бошлайди, бунинг учун (маросимларда айтиладиган кўшиқлар) баъзи бир осонроқларини болага ўргатиш керак. тушунчалар ҳам ҳосил

16. Хужаликка доир дастлабки тушунчалар ҳам ҳосил қилинади. Бунинг учун бола оиладаги кишиларнинг номларини, отаси, онаси, энаси, хизматкор ва бошқаларнинг кимлигини, шунингдек, уйдаги хоналар: даҳлиз, ошхона, молхона номларини ва стол, идиш, пичоқ, чўтка каби уй анжомларини эсда сақлайди ва ишлатилишини билиб олади.

17. Сиёсатга доир билимлар камроқ ўргатилади, чунки кичик ёшдаги болалар уйда кўрганларидан ташқари нарсаларни тасаввур эта олмайдилар. Шунга қарамай, сиёсат билан ҳам таништириш мумкин, бунинг учун болалар шаҳарнинг баъзи граждандари думга тўпланишлари ва кенгаш аъзоси деб аталишини, улардан кимдир шаҳар бошлиғи, бошқа бирови шаҳар судьяси, учинчиси нотариус ва ҳоказолар деб аталишини англаб олиши лозим.

18. Бола яхши тарбия олиб, фазилатлар унинг қалбида чуқур жойлашсин десак, бу даврда ахлоқ (этика) ҳақидаги таълим асосларини айниқса пухтароқ ўргатишга алоҳида эътибор бериш керак.

Коменский ўқувчига билим бериш билан бирга унда қуйидаги сифатларни таркиб топтириш зарурлигини уқтирган:

1. Овқат еганда ҳам, кийинишда ҳам тозаликка риоя қилиш, ўйинчоқларни авайлаш.

2. Катталарни ҳурмат қилиш.

3. Буйруқ ва тақиқларга тез ва сидқидилдан итоат этиш.

4. Ҳамиша тўғри сўзлаш, ҳеч қачон ёлғон гапирмаслик.

5. Адолатли бўлиш, эгасининг розилигисиз бирор нарсани олиб кетмаслик, ҳеч кимга, ҳеч қачон ёмонлик қилмаслик, ҳеч нарсага суқланиб қарамаслик.

6. Бошқаларни севиш, муҳтожликдан ёрдам сўраган урто-
видан ўз нарсасини аямаслик.

Одамлар билан муомала қилиш, саломлашишни, алик олиш,
бирор нарсага муҳтож бўлганда камтарона илтимос қилиш,
берган ёрдам учун одоб юзасидан эгилиб миннатдорчилик бил-
дириш.

Ян Амос Коменскийнинг таълим-тарбия тизими

Ян Амос Коменский таълим-тарбия тизимида, мактаблар-
ни турт босқичга бўлган эди: оналик, она тили, лотин тили ва
академия: у она тили мактабини қуйидагича бўлишини таклиф
этган эди: бу мактабнинг доираси ва мақсади шундан иборат-
ки, олти ёшдан (ёки ун уч ёшгача бўлган) ҳамма болалар бу-
тун умр бўйи зарур бўладиган барча нарсаларни ўрганиб ол-
синлар.

Чунончи: Барча қўлёзма ва босма ёзувларни она тилида
бемалол ўқий олсин. Она тили грамматикаси қондаларига би-
ноан, аввал чиройли қилиб, сўнгра тез ва ниҳоят хатосиз ёзиш,
буларни ўқувчиларга оддийгина қилиб тушунтириш ва уни
ўзлаштириб олишга ёрдам берадиган машқлар танлаш лозим.

Заруратга қараб, рақамлар ёрдамида ва чўтда ҳисоблаш-
ни билиш.

Ҳамма нарсани турли усуллар билан: бўйи, эни, масофаси
кабинларни тўғри ўлчаш.

Ишлатиладиган барча куйларни айтиш, қобилияти кучли-
роқ болаларга бадиний мусиқа асосларини ҳам ўргатиш лозим.

Ўқувчилар қондаларда ифодаланиб, боланинг ёшига мос
мисоллар билан баён этилган ахлоқ ҳақидаги таълимотни ёд-
лаб олишлари, уни тушунишлари ва амалда қўлланишга ин-
тилишлари керак.

Сиёсий ва иқтисодий аҳвол ҳақида болалар уйда ва шаҳар-
да ҳар куни уларнинг кўз олдида содир бўлаётган ҳодисалар-
ни тушуниш учун зарур бўладиган даражада билишлари ло-
зим.

Бундан ташқари, космография асосларини, осмоннинг юма-
лоқ шаклда эканлигини, ернинг шарсимонлигини, ернинг ат-
рофини океан ўраб турганлигини, денгиз ва дарёларнинг эгри-
тўғрилигини, каттароқ қитъаларни, Оврупада жойлашган
асосий давлатларни билишлари, ўқувчилар айниқса ўз ватан-
ларидаги шаҳарлар, тоғлар, дарёлар ва бошқа барча диққатга
сазовор нарсаларни билиб, ўрганиб чиқишлари зарур.

Ниҳоят, ўқувчилар барча оммавий касбларнинг йўл-йўри-
ғини билишлари керак, бу қисман, хужалик ишлари масаласи-
да ўқувсиз бўлиб қолмаслик учун, қисман, хатто келгусида би-
рор соҳада табиий қобилияти кучли эканлигини осонроқ аниқ-
лаш учун зарур.

Она тили мактабида шу айтилганларнинг барчаси кўнгил-

дагидек бажарилса, фақат лотин мактабида ўқишни муваффақиятли давом эттиради.

Лотин тили мактабида бола 6 йил ўқийди. Олти йилга мулжалланган таълимнинг вазифалари турлича бўлганлиги сабабли олти синф таъсис этиш мумкин:

Синфлар:

1. Грамматика	4. Ахлоқ
2. Физика	5. Диалектика
3. Математика	6. Риторика.

Бундай ўқитиш тартибини Ян Амос Коменскийнинг «Буюк дидактика» асарининг XXX боб 4- бўлимида кенг таҳлил этилган (219—222- бетлар).

Академия — бу олий мактаб ҳисобланиб, асосан қуйидаги факультетлардан иборат эди.

Геология — табиат

Юридик — адлия — фикҳ

Медицина — табобат.

Ян Амос Коменский бу академияда кимлар ўқиши кераклигини қуйидагича таърифлаган эди:

Академияга фақат ақли ўткир ёшлар сарасини қабул қилиш.

Ҳар кимни табиатан нимага лаёқатли эканлигини унинг ташқи белгиларига қараб билиб олиш мумкин.

Қобилияти кучли болаларни ҳар томонлама қувватлаш.

Академиянинг вазифаси меҳнатсевар, виждони пок кишиларни тарбиялаб етказиш.

Ян Амос Коменскийнинг дарс бериш тартиби. Синфлар ўқув машғулоти олти йил давом этадиган она тили мактабининг барча ўқувчилари олти синфга ажратилиши лозим, бири иккинчисига халақит бермаслиги учун иложи борича, ҳар бир синф машғулоти алоҳида хонада ўтказиши керак.

Алоҳида синфларнинг ўз дарсликлари бўлиши лозим, бу китоблар шу синф учун зарур бўлган барча илмий, ахлоқий материалларни ўз ичига олсин, шу синфда ўқиётган бола бошқа ҳеч қандай китобга зарурат сезмасин ва шу китоблар ёрдамида янглишмасдан, кўзланган мақсадга эриша олсин. Албатта, бу китоблар она тилининг барча масалаларини, яъни шу ёшдаги болалар ўзлаштира оладиган барча нарсаларнинг номларини ва нутқда кўпроқ ишлатиладиган асосий ибораларни ўз ичига олиши зарур.

Турли синфлар учун ёзилган китобларнинг мазмуни айти бир хил бўлади, улар фақат шакл жиҳатидан фарқ қилади. Демак, синфларнинг сонига қараб бундай китоблар олти булади, улар бир-биридан мазмуний жиҳатидан эмас, балки шакл жиҳатидан фарқ қилади. Бу китобларнинг ҳар бирида ҳамма нарсга тўғрисида фикр юритилади, лекин олдин ўқиладиган китобларда нарсалар ҳақида умумийроқ, ҳамма биладиган, осон-

роқ фикр юритилади, кейин ўқиладиган китобларнинг ҳар бири жузъийроқ, нотанишроқ, қийинроқ нарсаларни тушунишга имкон беради ёки шу нарсаларнинг ўзини қизиқиб эсда қолдириш учун бирор янги метод қўлланишни лозим бўлади. Бундаги фикрларни биз кейинроқ батафсил тушунтирамиз.

Барча нарсалар болаларнинг ёш хусусиятига мос бўлиши лозим. Шуни назарда тутиш лозимки, бола табиати қувноқлик, ҳазилкашлик, шўхликка мойил бўлиб, жиддийлик ва раҳмсизликни хуш кўрмайди. Демак, турмушда қачондир зарур бўладиган жиддий нарсаларни ўрганиши, шунда ҳам осон ва мамнуният билан ўрганиши учун фойдали нарсаларни қизиқарли шаклда баён этиш, шу йўл билан бола ақлини биз истаган томонга қаратиш лозим.

Ўқувчилар диққатини жалб этиш учун китобларнинг номи қизиқарли бўлиб китобнинг мазмунини тўлиқ ифодалаб берсин. Менимча, бу соҳада мавжуд нарсалардан энг чиройлиси боғнинг турли манзараларидан намуна олиш мумкин. Масалан, мактабни боғ билан таққослашни олиб кўрайлик. Нега энди биринчи синф учун битилган китобни гунафша жуъяги деб, иккинчи синф китобини — атиргул тупи деб, учинчи синф китобини — истироҳат боғи ва ҳоказо деб аташ мумкин эмас?

Техника терминларининг барчаси она тилида ифодаланиши лозим. Нега? Лекин, бу китобларнинг мазмуни ва шакли масаласида бошқа жойда батафсилроқ тўхталамиз. Бу ерда қуйидаги фикрни таъкидламоқчимиз: бу китоблар она тилида ёзилгани учун техника терминларини ҳам лотинча ёки грекча сўзлар билан эмас, балки она тилидаги сўзлар билан ифодалаш зарур. Бу фикримизнинг далилларини.

Биз ёшларни ҳамма нарсани тез фаҳмлаб олишига ёрдам беришни истаймиз. Чет тилидан олинган сўзларни билиб олиш учун эса аввало уларнинг маъносини тушунтириш зарур, ҳатто тушунтирилгандан сунг ҳам, бола уни тўла англай олмасдан, бу сўз шу маънони билдиради деган гапга ишониб, уни зурға эсда сақлаб қолади. Ваҳоланки, бирор буюмни ифодалаган сўз она тилида тушунтирилса, бола уни тез тушуниб олади ва дарҳол эсда қолдиради. Бизнинг (мақсадимиз) ўқитилишнинг бу биринчи босқичида ҳар хил тўсиқ ва қийинчиликлар иложи борича камроқ бўлиб, ҳамма нарсани болага мумкин қадар осон ўргатишдир.

Бундан ташқари, биз она тилини француз тили сингари халқ тушунмайдиган грекча ва лотинча сўзларни зурма-зураки ишлатиш йўли билан эмас, балки ҳамма нарсани халқ тушунадиган сўзлар билан ифодалаб ривожлантиришнинг тарафдоримиз.

1. Мактабда ўқув машғулотлари ҳар куни фақат тўрт соат (икки соат эрталаб ва икки соат тушдан кейин) давом этсин: қолган вақтда ўқувчилар уй-рузғор ишларини (айниқса камбағал болалари) бажариши ёки тузукроқ ҳордиқ чиқариши мумкин.

2. Эрталабки машғулотлар пайтида боланинг ақлини ва хотирасини ўстиришга, тушдан кейинги машғулотларда қўли ва овозини ривожлантиришга эътибор қилиш зарур.

3. Албатта, эрталабки машғулотларда муаллим ҳамманинг диққатини жалб этиб, сабоқни ўқиб беради ва такрорлайди, агар бирор нарсани тушунтириш лозим бўлса, жуда оддий қилиб шундай тушунтириш керакки, тингловчилардан бирортаси ҳам уни тушунмай қолмасин. Сўнгра навбат билан ўқувчилар ҳам шуни такрорлашади, бу иш ўқувчилар овоз чиқариб аниқ ва равшан қилиб ўқий олгунча давом этади, бошқалари эса, ўз китобларига қараб товуш чиқармай ўқиб боради. Машқ ярим соат ёки кўпроқ давом этгач, зеҳни ўткирроқ болалар машқни ёддан айтишга ҳаракат қилади ва натижада ҳатто зеҳни пастроқ ўқувчилар ҳам буни ёдлаб олади. Ахир бир соат давомида бу материални ўзлаштириб олиш, айниқса бола хотирасининг ўткирлиги эътиборга олинadиган бўлса, ўқувчилар учун ҳеч бир оғирлик қилмайди.

Тушдан кейинги машғулотларда ҳам шу материал мустақамланади, янги машқлар ўтилмайди, балки ўшанинг ўзи такрорланади: такрорлаш қисман ўша китобдан кўчириб ёзиш йўли билан, қисман мусобақа усулида (ким машқнинг ҳаммасини тезроқ ёдлаб олади ва айтиб бера олади ёки ким туғри ва чиройлироқ кўчира олади, ким тезроқ санайди, ким яхшироқ айта олади ва ҳоказо) бажарилади.

Ўқувчилар дарсликдаги материалларни иложи борича чиройлироқ қилиб кўчириб чиқсинлар дейишимизнинг сабаблари бор, албатта. 1. Кўчириб ёзиш китобдаги барча фикрларни туғрироқ эсда қолдиришга ёрдам беради, чунки бунда боланинг диққати шу материалга кўпроқ жалб этилган бўлади.

2. Ўқувчилар ёзишни ҳар куни машқ қилавериши натижа-сида чиройли, тез, туғри ёзиш малакасини ҳосил қилади, бу эса юқори синфларда ўқиш учун ҳам, ҳаёт учун ҳам жуда зарур.

3. Бу мактабда бола нима ишлар қилиши лозимлиги ва нималар қилаётганини ота-оналарга яққол кўрсатиш имконини беради. Улар болаларнинг кундан-кунга ўзгариб, илгарилаб бораётганини куриб, уларнинг ўқишдаги ютуқлари ҳақида фикр юритишлари осонлашади.

Ян Амос Коменский ўқитишнинг қоида ва методлари ҳақида

Коменский ўқитиш қондаларини қуйидагича тавсифлаган эди:

1. **Онглилик ва активлик** қондаси. Бунда ўқувчига берилadиган билим равшан, чуқур ва асосли бўлиши керак.

2. **Кўрсатмалилик** қондаси. Ўқитишда кўрсатмалилик қондасини бола сезгини ташқи олам билан боғланувчи олтин калит деб баҳо берган эди.

Кўрсатмали ўқитишни қуйидаги тартибни белгилаган эди:
1. Мавжуд нарсаларнинг ўзини кўрсатиш ёки табиий ҳолатини кўзатиш.

2. Нарсалар моделини кўрсатиш.

3. Тасвирланган суратлар.

Бунинг учун ўқувчи диққатини марказлаштириш, соф ақлга ёга бўлиш, кўзатиш — лозим бўлган нарсаларни кетма-кет кўзатиш.

4. Ўқитишда изчиллик ва системалилик қоидаси. Коменский ўқитувчиларга қуйидагиларни тавсия этади: материални мантиқан тўғри тақсимлаш; ўқитишни нимадан бошлаб охирига етказишни билиш; янги материал билан кейингисини боғлаш.

Ўқитувчини ҳар бир бериладиган билими кейингиси билан боғланиб, тўлдирилиши керак деб таъкидлайди.

5. Машқ қилиш, билим ва малакаларни пухта эгаллаш. Ўқувчи билимини мустаҳкамлаш учун: такрорлаш ва машқларни тартибли олиб бориш. Шу сабабдан, такрорлаш — ўқитишнинг онаси, деб баҳо берган эди.

Бу қоида ўқувчиларнинг онглилиги ва фаоллигини оширишга ҳам хизмат қилади.

Ахлоқий тарбия

Коменский ахлоқий тарбияга доир ғояларини ўзининг «Буюк дидактика», «Яхши йўлга қўйилган мактаб қонунлари» асарларида асослаб берди.

Инсоннинг ўз-ўзини бошқариши, ижобий хатти-ҳаракатлари унинг ахлоқийлигидан далолат беради. Коменский ахлоқий фазилатларга донишмандлик, мардлик, матонатлик, одиллик, соғлом фикр юритишни киритган эди. У, ахлоқ тарбиялашнинг асосий масканларидан бири, мактабдир, деган эди. Мактабда ахлоқий тарбия юқори даражада берилиши лозимки, токи мактаблар «Инсонлар тарбияланадиган устахона» деган номга муносиб бўлсин. Мактабда ахлоқий тарбия бериш учун қуйидаги қоидаларга амал қилишни тақлиф этади.

Тарбия жараёнида яхши фазилатларнинг барчасини эътибордан қолдирмай бериш керак.

Пойдеворсиз ўй қуриб бўлмаганидек, ахлоқий тарбияни ҳам пойдевори бўлмиш доноликдан бошлаш лозим. Ҳар бир инсон ёшлиқдан бошлаб нарсалар ҳақида тўғри фикр юритишни ўргансин.

Мактабда болаларни ҳар қандай шароитда ҳам муътадил бўлишга ўргатиш, яъни ҳар бир ишни меъёрида олиб бориш.

Бола доимо ўзини тийиш ва бошқаришга ўргансин. Коменский бунини қуйидагича шарҳлаб берган эди: «Ахир инсон ақлли мавжудот, демак, у ақл билан иш тутиши, нима учун, қандай қилса тўғри бажарилишини ўйлаб олишга одатлансин. Инсон ўз хатти-ҳаракатларига чиндан ҳукмронлик қилсин».

Мактабда ахлоқий тарбияга доир фазилатларни тарбия-

лашда адолатли бўлиш, жасурлик, самимийлик, меҳнатсеварлик бўлиш лозим.

Коменский ахлоқни тарбиялаш методлари сифатида қуйидагиларни кўрсатган эди:

1. Ота-оналар, ўқитувчилар ва болаларни ўртоқларини шахсий намунаси болаларни ҳаёт йўлини ёритади.

2. Коменский фикрича, бола табиатан тақлидчан бўлганлиги туфайли ота-она доимо ўзлари уй интизомларига қатъий рўя қилишлари, ўқитувчилар эса жамиятдаги энг яхши хуш-ахлоқ кишилар бўлмоғлари керак.

3. Болага панд бериш орқали мустаҳкамлаш методлари.

4. Эҳтиёткорлик методи, яъни болани ахлоқий бузуқ одамлар даврасидан эҳтиёт қилиш (яъни бекорчиликдан, бузуқ ўртоқдан, маънисиз катталардан...)

Ян Амос Коменский ахлоқий тарбиянинг асоси булган интизом тарбиясига катта эътибор бериб, «Интизомсиз мактаб — сувсиз тегирмон» деган эди.

Ян Амос Коменский интизом тарбияси мақсадини қуйидагича кўрсатган эди:

1. Интизом ўрнатиш учун уни қонун-қондаларни ўрганиб амал қилиш керак.

2. Интизом ўрнатишдан мақсад нима эканлигини англай олиш зарур.

Унинг фикрича, «Интизомни тартиб бузувчиларга нисбатан қўлланиши керак» деб ҳисоблаймиз. Лекин бирор киши гуноҳ қилиб қўйгани учун эмас, балки гуноҳкор келгусида бундай хатога йўл қўймаслиги учун интизомга бўйсундириш керак. Интизомни ўрнатаётган пайтда жаҳл, нафрат, ғазаб қилмаслик, балки табийий ва сидқидил бўлиш лозим.

Интизомни тарбиялаш воситалари:

1. Мактабнинг ҳамма соҳасида доимий шахсий намуна кўрсатиш;

2. Тушунтириш, панд-насиҳат;

3. Танбеҳ бериш;

4. Жазо бериш.

Юқоридаги воситалардан яна бир муҳимроғи ўқитувчилар самимий кайфияти, яхши намунаси, ширин сўзи, самимияти ва очиқ кўнгиллиги билан тарбияланувчиларни тарбияласа қўйилган мақсадга албатта эришади.

Коменский педагогик меросини ўрганиш ҳар бир ўқитувчи учун қуйидаги муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради: педагогика илмий-назарий асослари, дидактика оламидаги сирасорлар — таълим-тарбия тизими, таълим мазмуни, дарс-синф тартиб-қондалари, ахлоқий тарбия масалалари, ўқитувчи — шахси.

Коменский мероси жаҳон педагогика фани ривожланишида йўлчи юлдуздр.

Мустақил иш

Ян Амос Коменскийнинг «Буюк дидактика» асарининг XVIII—XIX, XX, XXI бобларини ўқиб ўрганиш.

И. Г. ПЕСТАЛОЦЦИ

Швейцариялик машҳур педагог Иоганн Генрих Песталоцци 1746 йилда Цюрих шаҳрида шифокор оиласида дунёга келган. Бошланғич ва латин (ўрта) мактабини тамомлаганидан кейин юқори мактаб (Коллегиум Каролину) да ўқиган. Асосан ижтимоий фанлар ўқитиладиган бу мактаб XVIII аср Франция маърифатчиларининг таъсири остида ривожланган Швейцария буржуа-демократик фикрларининг маркази эди. Унда Песталоцци Швейцариядаги буржуа-демократик ислохотлар ўтказиши талаб қилган илғор талабалар сафига қўшилган. Бу соҳада тарғибот юргизгани учун у ва яна бир неча талаба қамоққа олинган.

Песталоцци замонасида Швейцария аҳолиси қашшоқ яшган қолоқ мамлакат бўлиб, айниқса деҳқонларнинг аҳволи оғир, улар орасида ери йўқ камбағаллар кўп эди. Халқ маорифи, хусусан, халқ мактаблари ачинарли ҳолда бўлган. Шу сабабли XVIII асрнинг иккинчи ярмида деҳқонлар оммаси ва шаҳар меҳнаткашлари ўртасида норозилик кучая борган ва феодал аслзодалар ҳокимиятига қарши кураш кенг тус олган.

Песталоццининг дунёқараши халқ оммасининг машаққатли ҳаётини яхши билиш ва уни бевосита кузатиш ҳамда француз маърифатчиларининг, хусусан, Ж. Ж. Руссонинг ғоялари билан танишиш натижасида шаклланди. У ўз умрини халқ хизматига бағишлади, деҳқонларнинг аҳволини енгилаштиришга ҳаракат қилди. Шу мақсадда у «Гертруда ўз болаларини қандай қилиб ўқитади», «Оналар китоби ёки оналар учун ўз болаларига кузатиш ва гапиришни қандай ўргатиш бўйича қўлланма», «Кузатиш алифбеси» ёки ўлчаш ҳақида курсатмали қўлланма, «Сон туғрисида курсатмали таълим», «Оққуш қушиғи» каби китобларни яратди. Песталоцци дастлаб 1761 йили Нейгоф қишлоғидан нарида Мартина плантойда мактаб ташкил қилди. Сўнгра Песталоцци ўзининг ижодий фаолиятини амалда синаш учун 1774 йилда «Нейгоф»да «Камбағаллар муассасаси»сини очиб, унга 50 нафар етим ва боқимсиз болаларни тушлаб, уларни ўқитиш билан меҳнат таълимини боғлаб олиб борди.

Бу етимхонада болалар ўқиш, ёзиш ва ҳисоб ўрганиш билан бирга ил йигириш, тўқиш ва деҳқончилик билан шуғулланишди. Мазкур муассасани сақлаб қолиш имкони бўлмади, чунки болаларнинг меҳнати эвазига яшаш оғир эди. Шу сабабли Песталоцци етимхонани ёпишга мажбур бўлди. У 18 йиллик фаолиятини деҳқон болаларининг ҳаётини ўрганиш ва улар учун мактаблар очишга бағишлади.

Иоганн Генрих Песталоццининг буюк кашфиётларидан бири Швейцарияда дастлабки халқ мактабларини ташкил эти-

шидир. Унинг фикрича, халқ мактабининг мақсади: болаларга кейинчалик улар эсларидан чиқариб юборадиган маълум даражада муайян билимлар бериш эмас, балки мактаб, ўз теваракларидаги табиатга ва ижтимоий муносабатларга онгли қарашни уларда табиий суратда вужудга келтириш ва уларни мустақил равишда оқилона ҳаёт кечириш ва ишлашга қобилиятли кишилар қилиб етиштириш эди.

Песталоццининг бу ғояси Швейцарияда дастлаб қаттиқ қаршиликка учради. Четдан туриб «Нейгоф»да ташкил этилган мактаблардаги ғалати, содда уринишларини кўрганлар ундан кулдилар. Лекин унинг замондоши Фелленбергнинг Гофвиль мактаби бу ғояни ривожлантирувчи даргоҳга айланади. «Нейгоф»даги мактаб тажрибасини Песталоцци қуйидаги рисолаларида баён этган эди: («Қишлоқ камбағал ёшлар тарбияси ҳақида»), 1777 йил, («Кишилик ҳаёти тарихидан лавҳалар»), 1777 йил.

Песталоцци 1798 йил декабр ойидаги Швейцария инқилоби натижасида етим қолган 80 болага мўлжалланган етимхона очди. Бу етимхонанинг иш мазмуни уни 1799 йили ёзган «Станцдан бўлими туғрисида дўстларидан биринга хат» рисоласида шундай дейилади: «Эрталабдан то кечгача уларга узим ҳамроҳ эдим... Улар йиғласа, мен ҳам йиғлар эдим, улар кулса, мен ҳам кулар эдим... Улар нима еса, мен ҳам шуни ейман, нима ичсалар, мен ҳам шуни ичар эдим. Менинг ўшалардан бошқа ўйим ҳам, дўстим ҳам, хизматчим ҳам йўқ эди»...

Песталоцци етимларнинг севимли отаси эди. Уруш ҳаракати бошлангандан кейин етимхона ёпилди. Песталоцци ўзининг педагогик ғояларини, айниқса элементар таълим назариясининг 1800—1804 йилларда Бургдорфда, 1805—1825 йилларда Ивердон шаҳрида амалий равишда ривожлантирди. Песталоцци дастлаб кичик ёшдаги болалар шаҳар мактабига (5—8 ёшгача бўлган ўғил-қизлар ўқир эди) ишга жойлашди. Асосий эътиборини бу ёшдаги болаларда нутқ ва математик тасаввурини ривожлашишига қаратди.

1800 йили Песталоцци раҳбарлигида институт ташкил этилди. Институт таркибига, интернат шаклидаги ўрта мактаб ҳамда ўқитувчилар тайёрлаш семинарияси киритилган эди.

Песталоцци Ивердондаги институтида элементар таълим назариясига асосланиб ўқитишни ишлаб чиқариш ва меҳнат тарбияси билан боғлаган ҳолда ўқув-тарбия жараёнида ўз ғояларини амалга оширди. 1825 йили Ивердон институти ўқитувчилари орасидаги келиб чиққан келишмовчиликлар натижасида у ўз қишлоғи «Нейгоф»га қайтади. Олим 1827 йили вафот этади.

Песталоццининг дунёқараши Кант фалсафаси таъсири остида ривожланди. Песталоцци ҳам билим сезги органларини кузатишдан бошланади ва тасаввурлар қайта ишлаш йўли билан ғоялар даражасига кўтарилади, ғоялар эса, гарчи равшан бўлмаса ҳам, одамнинг онгида таркиб топтирувчи куч тариқасида

мавжуддир. У Худога ишониб инсон учун ато этган «Куз кўришни, қулоқ эшитишни, оёқ юришни, қўл ушлашни» истайди. Ақл фикрлашни истайди. Яратувчининг ўзи одамни у дунёга келган биринчи кундан бошлабоқ жисмоний ва маънавий фаолиятга интиладиган қилиб яратган тарбия эса шу интилишни рўёбга чиқаришга ёрдам беради.

Тарбиянинг мақсади одамнинг барча табиий кучларини ва қобилиятларини бир-бирига уйғун қилиб ўстиришдан иборатдир. Тарбиянинг болага кўрсатаётган таъсири табиат билан уйғун бўлиши керак. У Ян Амос Коменский, Жан Жак Руссоларнинг тарбияни табиат билан уйғунлик ғоясига амал қилди. Уларнинг таълимотидан устунлиги шундаки, у Руссо каби бола табиатини уйғунлаштирмади. Аксинча... инсоний кучларнинг ўсиши учун табиат қилаётган ҳаракатга ёрдам берилмаса, бу ҳаракатлар одамларни ҳайвоний-ҳиссий хусусиятлардан секинлик билан қутқаради. Туғри тарбия эса уларни, яъни барча инсоний кучларни ўстиришга ёрдам беради. Шу сабабдан барча инсоний кучлар ва қобилият куртакларини табиий тартибда элементларидан бошлаб ривожлантирмоқ лозимдир.

Песталоцци дидактикасида таълим элементар - назарияси асосий ўрин эгаллайди. Бу таълимотга кўра, тарбиялаш энг оддий элементлардан бошланиб аста-секин мураккаблаштиришидир.

Элементар тарбиянинг бош масаласи болани жисмоний жиҳатдан тарбиялашдир. Унинг фикрича: «Ҳаёт... етилган жисмоний ниҳолларнинг уйғонишидан бошқа нарса эмас, бу ниҳоллар энди ўзининг бутун кучи билан, ўзининг ҳамма навдалари билан ўсишга ва камолотга етишга интилади ва инсонга айланиши лозим бўлган жониворнинг уйғонишидан бошқа нарса эмас». Шунинг учун кундалиқ боланинг жисмоний кучларини машқ қилдириш ва ривожлантириш муҳимдир.

Песталоцци жисмоний тарбияга боланинг барча жисмоний кучларини ривожлантириш учун уни турли ҳаракатларга йуналтиришга алоҳида эътибор берган. Жисмоний тарбияни ақлий, ахлоқий ва меҳнат тарбияси билан чамбарчас боғлаб олиб бориш зарурлигини уқтирган, ўзи эса жисмоний баркамолликнинг асоси меҳнат тарбияси деб тушунган. Шунинг учун: «Меҳнат ишга дахли йўқ сўзларга эътибор бермасликни ўргатади ва болада юксак инсоний фазилатларни шакллантиради. Туғри ташкил қилинган жисмоний меҳнат болаларнинг ақлий ва ахлоқий кучларини ўстиради», — деб ёзган.

Песталоцци болани ахлоқий жиҳатдан тарбиялашда аввало онага меҳр уйғотишни зарур ҳисоблаган.

Онани севган бола инсонларни севади, инсонларни севган бола ватанни севади. Песталоцци ахлоқий тарбиянинг энг оддий масаласи инсонга муҳаббатдир, бу муҳаббат оиладан бошланади. «Ота-онанинг уйи ахлоқ мактабидир», деган эди.

Песталоцчининг фикрича, ҳар бир фазилат туғрисидаги гаплардан кўра шу фазилатларни жонли равишда сездириш бола-

ларнинг ҳиссиётларига чуқур таъсир кўрсатиб, уларнинг ахлоқий майлларини устиради.

Болаларнинг ахлоқий кучларини мактабда давом эттириш лозимдир. Песталоцци ахлоқий тарбияни дин билан чамбарчас боғлайди ва бу тўғрида шундай ёзган эди: «...Худони одамлар бир-бирига меҳру муҳаббат кўрсатаётган жойдан қидиргин». Агар одам Худони севса, у ҳамма одамларни ҳам севадиган бўлиб қолади, унинг учун ҳамма одам бир отанинг боласи каби ака-ука ва опа-сингилдир, дейди. У болаларни инсоний меҳрли бўлишга даъват этади.

Песталоццининг педагогик системасида ақлий таълим алоҳида ўрин эгаллайди. Песталоцци ақлий таълимни ахлоқий тарбия билан боғлашни зарур деб ҳисоблайди, чунки интизомли, ахлоқий хатти-ҳаракатлари шаклланган болаларнинг ақлий тараққиёти ҳам юксакдир.

Песталоцци болаларнинг ақлий камолотини ўстирувчи қуйидаги дидактик қондаларни олға сурди:

1. Таълимнинг табиат билан уйғунлиги.
2. Оддийдан мураккабга йўналтириш.
3. Боланинг куч ва қобилиятига мослаштириш.
4. Кўрсатмалиллик.

У бундай дидактик қондалардан бошланғич таълим жараёнида кенг фойдаланишни назарда тутди.

Песталоцци бошланғич таълим хусусий методикасининг асосини яратди. Бунда у она тили, ҳисоб, география, ўлкашунослик фанларидан элементар таълим бериш мазмунини асослаб берди.

Она тили дарслари бола нутқининг равлонлиги ва бойлигини таъминлаши лозим. Бола тилни бойлиги учун география, табиёт фанларини ҳам узвий равишда олиб боришни тавсия этган эди. Ҳисоб дарсларида улчашни ўргатмоқ учун Песталоцци дастлаб тўғри чизик, квадрат чизишни ва квадратни бўлакларга бўлишни ўргатиш, болаларда геометрик шакллар ва уларни улчаш малакаларига эга бўлишини таъкидлаган эди. Меҳнат бола фаолиятининг оддий турларидаги уриш, кўтариш, ташлаш, ирғитиш, қулоч ёзиш, курашиш ва бошқа жисмоний ҳаракатларни ўз ичига олиши керак эди.

«Бола шахсини ҳар томонлама камол топтириш,— деган эди Песталоцци, ўқитувчига боғлиқдир. Ўқитувчи дастлаб болаларни севиши, улар учун оталик ёки оналик вазифасини бажариши, ҳар бир дарсни кўрсатмалиллик асосида ўтиши лозим. У она тили, тарих, география, арифметика, табиёт фанларининг билимдони бўлиши ва улардан тўғри сабоқ бериши лозимдир».

Песталоцци педагогика фани тараққиётига катта ҳисса қўшди. Унинг улуғ кашфиёти шундаки, тарихда биринчи марта камбағал халқ фарзандлари учун мактаб очди ва уни ишлаб чиқариш меҳнати билан боғлади.

Бошланғич таълим методикасини яратиб, унда элементар таълим назариясидан фойдаланиш йўлларини асослаб берди.

К. Д. Ушинскийнинг таъбирича, Песталоццининг ўша даврдаги ижоди содда кўринса-да, ўша вақтда унинг бу ғояси унинг кашфиёти эди, бу кашфиёт инсоният учун Американинг кашф этилишидан кўра кўпроқ фойда келтирди ва келтирмоқда. Песталоцци мактаб ва таълим-тарбия ҳақидаги ғояси жамиятнинг ҳаракатга келтирувчи оз миқдордаги ҳаётини ва фаол ғоялар қаторига қўшиш учун ўзининг бутун азоб-уқубатли ҳаётини бағишлади. Песталоццининг педагогик ғоялари унинг шогирди Фелленберг томонидан ривожлантирилди. Россияда эса К. Д. Ушинский унинг ғояларидан ижодий фойдаланишни қўйидагинача ёзган эди: «Мактаб учун Песталоццининг сон жадвалини топганимда қандай хурсанд бўлганим ва узоқ вақт бу жадвал билан дурустроқ натижага эриша олганим эсимда». Песталоцци дунё педагогика фанининг тараққиётига катта ҳисса қўшиб ўз асарлари билан ўзига ҳайкал яратган олимдир.

Мустақил иш

Песталоццининг «Лингард ва Гертруда» асарининг педагогика тарихини хрестоматия китобидан ўрганинг.

К. Д. УШИНСКИЙ

Рус миллий педагогикасининг асосчиси Константин Дмитриевич Ушинский 1824 йилда Тула шаҳрида туғилди. 1812 йил урушида иштирок этган отаси ҳарбий хизматдан бўшагач, ўзига қарашли 30 та крепостной деҳқон билан Новгород-Северскдаги кичик мулкида яшаган. Ушинский ўша жойдаги гимназияни тамомлаб, Москва университетининг юридик факультетига ўқишга кирди, ўша даврда маълум ва машҳур бўлган профессор Редкиннинг бевосита раҳбарлиги остида таълим олиб, илмий дунёқарашини кенгайтди.

Ушинский 1845 йилда Ярославль лицейига камераль (юридик) фанлар профессори вазифасини бажарувчи бўлиб хизматга кириб, муваффақият билан иш бошлади. Аммо Россия ҳукуматининг 1848 йилги ниқилобдан кейин олган ўтмай чиқарган фармойиши Ушинскийнинг ўқитувчилик фаолиятига катта зарба берди, чунки фармойишда рус ҳукумати профессорларни ўз лекцияларининг тула матнини ва уларда ўқиладиган кўчирмаларини ёзиб беришни талаб қилган эди. Ушинский лицей кенгашида ҳукуматнинг бу фармойиши нотўғрилигини айтиб, унга мутлақо қарши чиққани ва уни бажаришдан бош тортгани учун лицейдан бўшатилди.

Ушинский 1854 йилда Ярославль лицейи собиқ директорининг тавсияси билан Гатчино институтида тил-адабиёт ва қонуншунослик ўқитувчиси бўлиб ишга кирди ва тез фурсатда шу институтнинг класслар инспектори вазифасига кутарилди. Унинг педагогик фаолияти том маъноси билан ўша вақтдан бошланди. У 1859 йилда Смольний институтининг класслар инспектори вазифасига тайинланиб, унга институтнинг жуда ачинарли

ҳолга тушиб қолган илмий булими ишларини қайтадан тартибга солишдек муҳим вазифа юкланди. Ушинский бу вазифани лухта бажариб, педагогик жараёни уюштириш бўйича катта қобилияти борлигини кўрсатди. Шунингдек, Ушинскийнинг педагогика масалаларига бағишлаб ёзилган назарий ишлари унинг фақат амалиётчи эмас, балки ўз ихтисоси бўйича кучли назарийчи эканлигидан ҳам далолат беради.

Ушинскийнинг 1857 йилдан бошлаб аввал «Тарбия журна-ли»да, сўнгра «Халқ маорифи журнали»да жуда мазмундор қатор мақолалари эълон қилинди. 1860 йилда у «Халқ маорифи журнали»нинг муҳаррири қилиб тайинланди. Ушинский 1861 йилда ўзининг биринчи асари—«Болалар дунёси» номли ўқиш китобини нашр эттирди. Бу китоб уша йилнинг ўзидаёқ икки марта нашр этилди.

Ушинскийнинг самарали педагогик фаолияти 1862 йилда унинг устидан ёзилган имзосиз хат сабабли тўсатдан тўхтаб қолди. Бу хатда уни атеист ва сиёсий жиҳатдан ишончсиз киши деб айбланган эди. Натижада Ушинский чет эллардаги хотин-қизлар маорифининг аҳволини ўрганиш ва педагогикадан дарслик ёзиш учун чет элларга ижодий сафарга кетишга мажбур бўлди.

Ушинский чет элларда ўзининг энг муҳим асарларини нашрга тайёрлади. 1861 йилда унинг I ва II ўқиш йиллари учун «Она тили» дарслиги нашр этирилди ва унга «Муаллимлар учун қўлланма» деган методик асари илова қилинди. 1870 йилда эса яна «Муаллимлар учун қўлланма» илова қилинди. Шу ўқув йили учун ҳам «Она тили» дарслигини босилиб чиқди. Бундан ташқари, Ушинскийнинг педагогика соҳасидаги асосий назарий асари ҳисобланган «Киши — тарбия предмети сифатида» («Педагогик антропологиядан тажриба») номли асари айрим томларга бўлиниб нашр қилина бошланди. 1867 йилда бу асарнинг I томи, 1869 йилда II томи босилиб чиқди.

К. Д. Ушинский таълим-тарбияга доир бир қатор мақолалар ҳам ёзган эди. «Ижтимоий тарбияда халқ руҳи тўғрисида», «Педагогик адабиётнинг фойдаси ҳақида», «Мактабнинг уч элементи», «Она тили» кабилар.

«Она тили» рисоласи тилни ўрганишнинг тарбиявий аҳамиятини ёритишга бағишланган. Унда, Ушинскийнинг ёзишича, она тили печ асрлардан буён давом этаётган халқ ҳаётининг маҳсулидир. Ёш авлод она тилини ўзлаштиришда халқнинг минг-минг йиллик тарихидаги маънавий тараққиёти самараларини ана шу тил билан бирга билиб олади, деган фалсафий-психологик қарашни илгари сурди.

«Таълимнинг психологик ва мантиқий асослари» асарида муаллимнинг диққат, хотира, тафаккур тўғрисидаги назарий қарашлари баён қилинган.

Ушинский халқни ҳар томонлама тарбиялаш учун ўзининг умуминсоний тарбия ғоясини олға сурди.

Ушинский «Ижтимоий тарбияда халқ руҳи» номли асарида

таъкидлашича, оила болалар организмида ота-оналар характери-нинг такрорланиши ва янада ривожланишга имкоият яратади. Ижтимоий тарбияда халқнинг руҳи шу қадар кучли бўладики, инсонда мавжуд барча олижаноб ҳислар йўқолса, халқнинг руҳи ҳам аста-секин йўқолиб кетади. Халқ руҳи ватани, тилни ва ўтган авлодлар меросини сақлашга боғлиқдир.

К. Д. Ушинский асарларида дидактика

К. Д. Ушинский халқ маорифи соҳасига бағишланган «Мактаб-маориф ишларини ўрганиш учун Швейцария буйлаб саёҳат» рисоласида Берининг маориф соҳасидаги ишларига хатлар орқали ўзининг муносабатини билдиради.

Ушинский Бери томонидан тузилган мактаб реформаси асосида мактабларни чуқур ўрганиб, ўқитувчилик қилиш учун махсус тайёргарлик кўрган кадрлар камлигини курсатган эди:

«Болалар бир неча ўқитувчи томонидан ўқитилганда ўқитиш, ўзининг болаларини тарбиялаш ва камолотга етказиш кучини йўқотади» (бошланғич мактабни назарда тутати).

К. Д. Ушинский чет эл мактабларида олиб борилаётган таълим-тарбияни ўрганиб ўзининг «Бошланғич таълим методикаси» асарини ёзди.

Унда бошланғич мактабдаги таълим мазмунини асослаб бериш билан бирга унинг қонда, қонун, тартиб, метод ва воситаларини ҳам ишлаб чиқиб дидактика фанига катта ҳисса қўшди. Бу эса ажойиб янгилик сифатида муҳим аҳамият касб этди. У энг аввало ўқитишни болалар меҳнати билан боғлашни тавсия қилди. Ушинскийнинг фикрича, ҳар бир фанни ўқитишда, тарбияланувчининг ҳиссасига тушадиган меҳнат унинг ёши ва кучига лойиқ бўлиши керак. Шифокор беморни даволар экан, унга ёрдамлашади, холос; шунингдек, мураббий ҳам тарбияланувчига маълум бир фанни ўрганишда учрайдиган қийинчиликларни енгиш учун курашувида ёрдам бериши лозим. Болани ўқитиш эмас, балки унга ўқиб-ўрганиб олишда кумаклашиш зарур. Ўқувчига ёрдам беришга асосланган мана шу таълим усулининг яхши томонларидан ташқари, яна бир афзаллиги ҳам борки, бу усул ўқувчинини ақлий меҳнатга ўргатиш билан бирга, шундай меҳнатнинг оғирлигини енга олишга ва ундан завқланишга ҳам ўргатади. Ақлий меҳнатни энг оғир меҳнат деса бўлади. Хаёл суриш осон ва ёқимли нарсадир, аммо ўйлаш анча қийин иш. Фақат болаларгина эмас, катта ёшдаги кишиларда ҳам мияни ишлатишдан қочини ҳоллари кўп учрайди. Бола бир неча дақиқа жиддий фикрлашдан кура кун бўйи жисмоний меҳнат қилишни ёки китобнинг бир бстини очиб қўйиб, ақл ишлатмай, соатлаб қуруқ ёд олишни афзал куради.

Тарбияланувчининг дам олишини ҳам ана шу жиҳатдан фойдали йўсинда ташкил қилиш мумкин.

Ақлий меҳнатдан кейин дам олиш ҳеч иш қилмай, вақтни бекор ўтказиш, деган сўз эмас, балки ишнинг турини ўзгарти-

ришдир. Ақлий меҳнатдан кейин жисмоний иш қилиш кунгилли ва фойдалидир. Дам олишнинг бундай йўли ғоят фойдалилиги Германиядаги кўпчилик ёпиқ ўқув юртларида тўғри тушунилади, улардаги тарбияланувчилар ўқишдан бўш вақтларида атайин белгиланган ишлар: хўжалик иқир-чиқирлари, синф хоналарини тозалаш, боғ ёки экинзорларда ишлаш, дурадгорлик, токарлик, китобларни муқовалаш ва ҳоказолар билан бажонидил шуғулланадилар. Бу ишларни танлаш тарбияланувчининг майл ва ҳавасига зид бўлмаслиги керак, ана шундагина ишнинг ўзи ҳақиқий ва фойдали дам олиш бўлади. Тарбияланувчиларнинг ёшига қараб ўйин учун ҳам вақт берилиши, аммо у чинакам ўйин бўлиши, боланинг жонига тегиб бездирмаслиги, ишга ўтиб талаб қилинганда бола уни мажбурийатсиз, бемалол ташлаб кетишга аста-секин одатланиши керак. Ҳаммадан ҳам тарбияланувчи қўлида бир иш, бошида бир фикр йўқ бекорчи одамлар каби ўз вақтини бекорга лақиллаб ўтказишга ўрганмаслиги лозим, чунки қўл ҳам, миёна ҳам машғул бўлмаган пайтда инсоннинг фикри ва ахлоқи бузилади.

Ёшлиқдан ўрганилган бу ёмон одат кейинчалик улфатчилик билан вақтни бекор ўтказишга айланиб қолади.

Ушинский, Коменский ва Песталоцци каби буюк педагоглар таълимнинг дидактик жиҳатларини қуйидагича белгилайдилар:

Таълимнинг болалар кучига мослиги ва изчиллиги. Бу қоидага риоя этишда болани ўқув материали билан ҳаддан ташқари банд қилмаслик керак.

Таълимнинг кўрсатмаллилиги, онглилиги ва пухта ўзлаштирилиши. Дарс жараёнида ана шу дидактик қоидалардан ўрнида фойдаланиш унинг сифати ва самарадорлигини оширади.

Ушинский дарсни ўқувчилар таълимий фаолиятини тўғри йўлга қўйишнинг шартларидан бири деб ҳисоблаган ва синфдарс системасининг ўзига хос хусусияти, ўқувчилар гуруҳи, унинг доимийлиги, мактабнинг асосий бўғинини ташкил этувчи синфдан иборатлигини таъкидлаган. Синфдаги машғулотларни қатъий жадвал асосида олиб бориш, ўқитувчи ҳамма ўқувчилар билан умумий машғулот олиб бориши ва бунда ҳар бир ўқувчи билан яқка тартибда машғулот ҳам ўтказиши, унинг етакчилиги ва вазифасини бажариши зарурлигини ўқитирган ва дарсларни янги билим бериш, машқ қилиш, такрорлаш, ўқувчилар билиминини ҳисобга олиш дарслари ва бошқа турларга булган эди.

Ушинский ўқитишнинг учта асосий вазифаси мавжудлигини улар болалар нутқини ўстириш, уларга тил хазинасидан онгли равишда фойдаланишни ўргатиш ва тилнинг маантиқини ўзлаштиришдан иборатлигини баён қилган. Шу вазифаларни амалга ошириш учун у ўзининг «Она сўзи» асарини яратган. Унда боланинг қалбига нур зийнесини тарқатувчи улўф зот ўқитувчига катта баҳо берган.

К. Д. Ушинский «Педагогик адабиётнинг фойдаси» номли

асарида ота-онанинг тарбиячилик санъати, маҳорати, мақсад ва вазифаларини ҳам асослаб берди.

Яхши тарбия олган одам, деган тушунча жуда кенг бўлиб, уни ҳар ким ҳар хил тушунади. Ҳар қандай ота-она ўз боласига ҳар жиҳатдан яхшилик истайди, лекин унинг мазмунини турлича тушунади.

Ота-оналар ўз болалари учун муносиб тарбия йўлини белгилаш учун фарзандларини чуқур ўрганиши, уларнинг хоҳиш-истакларини билишлари керак.

Бола гўдаклик пайтида теварак-атрофдаги нарса-ҳодисалар ҳақида жуда ёрқин ва асло унутилмайдиган таассуротлар олади.

Оилада бола билан тарбиячи ўртасида жуда яқин ва самимий муносабат ўзининг табиийлиги ва оддийлиги, мазмундорлиги, илиқлиги, ҳеч қандай расмиятчиликнинг йўқлиги билан ажралиб туриши учун ҳам Ушинский оила тарбиясига юқори баҳо берган эди.

Ушинский аёл кишининг педагогик қобилиятларини ҳамда тартиб-қоидаларни яхши кўриш, меҳрибонлик, матонатлилик, интизомлилик, сабр-тоқатлилик, диққатини бир ерга тўплаб олишлик, одоблилик, дидли-фаросатлилик болаларга нисбатан туғма муҳаббат сингари характер хусусиятларини эътироф этиб, оила тарбиясида онанинг ролига ғоят катта аҳамият берар эди. Характернинг фақат ана шу хусусиятларининг ўзи аёлга оналик бурчларини адо эта олиш учун асло кифоя қилмаслигини Ушинский яхши тушунар эди.

Ушинский аёлларга оилада ва жамиятда эркаклар билан тенг ҳуқуқ берилишига уларнинг болалар тарбиясига доир ўз муқаддас бурчларини бажариш имконини берадиган омил деб қаради. Ушинский «аёллар тарбияси индивидуал ва оилавий аҳамиятга эга эканлиги ва фан ҳамда маданият ютуқлари фақат аёллар воситасидагина халқ ҳаётига жириши мумкин» деб ҳисоблади.

Ушинский аёлларнинг педагогикани ўрганишларига алоҳида аҳамият берди. У педагогикани аёллар гимназиялари юқори синфларининг ўқув дастурига киритиш ғоясини илгари сурди. У педагогика дастурини тузди ва дарслик ёзмақчи бўлди. Ушинский, қизлар педагогикадан ташқари физиология, психология ва гигиенани ҳам ўрганишлари лозим, шундагина булажак она инсон ҳақидаги мукамал билимларни эгаллаб болаларини муваффақиятли тарбиялай олади, деган хулосага келди.

Ушинский оила тарбиясига юқори баҳо бериб, оила тарбиясини ота-оналарнинг хусусий иши эмас, балки уларнинг фуқаролик бурчи деб қаради. Ушинский болалар тарбияси ва таълими ҳақида ғамхўрлик қилишни бутунлай мактаб зиммасига юклаб қўйишга интиладиган ота-оналарни қоралади. Шу муносабат билан у бундай деб ёзган эди: «Ота-оналар болаларни тарбиялаганларидан кейин тарбияни кузатиб боришдек муқаддас бурчдан қутулмайдилар».

Шу билан бирга, Ушинский оила тарбиясига бирдан-бир тарбиявий куч ролинн бермайди, балки унга ижтимоий тарбияга узвий алоқадор бир нарса, халқ умумий тарбиясининг ажралмас қисми деб қаради: «Ижтимоий тарбия халқ учун ўзининг оила тарбиясидир. Ижтимоий тарбия масалалари ҳамма учун ижтимоий масалалар ва ҳар бир киши учун онлавиий масалалар бўлиб қолган тақдирдагина у ҳақиқий ижтимоий тарбия бўлиши мумкин».

Бунда оила пойдевор қўйиб, мактаб шу пойдевор устига иморат солади. Оила билан мактаб бир-бирига ўзаро ёрдам қилган тақдирдагина умумий ютуққа эришиш мумкин.

Ушинскийнинг, ота-оналар таълим-тарбияга онд билимлар олишлари зарур, деган фикри ғоят қимматли фикрдир. У бундай деб ёзган эди: «Ота-оналар ўз болаларидан нималарни талаб этишлари мумкинлиги ҳақида тўғри ва аниқ тушунчаларга эга бўлмоқлари керак». Улар «тарбиянинг бўлажак муваффақиятлари ва муваффақиятсизликларининг дастлабки уруғларини сочадилар. Бунда улар учун таълим-тарбияга доир билим олишнинг қанчалик муҳим эканлигини тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ».

Ушинский таълим-тарбияга доир махсус адабиётни ўрганишни ота-оналарнинг тарбия санъатига онд билим олишнинг энг муҳим йўлларида бири деб таъкидлади. У бундай деб даъват этган эди: «...киборлар оламга мансуб бўлган бека расм бўлган майда-чуйда безакларини бир чеккага бир оз суриб қўйиб, болаларнинг бирор дарслигини ёки таълим-тарбияга доир янги китобни, жилла бўлмаганда, ўша безакларнинг ёнига қўйсин, димоғдор жаноб янги раққосанинг кечаги катта ўйини ҳақида, муқофот олган йўртоқ отлар тўғрисида виқор билан гапираётганида ўзининг болалари ўрганаётган алифбе ҳақида ҳам бир-икки оғиз жиддий гап айтиб қўйишдан уялмасин».

Шундай қилиб, К. Д. Ушинскийнинг оила тўғрисидаги тарбия ғояси илмий ва тарихий аҳамиятга эгадир.

Мустақил иш

К. Д. Ушинскийнинг «Педагогик адабиётнинг фойдаси» ва «Ўқитувчилар тайёрлаш семинариясининг проекти» мақолаларини ўқиб чиқиб муносабат билдириш.

Л. Н. ТОЛСТОЙ

Рус халқининг улуғ ёзувчиси, олимп, шарқшунос, педагог ва танқидчи Лев Николаевич Толстой 1828 йилда Ясная Поляна қишлоғида таваллуд топди. Унинг кучли истеъдоди баркамол инсон даражасига кўтарилишига сабаб бўлди.

Толстойнинг педагогика соҳасидаги фаолияти 1849 йилдан бошланган. У ўша вақтда Ясная Полянада деҳқон болаларини ўқитган.

1862 йил ёзида Толстой Ясная Полянада йуқлигида жандар

ма унинг мактабида тинтув утказган. Бу воқеа Лев Николаевични жуда қаттиқ хафа қилган ва уни педагогикадан четлаб туришига сабаб бўлган.

Толстой педагогик ижодининг сўнгги даври 1890—1900 йилларга тўғри келди. У Ясная Полянадаги мактабида болаларга ўқиш, ёзиш ва ҳисоблашни ургатибгина қолмай, балки тарбиявий ишларни ҳам олиб борди.

Толстой «Педагогиканинг критериуми — фақат эркинликдир» шioriини олға сурди, ammo у бу эркинликни болаларнинг ихтиёри ўзида бўлиши керак, деган маънода тушунди.

Толстой болалар психологиясини жуда яхши билар эди. Н. К. Крупская таърифича, Толстой болаларнинг ҳам, «жаҳолат панжаси»даги Анютканинг ҳам қалбини, ҳиссиётини тушунарди, Ясная Поляна болаларининг қалби, ҳиссиётини ҳам ўқий олар эди.

Толстой ўзининг дидактика тўғрисидаги фикрларини баён қилишда бошланғич таълим китоблари қандай бўлиши ҳақида кўрсатмалар берди. Китобга киритилган материаллар болаларни қизиқтирадиган ва уларнинг тушунishi учун қулай бўлиши, содда тил билан ёзилиши, кўп сузли бўлмаслиги керак.

Толстой ўзининг дидактик қарашлари ва дарслик китобларга қўйган талабларига асосланиб 1872 йилда нашр этилган «Ўқиш китоби»ни тузди. Кейинчалик у китоб икки марта қайта ишланиб 1875 йилда «Янги ўқиш китоби» номи билан нашр этилди. Толстой 4 та «Ўқиш китоби» ва арифметика дарслигини ҳам ёзган. Юксак бадиийлик, ифодалилиқ, қисқалиқ ва соддалик, материалнинг болаларга тушунарлилиги ва жозибалилиги Толстой тузган китобларнинг муҳим белгиларидан эди. Педагогик матбуотда бу дарсликлар юксак баҳоланди.

1862 йилда Толстой томонидан ташкил этилган журнал саҳифаларида болалар учун «Ясная Поляна» мақоласида Лев Толстой ўзи ташкил этган мактаби ҳақида ёзади:

«Эрталаб соат 8 да қишлоқ ўқувчилари учун мактабда қўнғироқ чалинар, ўқувчиларнинг мактабга келишини куриб ҳайратда қоласан. ўқувчилар ўзлари билан на китоб, на дафтар олиб келарди. Уйга топшириқ берилмас, болалар утилган мавзулар ҳақида ҳам бошини қотирмас, ўзлари мактабга келсалар бас. Болалар йиғилмагунича дарс бошланмас, кечикиб келганларга жазо ҳам берилмасди. Бундай ўқини болалар учун жуда осон эди. Улар ўқитувчини кўришлари билан синф хонасига кирардилар. ўқитувчи хонага кирди, ерда болалар ўтиришарди. Салом болалар! Салом Пётр Михайлович!— деб жавоб қайтардилар. ўқитувчи шкафдан китобларни олиб болаларга тарқатди. Шу тариқа ўқиш бошланди. Болалар хонада тартибсиз ўтиришар, хоҳлагани ўқир, хоҳламагани чиқиб кетар эди. Ҳар кўни синфда 7 та дарс, лекни ўқувчилар эркинлик асосида хоҳлаганини ўқир эдилар...»

Толстой Ясная Полянадаги мактабдан жуда хурсанд эди. Гарчи қаттиқ интизом ўрнатилган бўлмаса-да, болаларда ўқиш-

га хоҳиш, истак уйготди. Уларнинг ўқишга қизиқиши ҳар қандай қийинчиликларни енгишга олиб келди.

Лев Толстойнинг эркин тарбия назарияси

Толстой ўз замонидаги мактабни қаттиқ танқид қилди ва унга боланинг шахсини ҳурмат қилиш, унинг фаоллиги ва ижодкорлигини ўстиришга асосламоқчи бўлган ўз тарбия тизимини қарама-қарши қилиб қўйди. Аммо у боланинг шахсини идеаллаштириб юборди ва ўзининг педагогикасини нотўғри, анархизм назарияси бўлган «эркин тарбия» назарияси асосида қурди.

Толстой 19 аср 60- йилларнинг бошида ўзининг педагогика соҳасидаги изланишларида, тарбия боланинг шахсига зулм қилишдан иборат, шунинг учун тарбияга йўл қўйиш керак эмас, фақат катталарнинг болага билим беришларигина кифоя қилади, деганди. Тарбияни билим беришдан ажратиш каби сунъий, турмушда амалга ошириб бўлмайдиган фикрни Толстойнинг ўзи ҳам ўзининг сўнгги даврдаги педагогик фаолиятида хато деб эътироф қилди. У ўзининг Ясная Полянадаги мактабида болаларни фақат ўқиш, ёзиш, арифметика ва шунга ухшаш фанларга ўқитибгина қолмай, ўзининг педагогика соҳасидаги қарашларини ҳам шакллантирди. Ҳақиқатда у умуман тарбияга қарши бўлмай, балки ўша даврдаги мактабларда олиб бориладиган тарбияга қарши эди.

«Ясная Поляна» журналида нашр этилган эртақ ва ҳикоялар диққатга сазовор эди. Масалан, «Бор эканда, йўқ экан, Францияда Николай номли дурадгор бор экан. Унинг хотини ўлиб 4 ёшли ўғли етим қолибди. Николай камбағал эди... Николай ўғлини ўқитиш учун ҳаракат қилди. У ўғлига яхши ўқигин, менинг қилган ҳаракатларим зое кетмасин деди. Николай ўғлини билим юртига берди. Уғли яхши фарзанд бўлиб етишди»...

Шу тариқа Лев Толстой болалар учун «Матвей», «Робинзон», «Семазе тоғи ва 40 қароқчилар» каби жажжи ҳикоячаларини, «Ясная Поляна» журналида нашр этган эди.

Толстойнинг ўзи ташкил этган Ясная Поляна мактабидаги таълим мазмунига муносабати қарама-қаршиликдан ҳоли эмас эди.

У дастлаб «Биз ўзимиз билганимизнинг озгинасини бўлса ҳам, Марфутка билан Тараскага ўргатиш» кифоя қилади, деб ҳисоблаган бўлса, кейинроқ болаларнинг ёши билан савияларини ҳисобга олиб таълим мазмунини такомиллаштирди.

Толстой кичик савод мактаблари очишни тавсия қилди. Таълимнинг мазмунини белгиловчи асосий мезони болаларнинг қизиқиши ва ҳаваси бўлмаслиги, балки деҳқон болаларнинг эҳтиёжини қондириш учун хизмат қилиши лозим деб ўқтирди. Бу унинг хатоси бўлиб, у ҳамма деҳқонлар эҳтиёжидан келиб чиқди

Толстой мактаблар учун 12 та фани тавсия этган. Унинг

фанларни ўқитиш ҳақидаги қарама-қарши фикри — «12 та фанни ўқитиш керак, ammo уларнинг ҳажми ва уларни ўқитиш учун ажратилган вақт ўқувчиларга боғлиқ бўлиши керак». «Халқ мактабларида фақат рус ва славян тилларида савод, ҳисоб ва дин дарси ўтилиши лозим», деган эди.

Толстой кейинроқ таълим мазмуни ҳақидаги ғояларини яна ўзгартириб: Таълимдаги энг асосий омил унинг «диний («Соф христианлик») руҳдаги ахлоқий тарбиядир», деб ёзганди.

Толстой ўқитувчи арифметика, грамматика ва имлони юзаки, механик равишда ўргатиш билан чекланадиган мактабни қуруқ, бефойда нарса деб ҳисоблаган. У таълим билан тарбия ажралмас бир нарсадир — деб ўқтирган.

Ўқувчилар билимининг онглилиги ва пухта ўзлаштирилиши принципини амалга ошириш учун ўқувчига бериладиган билим аниқ ва фактларга таяниши кераклигини таъкидлаган.

Ўқитиш принципларидан яна бири ўқувчига бериладиган билим унинг кучига мос бўлиши зарурлигидан иборатлигини қайд қилади.

Толстой фикрича, ўқитувчи ўқувчилар миясини кўп чарчатмаслиги, ҳар бир дарсни ўзлаштириш ўқувчининг кўлидан келадиган бўлиши лозим.

Ўқитиш жараёнининг ҳаётнийлиги принципини амалга ошириш учун Толстой ўз мактабда экскурсия ва тажрибаларни тез-тез ташкил этган. Кўрсатмали таълим принципига сўянган ҳолда ҳар бир дарсни кўрсатмали қурол асосида ўтказган.

Умуман, Толстой дидактик фикрларида айрим зиддиятлар мавжуд бўлса-да, ўқитувчилар ва ўзидан кейинги авлодлар учун дидактик қоидаларга асосланган дарсликлар ва методик қўлланмаларни мерос қолдирди.

А. С. МАКАРЕНКО

Антон Семёнович Макаренко Харьков губернасининг Белополье шаҳрида темир йўл устахонасининг бўёқчилик цехи устаси оиласида туғилди.

У Кременчуг шаҳридаги мактабни ва педагогика курсини тамомлагандан кейин 1905 йилдан бошлаб Крюководаги йкки йиллик темир йўл мактабда халқ ўқитувчиси бўлиб ишлады. Макаренко ишлаган мактабда ишчиларнинг болалари ўқир, Макаренко уларнинг ота-оналари билан мустаҳкам алоқада бўлиб турар эди. Мактабда тез-тез мажлислар ўтказиларди.

1920 йилда Полтава губернасининг халқ маорифи бўлими А. С. Макаренкога Полтава яқинида балоғатга етмаган қонунбузар болалар, ёш жиноятчилар учун колония ташкил этиш ва унга раҳбарлик қилишни топширади. Бу жуда қийин иш эди. У тарбиялайдиган болалар жиноятчи, интизомсиз ва меҳнатга кўникмаган ўсмирлар ва йигитчалардан иборат эди. А. С. Макаренко ана шундай ёшлардан интизомли, меҳнатни севадиган ва иш биладиган ҳақиқий фуқароларни етиштира олди.

У 3—4 йил мобайнида намунали тарбия муассасаси — Горь-

кий номидаги Меҳнат колониясини вужудга келтирди. Унда тарбияланувчи болалар сони 1926 йилда 120 нафарга етди. Уша йили Горький номидаги колония Харьков яқинидаги Куряжга кўчирилди, у ердаги қаровсиз болалар 280 нафар эди. Антон Семёнович Горький номидаги колонияда тарбияланувчи болалар ёрдамида Куряждаги болаларни ҳам тез орада худди Горький колонияси болаларидек интизомга, уюшқоқлик ва меҳнат-севарликка ўргатди. Куряжга кўчиб келиш Макаренконинг педагогик фикрлари туғрилигини ва уларни амалда қўллашнинг фойдалилигини яққол кўрсатди.

А. С. Макаренконинг педагогик фаолиятига мансабдор бюрократ педагоглар душманлик билан қараб, уни мазкур колониядан кетишга мажбур қилдилар. Кейин Макаренко Ф. Э. Держинский номидаги меҳнат коммунасида раҳбарлик қилади. Унда ўзининг тажрибасида синалган ва тўлиқ бир усулга айланган тарбия методларини татбиқ қилишни давом эттиради. Шунингдек, меҳнат тарбиясининг янги методларидан фойдаланади.

Коммунада театр, клуб ҳамда турли тўгараклар мавжуд бўлиб, хилма-хил маданий ва енгил-оқартув ишлари олиб бориладиган. Жисмоний тарбия машғулоти ҳам утказилиб, 60 га яқин коммунарни ўз ичига олган духовой оркестр ташкил этилган.

Меҳнат фаолиятини ва бошқа фойдали ишларни бажариш учун коммунарлар 10—15 кишилик отрядларга бўлинганлар, ҳар бир отряднинг командири бўлган. Улар Макаренко билан бирга коммунарнинг барча ишларига раҳбарлик қилган. Коммунарларнинг умумий йиғилиши коммунарнинг олий идораси ҳисобланган.

1933—35 йилларда Макаренконинг «Педагогик поэма»си, 1937 йилда оила тарбияси масалалари ёритилган бадий-педагогик асари — «Ота-оналар китоби» нашр этилди.

А. С. Макаренко ўзининг педагогик фаолиятида тарбияси бузилган инсонни қайта тарбиялаш ғоясини назарий ва амалий жиҳатдан асослаб берди. Мана шу ғояни амалга оширишнинг бирдан-бир воситаси соғлом болалар жамоасини ташкил қилиш эканини ўқитди. А. С. Макаренко ўзининг «Таълим-тарбия тажрибасидан баъзи бир хулосалар» номли асарида жамоаларнинг тарбиявий таъсирини кучайтиришда тарбиячи-ўқитувчи ҳамда болалар жамоасини бир-бирига яқинлаштириш, шунингдек, ўқитувчилар ва болалар жамоалари битта жамоа, яъни таълим-тарбия жамоаси бўлиши зарурлигини алоҳида таъкидлаган.

У коммунадаги болаларни ҳайрон қоладиган даражада ижодкор, талабчан, интизомли қилиб етиштирди. Макаренконинг таълимотича, бунга буйруқ бериш билан эришиб бўлмайди, бундай жамоани икки йилда ҳам, уч йилда ҳам яратиб бўлмайди, бундай жамоа бир неча йиллар мобайнида бунёдга келади.

Болалар жамоасини мустақамлашнинг бир воситаси бола-

ларга жазо бермаслик ёки қандай жазо беришга боғлиқдир. «Шахсан мен,— дейди А. С. Макаренко,— кўп жазо берилмаслиги керак, деб ҳисоблайман, бироқ бошқа бир мантиққа кўра, жазолар бутун бир жамоани гангитиб қўймаслиги ва унинг ҳаётида одат тусини олмаслиги керакки, натижада бутун жамоага берилган жазо болаларни диққат ва эътиборини тортсин.

Болалар жамоасини шундай ташкил этиш керакки, унда шахснинг ҳаёлий ҳислатлари эмас, балки ҳақиқий, чиннакам, реал ҳислатлари тарбияланиб борсин (92-бет).»

«Ўқитувчи, тарбиячи, деган эди Макаренко,— яхшигина оддий ходим бўла олмас экан, у ҳеч қачон яхши раҳбар ҳам бўла олмайди. Жамоада унинг барча аъзоларининг ҳурмат ва ихлосини қозонган жамоа раҳбари, тажрибали педагог асосий роль ўйнаши керак.

Чинакам жамоа жуда мураккаб нарса. Чунки кишининг ҳақлиги ёки ноҳақлиги масалалари шахсий ғурур ва манфаатлар учун эмас, балки жамоанинг манфаатларини кузда тутиб ҳал қилиниши керак.»

А. С. Макаренконинг жамоани ташкил этиш ҳақидаги таълимотини В. А. Сухомлинский юқори баҳолаганди: «А. С. Макаренко сингарни амалиётчи педагогни билмайман. Унга бўлган муҳаббатим ва ҳурматим чексиз. Мен ўттиз икки йилдан буён мактабда ишлайман ва ўттиз икки йилдан буён унинг иш тажрибасидаги назарий хулосаларнинг маъзини чақишга ҳаракат қиламан. Мен унинг маҳмадонагарчилик ва сафсатабозликка кескин мурасасизлиги, педагогик жасорати, дадиллиги билан фахрланаман».

А. С. Макаренко баркамол инсонни тарбиялашда оила ва унинг тутган урнига алоҳида эътибор бериб, «Ота-оналар китоби», «Ота-оналарга болалар тарбияси ҳақида лекциялар» асарларини яратган. У ёшларга мурожаат қилиб: «Отангни ҳам, онангни ҳам иззат-ҳурмат қил, роҳат курасан ва ер юзида умринг ўзоқ бўлади.

Ота деганнинг обрўи бўлмоғи лозим! Отанинг мартабаси улғу бўлиши керак! Отага ҳеч нарса тенглаша олмайди! Обрўсиз қандай тарбия бўлиши мумкин?

Ота билан ўғил дўст бўлишлари мумкин ва дўст бўлишлари керак. Лекин ота ҳар ҳолда ота, ўғил, ҳар ҳолда ўғил, яъни тарбия қилиниши лозим бўлган ва уни айни отаси тарбиялайдиган боладир: шу сабабдан, ота ўз боласининг дўсти бўлиши устига, яна қўшимча баъзи сифатларга эга бўлиши керак. Агар қиз билан она дўст бўлишдан ташқари, яна бир-бири билан худди тенгқур дўгонадек бўлишса, ота билан ўғил дўст бўлишдан ташқари, яна апоқ-чапоқ ўртоқ бўлишса, у ҳолда ҳалиги қўшимча сифатлар, яъни тарбиячилик сифатлари ўз-ўзидан йўқолиб кетади. Бу каби ота-оналар ҳеч қачон интизом ўрната олмайди. Болалар ота-оналаридан қўрқадилар, холос. Бинобарин, уларнинг назаридан, уларнинг ҳукм-измидан нарироқ юришга ҳаракат қиладилар. Оиладаги интизом техникасининг

ташқи жиҳатини на қайсарлик, на газаб, на бақриб-чақриш, ялиниб-ёлвориш, на ўтиниб сўраш йўли билан, амалга ошириб бўлади, балки ётиғи билан, жиддий туриб, вазифа юклайдиган оҳангдор амр бериш йўли билан ифодалаш мумкин. Ҳар бир ота-она амр беришни ўрганиб олиши лозим, бундай амр беришдан ўзини четга олиб қочмасликнинг уддасидан чиқа билиши, на беҳафсалалик баҳонаси билан ва на оилавий пацифизм (сохта осойишталик сақлаш) мулоҳазаси билан бундай амр беришдан қочиш йўлига кирмасликнинг уддасидан чиқа билиши лозим. Шу вақтдагина амр бериш одат тусига киради, мақбул ва анъана шаклини касб этади, шу вақтдагина сиз бу амрни жуда нозик турли хил оҳангда беришни: фармон бериш оҳангидан бошлаб маслаҳат бериш, йўл-йуриқ кўрсатиш оҳангига ўтиш, кесатик, ҳазил, ўтинч ва имо-ишора оҳангига кўчишни ўрганиб оласиз.

Оила — одамзод ўзининг дастлабки ижтимоий йўлини босиб ўтадиган энг муҳим соҳадир! Бундай оилада ота-оналар билан болалар ўртасида маълум маънода иззат-ҳурмат ва дилдан ишонч каби чегара бўлади. Ана шу чегара тўғрисида ота-оналар билан болалар ўзаро бир-бирларини тушуна оладилар: ўз вақтида айтилган ҳар бир сўз, мардлик ва иффат тўғрисида, ҳаётнинг гўзаллиги ва бу ҳаёт фазилати тўғрисида айтилган ихчам ва жиддий сўз, келажакда ҳаётнинг ижодий кучи бўлган зўр муҳаббат туғилишига ёрдам берадиган сўз таъсирли ва ҳикматли бўлади.

Оила болаларининг ўзга бир оилада «ётиб қолишига» ҳеч бир ҳолда сира йўл қўймаслиги керак, бола ётиб қоладиган жой аниқ, таниш ва ишончли бўлган тақдирдагина истисно бўлиши мумкин. Бугина эмас, бола, ҳатто кундуз кунлари бир неча соат ҳаяллаб қолиши мумкин бўлган ҳар қандай жой ҳам ота-оналарга яхши маълум бўлиши лозим. Оилада фарзанд яхши тарбияланса, ота-онанинг бахти, ёмон фарзанд эса ота-онага кулфат келтиради.

А. С. Макаренко меросининг аҳамияти

А. С. Макаренко педагогика фанининг тараққиётига ўзининг қимматли меҳнати билан қайта тарбиялаш назариясини яратиб, фоят катта ҳисса қўшди.

У ташкил қилган коммуна ва колонияларда болаларни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялашнинг бирдан-бир омили болалар жамоаси эканлиги исботланди. Шунга таяниб заҳматкаш педагог жамоа тарбиясининг назарий ва амалий асосларини яратди. Колониядаги қонун, анъана, тарбиявий таъсир кўрсатиш усулларини ҳамда истиқболларини аниқлаб берди. Макаренко-нинг «Педагогик поэма», «Ота-оналар китоби», «30-йиллар марши», «Болалар тарбияси ҳақида лекциялар» китоблари қайта-қайта нашр этилиб, мактаб, болалар уйлари ва интернат-мактабларда фойдаланилмоқда.

VIII БОБ. XX АСРНИНГ 60-ЙИЛЛАРИГАЧА ВА УНДАН КЕЙИНГИ ДАВРЛАРДА ЎЗБЕКИСТОНДА ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Республикада 50—60-йилларга қадар педагогик муаммолар буйича тадқиқот ишларини амалга оширадиган бирорта ҳам марказ мавжуд эмас, олий илмий малакага эга бўлган мутахассислар ниҳоятда оз ва илмий ходимларнинг бир қисми ўтмиш маданий меросга нотўғри муносабатда бўлар эди. Шунга қарамай республикамиз педагог олимлари қийинчиликларни енгиб муайян муваффақиятларга эришдилар. Уруш арафасида биринчи бўлиб тадқиқотчи педагог Сиддиқ Ражабов «XIX аср охири ва XX аср бошларида Бухорода мактаб ва маориф тараққиёти» мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Ана шу илмий изланиш Ўзбекистон педагогларига илҳом бахш этди. Ўзбекистон олимларининг етишиб чиқишларида Марказий Осиё республикаларидаги педагог олимлардан А. Измайлов, Т. Бердиев, М. Р. Болтабоев, А. Қурбонов, Т. Тожибоев ва бошқаларнинг ҳам меҳнатлари сингган эди.

Дастлаб Ўзбекистонда педагогика соҳасидаги илмий тадқиқотлар учта муҳим йўналишда амалга оширилиб, улар: 1. Педагогика тарихи. 2. Тарбия назарияси. 3. Таълим назариясидан иборат эди.

Туркистон тарихига доир дастлабки илмий изланишлар, масалан, К. Е. Бендриковнинг «Туркистонда халқ таълими тарихидан очерклар». И. И. Умняковнинг «Бухорода янги усул мактаби тарихига доир» каби асарлари педагогика тарихини ўрганишдан келиб чиққан.

Ўзбекистонда педагогика фани босқичма-босқич ғоят самарали йўсинда ривожланди.

1924—1945 йиллар жуда катта аҳамиятга эга бўлган маданий-маърифий ишларни амалга ошириш даври, 1946—1974 йиллар эса Ўзбекистонда педагогика фани ривожланишининг энг сермахсул даври бўлди.

Олимлар илмий тадқиқотларни турли йўналишларда давом эттирдилар. Уша изланишларга бош-қош бўлган сермахсул олим педагогика фанлари доктори, профессор, академик Сиддиқ Ражабов эди.

СИДДИК РАЖАБОВ

Ўзбекистонда педагогика фанининг ривожланишига салмоқли хисса қўшган, республикадаги биринчи педагогика фанлари доктори С. Ражабов 1910 йилда Авлиёота (ҳозирги Жамбул) шаҳрида камбағал қосиб оиласида дунёга келди. Ота-онаси тўнғич фарзанди Сиддиқнинг ўқиб, билимдон киши бўлишини орзу қилардилар. Бошланғич ва тулиқ маълумот олган ўспирин 1930 йилда Фарғона педагогика билим юртига ўқишга кирди. Уни тамомлагач ўша ердаги институтда таҳсил олди. 1934—1937

йилларда Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий-текшириш институти аспирантурасида ўқиб, «XIX аср охири ва XX аср бошларида Бухорода мактаб ва маориф тараққиёти» мавзусида номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди.

1943 йилда С. Ражабов республиканинг «Қизил Ўзбекистон» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетасига масъул муҳаррир қилиб тайинланди. Илмга ташна ва таълим-тарбия соҳасини жондилдан севган мутахассис 1947 йилдан бошлаб ўзининг сеvimли касбини давом эттириш учун Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг педагогика кафедрасига мудири бўлиб ишга ўтди. У педагогика ва унинг тарихини, сирасорларини чуқур ўрганиш, самарали илмий-тадқиқотлар олиб бориш асосида «Ўзбекистон мактаблари тарихи» мавзусида докторлик диссертациясини ёқлади. Олим 1959 йилда Педагогика фанлари академиясининг мухбир аъзоси қилиб сайланди. 1960 йилда унга профессор унвони берилди.

1961 йилда С. Ражабов Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий текшириш институтига директор қилиб тайинланди. Яна 1966 йилдан умрининг охиригача Низомий номидаги педагогика институти педагогика кафедрасининг мудири бўлиб ишлади. У кишининг илмий раҳбарлиги ва кўмагида юзларча аспирантлар ва тадқиқотчилар педагогика фанлари номзоди бўлди, кўплаб фан докторлари етишиб чиқди. Умуман С. Ражабов педагогика илм-фанини ривожлантириш ва юқори малакали илмий ходимлар тайёрлашга катта ҳисса қўшди.

С. Ражабовнинг шогирдларидан М. Очилов, С. Х. Файзуллина, Р. А. Мавлонова, Қ. Ҳошимов, З. Миртурсунов, Х. Хуррамов, М. Мирқосимов, А. Азизхўжаев ва бошқалар педагогика фанини ривожлантириш, мутахассислар тайёрлаш соҳасида самарали меҳнат қилиб республикамизга танилдилар.

С. Ражабов машҳур чех тарбияшунос олими Я. А. Коменскийнинг жаҳон биладиган «Буюк дидактика» китобини ўзбек тилига таржима қилиш ва нашр қилиш ишларига бош-қош бўлди. Мазкур асар унинг таҳрири ва сўзбошиси билан 1975 йилда чоп этилди. С. Ражабов таҳрири остида ва раҳбарлигида олий ўқув юртлари учун яратилган «Педагогика» дарслиги бир неча марта қайта нашр қилинди. Олим бу дарсликдаги бир қанча бобларнинг муаллифидир.

С. Ражабов ижодининг маҳсуллари орасида «Педагогика фани тараққиётининг баъзи масалалари», «Тарбия ва ўқитишда классик таълимот», «Педагогик антология»нинг бир қанча қисмлари, «Халқ маорифи ва педагогика фанининг буюк алломалари» каби асарлар, шунингдек, долзарб мавзуларда ёзилган неча ўнлаб рисоалар, илмий тўпламлар, ўзбек қомусига киритилган ҳамда газета ва журналларда босилган сон-саноксиз мақолалар бор. Таълим-тарбия мавзусидаги мазкур материаллар кўпчиликнинг эътиборини ўзига жалб қилганди.

С. Ражабов Ўзбекистондагина эмас, балки Марказий Осиё мамлакатларидаги педагогик жамоатчиликларга ҳам танилган,

фаолияти кўп қиррали олим эди. У «Халқ маорифи ва педагогика фанининг буюк алломалари» номли рисоласида қуйидагиларни ёзади: «Ўтмишдаги илғор педагоглар ўз замонининг баркамол зиялилари сифатида инсон шахсини улугладилар, унинг келажакга ҳақида қайғурдилар. Улар ҳар бир шахснинг камол топиши фақат биологик омил — насл-насабга, ирсият қонунларига боғлиқ эмаслигини, балки бунда тарбия ва муҳитнинг ҳам роли катта эканлигини тушуниб, биринчи галда инсонпарварлик гояларини олға сурдилар ва ўз жўшқин фаолиятларида ҳақиқий инсонпарвар эканликларини намойиш қилдилар». Рисолада умуман ўтмишдаги педагогика фани ва халқ маорифи заҳматкашларининг фаолияти ёритилган, уларнинг қилган ишлари объектив баҳоланган. Боланинг ақлий ва жисмоний ўсишини, физиологик ва психологик ҳолатларини ўрганишда педагогика, психология, физиология ва антропология фанлари соҳасидаги илмий-тадқиқотлардан чиқарилган илмий хулосаларга катта эътибор берилаётгани ва шу соҳада амалга оширилаётган ишлар баён қилинган.

«Педагогика фани тараққиётининг баъзи масалалари» асарида таъкидланишича, ўқитувчи қанчалик кенг маълумотли, ўз касбини пухта эгаллаган бўлса, ўзининг малакасини доимо ошириб борса, у мактабда ва мактабдан ташқари олиб борадиган ишларда шунчалик муваффақиятга эришади. Масалан, синфдан ташқари дарсин педагогик ва дидактик талаблар асосида тўғри ташкил қилади, ҳар бир ўқувчининг психологик хусусиятларини, истеъдод ва қобилиятини ёки дарсдан улгурмаслигининг сабабларини, унинг ички дунёсини яхши билиб олади. Бу эса синфда, умуман мактабда таълим ва тарбия ишларини яхшилашга катта ёрдам беради.

Жамоада аҳиллик ва ягона талаблар бўлмаслиги таълим-тарбия ишларида интизомсизликни, ўқувчиларнинг билим савияси пасайишини вужудга келтиради. Агар тарбиячилар битта жамоага бирлашмасалар, болаларга бир хил талаб қўймасалар, бундай шароитда тарбия жараёни муваффақиятли бўлиши мумкин эмас...

Мактабда ҳар бир ўқитувчига, унинг иши ва педагогик фаолиятига иззат ва ҳурматда бўлиш билан бирга, мактабнинг таълим-тарбия ишини яхшилашга қаратилган танқид ва ўз-ўзини танқидга ҳам катта ўрин бериш, ундан тўғри ва оқилона фойдалана билиш ҳам зарур.

Юқори малакага эга бўлган олий мактаб ўқитувчилари асосан таълимнинг қуйидаги тўрт шартга амал қилиб келадилар:

1. Фанни аъло даражада билиш.
2. Ўз фанини севиш ва талабаларда ҳам муҳаббат уйғотиш.
3. Эксперимент ёки амалий ишларни ўтказиш.
4. Чуқур илмий билимларга эга бўлиш каби.

С. Ражабов умрининг охиригача Низомий номли Тошкент Давлат педагогика институтининг педагогика кафедрасида фаолият кўрсатди. Педагогика фани ва тарихига доир кўп илмий

тадқиқотларга раҳбарлик қилди. С. Ражабов бутун Ўзбекистонда педагогика фанини ривожланиши ва педагог олимларни етишиб чиқишига салмоқли ҳиссасини қўшди.

* *
*

Педагогика тарихи фанининг ривожланишини ўрганишга ўз ҳиссаларини қўшган ва илмий изланишларни амалга оширган К. Е. Бендриков, И. И. Умняков, 70-йилларда эса Э. Қодиров, А. Бобохонов, Н. М. Таканазев, Ж. Ўринбоев, Ю. Умаров ва бошқалар педагогика фани тарихида сезиларли из қолдирдилар.

ЭМИНЖОН ҚОДИРОВ

Эминжон Қодиров 1916 йил 29 декабрда Қирғизистоннинг Уш шаҳрида туғилган. Бошланғич, ўрта маълумот олгач, Фарғона педагогика институтини муваффақиятли тугатган. Дастлаб мактабда, сўнгра педагогика билим юртларида ўқитувчилик қилган.

Унинг илмий тадқиқоти асосан Ўзбекистонда халқ маорифининг ривожланиши муаммоларига бағишланган. У тинимсиз илмий изланишлари туфайли фан номзоди, сўнгра педагогика фанлари доктори илмий даражаларини олишга муяссар бўлган. Э. Қодиров бутун ҳаётини халқ маорифининг тарихий тараққиётига, маориф тизимини бошқаришга бағишлади. У «Ўзбекистон умумтаълим мактабларининг ривожланиш тарихи», «Ўзбекистонда умумий таълим мактаблари тараққиётига доир очерклар», «Халқ маорифи 30 йилда» каби жуда кўп педагогик асарлар ёзган.

Эминжон Қодировнинг «Ўзбекистон умумтаълим мактабларининг ривожланиш тарихи» (1917—75-йиллар) асари халқ таълими соҳасидаги тарихий манбадир. Унда халқ маорифчининг долзарб муаммолари асослаб берилган. Туркистон ва Ўзбекистонда меҳнат, политехника мактабининг вужудга келиши, такомиллашуви ва ривожланишидаги ўзига хос хусусиятлар, республикада бошланғич, тулиқсиз ўрта ва ўрта таълимнинг йўлга қўйилиши, аёлларни ўқитиш муаммоларининг ҳал қилиниши, ёш авлодга таълим-тарбия беришнинг шакл ва йўллари, ўқув дастурларининг яратилиши, уларнинг мазмуни баён қилинган.

Марказий Осиёдаги қомусий олимлар, илм-маърифат асочиларидан Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн-Синоларнинг ўзбек халқи маданияти ривожидagi тутган урни ифодаланган. Маърифий ишларга доир маълумотлар келтирилган. Хусусан, мактабдаги таълимнинг мазмунига алоҳида эътибор берилган.

Муаллифнинг фикрича, ўқитишни ташкил қилиш ва унинг методларини такомиллаштириш таълимни техника билан боғлашни талаб қилади. Аммо республика мактабларида таълим-

нинг техник воситаларидан фойдаланишни ўрганиш бу борада ҳали қатор камчиликлар борлигини кўрсатади:

1. Кўп мактаблардаги ўқитувчилар таълимнинг техник воситаларини қўллаш бўйича етарли ташаббускорлик қилмайдилар.

2. Республикада турли аппаратларни ишлаб чиқариш ва тузатишнинг моддий базаси йўқ.

3. Кўпчилик ўқитувчилар техник ва методик жиҳатдан етарлича тайёргарлик кўрмаган.

4. Мактаблар хусусан ўзбек тилидаги ўлкашунослик материалларини ўз ичига олган техник воситалар билан таъминланмаган.

5. Таълимда техник воситаларни қўллаш масалалари бўйича ўқитувчилар учун зарур қўлланмалар ишлаб чиқилмаган (312—313-бетлар).

Республикада таълимнинг кабинет системасини ташкил этиш мақсадида қуйидаги ишлар бажарилди.

1972 йил 14 апрелда Ўзбекистон маориф министрлиги коллегияси кабинет системасида ўқитиш масаласини кўриб чиқди:

Ўқувчиларнинг меҳнат таълими ва уларни касб танлашга йўллашда қишлоқ хўжалик меҳнати дастури ва кўрик кўрсатмалари ишлаб чиқилди. Мактабларда махсус клублар очилди, уларда ўқувчилар ўзларини қизиқтирадиган касблар билан яқиндан таништирилди. Бироқ мактабларда меҳнат таълими ва касб танлашга йўналтиришни янада такомиллаштириш учун қуйидаги ишлар: педагогика институтларида ўқитувчилар малакасини ошириш меҳнат таълими ва касб факультетларини ташкил қилиб кадрлар тайёрлаш даражасини ошириш учун зарур эди (317-бет).

Сўнгра китобда мактаб, оила ва жамоатчилик ҳамкорлиги ёш авлодни муваффақиятли тарбиялашнинг асосий шартларидан бири, дейилади.

Тарбия фақат мактабда ва оиладагина содир бўлмайди. У ҳамма жойда: ҳовлида ва кўчада, жамоат тўлланадиган жойларда ва ишлаб чиқаришда рўй беради. Педагог билимларининг болалар билан бирор йўсинда муомалада бўладиган, ёшларни тарбиялаш билан қандай бўлмасин алоқадор бўлган ҳамма кишилар учун зарурлиги кўриниб турибди. Ҳозирги замонда педагогика билимларининг оммабоп соҳасига айланмоқда, ҳар бир катта ёшли одам касби кори ва ким эканлигидан қатъи назар педагогика фанидан хабардор бўлиши керак.

Ўзбекистонда педагогик билимларни тарғиб қилувчи 400 дан ортик халқ университетлари бор: улардан неча минглаб ота-оналар тарбия методларини ўрганмоқда (338-бет).

Умумий психологик-педагогик қонуниятлар муайян ёшдаги болаларни тарбиялашдаги билимларини умумлаштириш миллий тилларда ўқитиладиган мактаблар ишини яхшилашга ёрдам бериб, мактаб билан оила ҳамкорлигини мустаҳкамлайди.

Эминжон Қодиров Ўзбекистонда маориф тараққиётига катта

ҳисса қушибгина қолмай, педагогика соҳаси бўйича ёш олимларни етишиб чиқиши учун тинимсиз меҳнат қилган инсон эди.

РАҲИМЖОН УСМОНОВ

Профессор Раҳимжон Усмонов одоб-ахлоқ мавзусига оид жуда кўп китобларнинг муаллифи эди. Унинг «Ҳаёт — устоз, халқ — муаллим» китобида 40 йиллик ўқитувчилик фаолиятидаги ишларининг хулосалари жамланган. Инсонга хос фазилатлар худди маржондек терилганди. Унда ёзилишича, ўқитувчи бўлиш учун боланинг тили ва дилини билмоқ керак. Ўқитувчи шогирдига панду насиҳат қилиши яхши, лекин уни қуруқ насиҳатгўйликка эмас, балки панд-насиҳатдан туғилган ғояларни амалга ошириш учун курашадиган қилиб тарбиялаш керак.

«Ҳаёт — устоз, халқ — муаллим» рисоласида «Эътиқод ва ирода», «Ватанпарварлик», «Меҳнат ва меҳнатсеварлик», «Виждонийлик ҳаққоният», «Жамоатчилик, дўстлик ва чин муҳаббат», «Камтарлик, манманлик, шахсиятпарастлик», «Сўзга эътибор — элга эътибор» бўлимлари киритилган.

Муаллиф ҳар бир бўлимнинг мазмунига қараб насиҳатомуз, тарбиявий фикрларини жамлаган.

Мактаб — ёшлик гулшани, болалар эса унинг бебаҳо ниҳоллари, устоз ўқитувчилар бу боғнинг оқил, миришкор, меҳрибон боғбонларидир (12-бет).

Ўқитувчи дарсга бепарво қарайдиган ўқувчини доимо кўздан кечириб туриши керак, чунки бундай ўқувчи бошқа болаларнинг диққатини чалғитади (15-бет).

Ҳунар эгаси бўлган киши билан фан мухлиси бўлган киши эгизаклардир, чунки ҳозир ҳунарни илмдан, илми ҳунардан айрим тасаввур қилиб бўлмайди.

ИМОМХОН ХУСАНХУЖАЕВ

Педагогика соҳасидаги забардаст олим, педагогика фанлари номзоди, доцент, бошланғич мактабнинг асосчиларидан бири Имомхон Хусанхўжаевдир. У Тошкент шаҳридаги қадимий усулия, сўнгра рус-тузем мактабларида таълим олди. 1921 йили ўлка эрлар институтига кириб, уни 1925 йилда тугатган. Имомхон ака ўша йилдан бошлаб «Урфон» бошланғич мактабда ўқитувчи бўлиб ишлаган.

Бошланғич синфларда ишлаган даврини Имомхон ака шундай ҳикоя қилган эди:

«Мен жуда ёш эдим. Ўқитувчиликка тайинландим. Юпунгина кийимда бўлганим учун кийимларимни эҳтиёт қилар эдим. Биттагина калишим борлиги туфайли мактаб эшигигача уни кўлтиғимга солиб, оёқ яланг борар эдим. Мактаб эшигига яқинлашгач калиш кийиб, синф хонасига кириб, болаларга сабоқ

берар эдим». Анчагина машаққат тортган Имомхон ака ўқитувчилик фаолиятини шундай бошлаган эди. У дастлабки Туркистон мактаблари учун дарслик ва қўлланмалар яратган. Унинг асарлари ичида «Ўсмир» («Ўсмирлар мактабининг биринчи ўқув йили учун»), «Ўқиш китоби» дарслиги (катталарнинг бошланғич мактаби учун), «Ўқиш китоби» (бошланғич мактабининг биринчи синфи учун), «Ўқиш китоби» (2-синф учун), «Алишер Навоий таълим-тарбия хақида (монография), «Педагогика» дарслиги айниқса диққатга сазовордир.

Имомхон аканинг фаолият йули кўп қирралидир. У ўқитувчилик билан бирга илмий тадқиқот ишлари ҳам олиб борган. Унинг раҳбарлигида 5 та номзодлик диссертацияси ҳимоя қилинган.

Устоз умрининг охиригача Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг бошланғич таълим кафедрасига бошчилик қилди.

ЗОКИР МИРТУРСУНОВ

Зокир Миртурсунов 1913 йилда Жамбулда дехқон оиласида туғилди. Мактабни, сўнг Тошкентдаги 3- педагогика техникумини битирди. 1933 йилдан бошлаб Ҳақимбоев номли мактабда ўқитувчи, 1934—1938 йилларда Намангандаги бир неча мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси, илмий бўлим мудири бўлиб ишлади. 1940 йилда Тошкент педагогика институтини тугатди. 1940—42 йилларда Намангандаги 15- мактабга директорлик қилди. 1942—1943 йилларда армия сафида бўлди. 1943—1949 йилларда Тўрақўрғон район Халқ маорифи бўлими мудири, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номли Наманган педагогика институтида ўқув ишлари бўйича проректор лавозимларида ишлади.

З. Ф. Миртурсунов жуда кўп мақола, монография ва «Педагогика» дарслигининг муаллифидир. «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг педагогик қарашлари» (1961), «Педагогика» дарслигининг VII, VIII, IX, X боблари, «Ўзбек халқ педагогикаси» (1973) монографияси унинг қаламига мансубдир. У 12 нафар педагогика фанлари номзодларини тайёрлади ва жамоатчилик ишларида фаол қатнашди.

З. Миртурсунов республикада биринчи бўлиб «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг халқ маорифи ва таълим-тарбия ҳақидаги фикрлари» мавзусида илмий тадқиқот олиб борди ва бу ишнинг натижасини рисола қилиб ўқувчиларни Ҳамза ижодидаги нодир ғоялардан баҳраманд этди. Рисолада баён қилинишича, атоқли шоир, драматург, бастакор, жамоат арбоби моҳир педагог Ҳамза ўзбек халқининг маданиятини равнақ топтиришга катта ҳисса қўшди. Унинг бой ижодий мероси орасида халқ маорифи ва тарбия ҳақидаги фикрлари алоҳида ўрин тутади.

Бу асар Ҳамзанинг таълим-тарбия соҳасидаги ғояларини ёритишда биринчи тажрибадир. Шубҳасиз, унда Ҳамзанинг

текшириб ўрганилмаган педагогик фикрларига оид жуда кўп материаллар бор. Уларни ўрганиш ва мукамал асарлар яратиш педагогика фани мутахассислари олдида турган муҳим вазифалардандир. Улар мустақил Ўзбекистон маорифини аяёш авлод тарбиясини янада яхшилаш ҳамда такомиллаштиришга ўз илмий тадқиқотлари, яратган дарслик ва кўлланмалари билан ҳисса қўшишлари лозим.

МАЛЛА ОЧИЛОВ

Педагогика фанлари доктори, профессор Малла Очиллов 1931 йилда Қашқадарё вилоятининг Қасби туманида туғилган.

У 1949 йилда Қарши педагогика билим юртини битирди. 1958 йилдан буён Қарши педагогика институтида ишлаб келмоқда.

Педагогика ва унинг тарихини, сир-асрорларини чуқур ўрганган олим бўлажак ўқитувчиларни тарбия жараёнига доир 45 та оригинал илмий-педагогик, 32 та илмий-оммабоп асарлар муаллифидир. Шунингдек, у 10 дан ортиқ педагогик ва методик китобларга муҳаррирлик қилган. Ҳар бир ўқитувчининг доимий маслаҳатгўйи бўлмиш машҳур чех педагоги Ян Амос Коменскийнинг «Бўёқ дидактика» асарини биринчи мартаба ўзбек тилига таржима қилган маориф жонкуярларидан ҳисобланади.

М. Очиллов педагогика олий ўқув юртлари талабалари учун нашр этилган «Педагогика» («Ўқитувчи») дарслигининг муаллифларидан биридир. Унинг «Ўқитувчи одоби», «Студентларнинг ахлоқий тарбия жараёни», «Студентларнинг илмий-тадқиқот ишлари» каби китоблари республика олий ўқув юртларининг талабалари, мактаб ўқитувчилари ва кенг китобхонлар оммаси учун гоёта фойдалидир.

М. Очиллов ўзининг «Бўлажак ўқитувчини ахлоқий шакллантириш» номли китобида ахлоқ ҳаётининг кўп қиррали ҳодисаси ва ижтимоий онгнинг шаклларида бири эканини, унга шахснинг жамиятга, кишиларнинг бир-бирларига муносабатларини белгиловчи талаблар, қонда ва меъёрлар киришини ифодалаган.

Китоб педагогика олий ва ўрта мактаб ўқитувчиларига, талабаларга, халқ таълими ходимларига мўлжалланган бўлиб, унда ахлоқий тарбиянинг муҳим масалалари баён қилинган. У тўрт боб ва умумий хулосалардан иборат.

Биринчи бобда ахлоқ ва ахлоқийликнинг моҳияти, ахлоқий тарбиянинг ижтимоий-педагогик асослари, файласуфлар ҳамда социологларнинг ахлоқий фазилатлар ҳақидаги фикрлари баён қилинган. Бўлажак ўқитувчилар ахлоқий тарбиясининг тузилиши ёритилган. Ахлоқ тарбиясининг оммавий ва гуруҳий шакллардаги қисмлари: маъруза, мунозара, сиёсий ахборот, анжуман, учрашув каби оғзаки лаборатория ишлари, талабаларнинг курилиш ва ижтимоий-фойдали меҳнат отрядлари, мактабдаги педагогик практика, институтдаги ижтимоий касбларга йўнал-

тирилган амалий тадбирлар: музейлар, кургазмалар, мавзули стендлар тайёрлашдан иборат кўрсатмали машғулотлар ифода-ланган. Ана шу тарбиявий тадбирлар узаро боғланган тақдир-дагина қутилган самараларни бериши таъкидланган.

Иккинчи бобда талабаларни ўқув фаолияти жараёнида ахлоқий тарбиялаш муаммолари ҳал қилинган ва педагогика олий ўқув юртидаги таълим талабаларни ахлоқий тарбиялашнинг омилли эканлиги яхши, намунали ташкил этилган таълим жараёни, ахлоқий билимлар беришда муҳим роль ўйнаши, маъруза, семинар, лаборатория-амалий машғулотлар, талабалар мустақил ишларининг шакл ва услублари ёритилган.

Шунингдек, педагогика ва психология фанлари бўйича ўқув материалларининг ахлоқий тарбиядаги аҳамияти, педагогнинг ахлоқий тарбия соҳасидаги иш услублари, шахсий ибрати таҳлил қилинган.

Учинчи бобда ўқишдан ташқари ишларнинг ахлоқий тарбиядаги роли, талабаларнинг ўқишдан ташқари фаолиятини ахлоқий тарбия мақсадига йўналтириш баён қилинган.

САЛОМАТ ТЕМУРОВА

Саломат Темурова 1926 йилда туғилган. 1941 йилда етти йиллик мактабни тугатиб, қисқа муддатли ўқитувчилар тайёрлаш курсида ўқиган ва бошланғич мактабда ўқитувчи бўлиб ишлаган, 1947 йилда Республика хотин-қизлар педагогика билим юртини, 1951 йилда Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг педагогика-психология факультетини битириб, шу институтда ўқитувчилик қила бошлаган.

Ушандан буён С. Темурова кўплаб илмий мақолалар, китоб ва рисоалар ёратди. Асосан ёш авлодни тарбиялаш масалаларига бағишланган 50 дан ортиқ илмий ишлари нашр этилди. Улар орасида «Хотин-қизларда ўз қадрини билиш хиссини тарбиялаш», «Оила тарбиясида халқ анъаналаридан фойдаланиш», «Ўқувчиларда онг ва хулқ бирлигини тарбиялаш», «Болаларни прогрессив традициялар намунасида тарбиялаш», «Хотин-қизлар орасидаги ирим-сиримлар», «Халқ анъаналари ва диний урф-одатлар», «Синф раҳбарининг фаолияти», «Болаларда мустақилликни тарбиялаш» каби асарлари алоҳида эътиборга лойиқдир.

С. Темурова «Педагогика» дарслигида бешта йирик бобнинг, «Ўқитувчи ихтисосига кириш бўйича методик тавсиялар», «Педагогик амалиёт» ва «Педагогика дастурлари», «Ўзлуксиз педагогик амалиёт», «Педагогик амалиётга доир йўриқнома»нинг ҳам муаллифидир. Унинг ёзишича, исталган касб-ихтисос вақилидан фақат узига юклатилган меҳнат топшириғини шунчаки бажаришни эмас, балки билимдонлик ва маҳорат билан бажариш талаб қилинади.

Ихтисос маҳорати — юқори даражада ривожланган ташаб-

бускорлик, ихтисос тайёргарлиги ва юксак сиёсий савия демакдир.

Ихтисос билан боғлиқ меҳнат фаолияти жараёнида одам ўзи ўқиган вақтда олган билимига ва амалий фаолиятда эгаллаган малакаларига таянади. Ихтисос шахснинг хулқига, фикрларига, дунёқарашига, ҳатто, ташқи қиёфасига ҳам таъсир этади. Ихтисос маҳорати жамиятдаги ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига таъсир кўрсатадиган муҳим омилдир.

Педагогика соҳасидаги энг зарур тадқиқотлар баркамол инсонни тарбиялашда катта ёрдам берди ва ёрдам бермоқда. Ана шу жиҳатдан тарбия назарияси бўйича Н. Валиева, А. Аҳмедов, Э. Валиева, Ю. Юнусхўжаев, Р. Ашуров, С. Х. Файзуллина, Д. Алимова, Э. Нишонов, О. Мусурмонова, Э. Тўқмуродов, М. Аҳмедов ва бошқалар; таълим назарияси бўйича Р. Салкаева, Р. Мавлонова, К. Р. Ёдгоров, К. Ҳошимов, О. Муҳаммаджонов, Н. Холиқов ва бошқалар, оила педагогикаси бўйича О. Тўраева, С. П. Мунавваров ва бошқалар; мактабни бошқариш ва унга раҳбарлик қилиш бўйича К. Зарипов, Т. Муминжонов, М. Мирқосимов, А. Зубаиров ва бошқалар амалга оширган тадқиқотлар гоят аҳамиятлидир.

РАҲИМА МАВЛОНОВА

Раҳима Мавлонова педагогика фанининг ривожланишига ўз дарсликлари билан ҳисса қўшаётган малакали мутахассислардан биридир. Педагогика фанлари доктори, профессор Р. Мавлонованинг қаламига мансуб «Бошланғич синф ўқувчиларини меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаш», «Бошланғич синф ўқувчиларининг меҳнат тарбияси», «Болаларнинг меҳнат тарбиясида мактаб ва оиланинг ўзаро ҳамкорлиги» монография ва рисоаларнинг ҳам муаллифидир.

Шунингдек, у «Ўзбекистонда бошланғич таълим тараққиёти», «Меҳнат таълими методикаси», 1, 2 ва 3-синф меҳнат дарсликларини ҳамда меҳнат таълими қўлланмаларини ҳам яратган.

ОЙША ТУРАЕВА

Профессор Ойша Тўраева Республикада таниқли олима, оила педагогикасининг билимдонларидан биридир. У 1927 йилда Тошкентда туғилган. Унинг отаси Тўражон қори мадрасада таҳсил кўрган, ўз замонининг саводхон кишиларидан бўлган. Қизидаги зеҳн, куюнчаклик, ўқиш-ўрганишга ҳавасни пайқаган ота унинг муаллима бўлиш орзусини қўллаб-қувватлаган. Шунга кўра Ойша саккинчи синфни битириб, педагогика билим юртида ўқиган, кейин бошланғич синфларга дарс берган. Иизомиёи номидаги Тошкент Давлат педагогика институтида, Ленинград аспирантурасида таҳсил олган. «Педагогика курсини ўқитиш жараёнида талабаларда ўқитувчи касбига ҳавас-ишти-

ёқни тарбиялаш» мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлаган.

Олима 1956 йилдан бошлаб ўзи ўқиган институтда педагогика фанидан дарс бериб, кафедра мудирлиги вазибаларини бажариб келмоқда. Шунингдек, у жамоат ишлари билан бандлигига қарамай, педагогика фанининг ривожланишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган. Оила педагогикасининг турли жиҳатларини ёритишга, унинг муаммоларини шарқона ҳал этишга биринчилар қаторида қўл урган.

«Оила педагогикаси» (1973 й.), «Бола азиз, одоби ундан азиз», «Оилада болалар тарбияси» (1986), «Оилавий муносабатлар этикаси ва психологияси», «Олий ўқув юртларининг талабалари учун қўлланма» (1990), мактабларнинг V—VI синфлари учун «Одобнома» дарсликларининг муаллифи сифатида танилган.

Олиманинг ўзбек оиласига хос хусусиятларни ҳисобга олиб ўрта мактабнинг X—XI синфлари учун ёзган «Оилавий ҳаёт этикаси ва психологияси» дарслиги таҳсинга лойиқдир. Унда оиланинг жамиятдаги ўрни, оилавий муносабатлар, ёшларнинг маънавий дунёси, фарзанд тарбияси, янги турмуш қурган келин ва қуёвларнинг ўзаро муносабатлари, оиланинг бахти каби оилавий муаммолар очиб берилган. Муаллифнинг қайд қилишича, оила инсонлар ижтимоий ҳаётининг муҳим бўғинидир. Жамият мазмунан ўзгариши, янги шақл сифатида мумкин. Лекин ҳар қандай шароитда ҳам ўз ҳаётийлигини сақлаб қолган оила мавжуд бўлади. Бунинг боиси шуки, биринчидан, оила янги авлодларни тарбиялаб етиштириш манбаидир. Иккинчидан, оилада инсон шахс сифатидаги ўзлигини ярата олади.

Кейинги йилларда Ойшахон Тўраева ўз ижодини мустақил Ўзбекистондаги ёшлар тарбиясига қаратди. У оила ва жамоада болаларни тарбиялашда шарқона урф-одатлар, расм-русумлар ва анъаналардан фойдаланишнинг шакл ва йўлларини изламоқда. Ойша Тўраева талабаларни маслаҳатгўйи ва тарбияшуносликнинг маҳорат ва санъатини ўргатувчи олимадир.

МИРҚОБИЛ МИРҚОСИМОВ

Мирқобил Мирқосимов 1930 йил 3 июлда Тошкент шаҳрида таваллуд топган. У ўрта умумий таълим мактабини тугатгандан сўнг, Тошкент шаҳридаги Белинский номидаги давлат педагогика (кечки) институтнинг табиёт-география факультетига 1955 йилда ўқишга кириб, мазкур институтни 1960 йилда тугатиб, олий маълумотли география ўқитувчиси бўлиб етишади.

У ўзининг педагогик фаолиятини 1955 йилдан, яъни Аброр Ҳидоятлов номидаги Тошкент шаҳар 14-ўрта мактабда бош пионервожатийликдан бошлаган.

1960 йилдан 1968 йилгача Тошкент шаҳридаги Маннон Уйғур номли 22-ўрта мактабда география ўқитувчиси бўлиб ишлаган. Айни вақтда у, 1963—1966 йилларда Тошкент шаҳар ўқитувчи-

лар малакасини ошириш институтининг тарих-география кабинетининг методисти ва мудир бўлиб, 1966 йилдан Ўзбекистон маориф вазирлиги Республика ўқув-методика кабинети мудир бўлиб, 1967 йилдан то 1974 йилгача Ўзбекистон маориф вазирлигининг марказий аппаратида ҳудуд инспектори, кечки мактаблар ва малака ошириш институтлари бўйича бўлим бошлиғи, мактаблар Бош бошқармасининг бошлиғи ва айни вақтда вазирлиқнинг коллегия аъзоси лавозимларида фаол меҳнат қилган.

М. Мирқосимов 1966—1973 йилларда «Ўзбекистон кечки қишлоқ мактабларида ишлаб турган ёшларни ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари» мавзuidaги илмий-тадқиқот иши билан шуғулланиб ва номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. 1974—1984 йилларда Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти мактаб раҳбарлари малакасини ошириш факультетининг декани ва айни вақтда умумий педагогика кафедрасининг доценти лавозимларида ишлаб, республика мактаблари раҳбарларининг илмий-методик, умумий педагогик ҳамда мактабшунослик бўйича билимларини ва педагогик кадрлар малакасини оширишни янада такомиллаштиришга катта ҳисса қўшди. 1984—1987 йилларда Абдулла Авлоний номидаги ўқитувчилар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш Марказий институтида илмий-методик ишлар бўйича ректор ўринбосари лавозимида ишлади ва институтнинг илмий-методик ва умумий педагогик имкониятнини анча яхшилашга муваффақ бўлди. Ҳозирги кунда Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг умумий педагогика кафедрасида ишлаб келмоқда.

СЎНГИ ЙИЛЛАРДА ЎЗБЕКИСТОНДА МАОРИФ ВА ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ

«Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. У мустақил, демократик, ҳуқуқий давлатдир. Бу инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир».

Ҳақиқатан ҳам, мустақиллик баркамол инсон учун бебаҳо қадр-қимматимизни тиклаш, ўзлигини чуқурроқ англаш, унутилаётган маънавий-ахлоқий қадриятларимизни ҳаётга татбиқ этиш, шу юртнинг фуқароси эканлигидаги фахрлиниш, она тилининг соҳиби бўлиш каби бахтни ато этди. Мустақилликнинг мақсади, моҳияти ва вазифаларини ёшлар онгига синдириш, комил инсонларни вояга етказиш, халқ таълими тизимини янада ривожлантиришни талаб қилади.

Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий кенгашининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилган ўн биринчи сессиясида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг энг асосий

қондалари: халқ манфаатларини кўзловчи мустақил иқтисодий сиёсатни амалга ошириш;

Халқларнинг маънавий ва ахлоқий ривожланишида уларнинг эркинлиги, ҳуқуқ ва бурчини одилона асослаб берилганлигидир.

Ўзбекистон жамиятининг кичик бир қисми бўлмиш онлада болани тарбиялашда дастлаб умумий инсоний қадрият, маънавий меросга содиқлик ҳис-туйғусини шакллантиришдан бошлаш зарурдир. Шунингдек, ҳар бир фуқарони ўзбекилиги ва ўз она тилиси билан ғурурланишини тарбиялаш лозимдир.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси халқ таълимининг ривожланишида алоҳида ўрин тутади. Унинг IX боб 41-моддасида «Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга. Бепул таълим олиш давлат томонидан кафолатланади. Мактаб ишлари давлат назоратидадир»— дейилган. Шу қоидага асосан фақат Ўзбекистонда эмас, балки чет эллардаги мактаб ва олий ўқув юрларида ҳам таълим олиш ҳуқуқига эга бўлди. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги тавсия этган чет тилларни чуқур урганиш асосида Ўзбекистондаги 21 та мактабда кўриктанловлар ўтказилиб иқтидорли болалар саралаб олинди, уларнинг 15 нафари АҚШга таълим олиш учун юборилди.

Ўзбекистон ёшларининг таълим олиш эркинлиги улардан келажакда илм ва маънавият муаммоларини ҳал қила оладиган илм соҳибларини етиштиришга хизмат қилади. Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги қонун ва бошқа ҳужжатларига асосланиб таълим Қонуни ишлаб чиқилди ва у Республика олий раёсати сессиясида қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тўғрисидаги қонуннинг вазифалари фуқароларнинг илм олиш ҳуқуқини ва Ўзбекистон Республикасида таълим эркин ривожланишининг ҳуқуқий кафолатларини белгилаб беришдан иборатдир. Унда таълим соҳасидаги сиёсатнинг асосий қоидалари қатори қуйидаги янги қоидалар ифодаланган: «Таълимда умуминсоний ва миллий-маданий қадриятларнинг устуворлиги». «Давлат таълим стандартлари доирасида ҳамманинг таълим олиши учун имконият яратилганлиги. «Таянч (тўққиз синф ҳажмидаги) таълимнинг мажбурийлиги».

Таълим муассасаларида чет тилларни урганиш, дин тарихи ва жаҳон маданияти бўйича билим олиш учун шароитлар яратиш ҳамда педагог шахсини, унинг ижтимоий малакасини ҳурматлаш ва ҳоказолар.

Халқ таълими тизимининг мақсади жамиятнинг ақлий куч-қудрати, илмий-ижодий имкониятларини оила, жамият ва давлат олдидаги ўз бурчини англаб етадиган, ҳар томонлама баркамол шахсни етиштиришдир.

Ўзбекистон Республикасининг халқ таълимига доир асосий ҳужжатлар:

- 1) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (Асосий қонуни);
- 2) Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тўғрисидаги қонун;
- 3) Президент фармонлари ва Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари;
- 4) Халқ таълимини ривожлантиришнинг давлат режаси;
- 5) Таълим ва тарбия бўйича давлат дастури.

Таълим тизимининг тузилиши:

- мактабгача тарбия;
- умумий таълим;
- бошланғич таълим (I—IV синфлар);
- таянч таълим (V—IX синфлар);
- ўрта таълим (X—XI—XII синфлар);
- мактабдан ташқари таълим ва тарбия;
- ҳунар-техника таълими;
- ўрта махсус таълими;
- олий таълим;
- илмий ва илмий-педагогик мутахассислар тайёрлаш;
- малака ошириш ва мутахассисларни қайта тайёрлаш;
- оила тарбияси;
- фуқароларнинг мустақил таълим олиши.

Таълим муассасалари:

- республика ва маҳаллий давлат бошқарув идоралари;
- мулкчиликнинг барча шаклларидаги ташкилотлар, корхоналар, муассасалар;
- жамият бирлашмалари;
- диний ташкилотлар;
- айрим фуқаролар.

Халқ таълими вазирлиги халқ таълими тизимини янада ривожлантириш ва дунё стандартига кўтариш мақсадида 1992—1995 йилларда қуйидаги тадбирлар бажарилишини белгилади:

1. Умумий ўрта таълимга давлатнинг мажбурий талаблари тўғрисидаги Низомни тузиш (1992).

2. Умумтаълимий фаиларнинг ўқув режаларини тузиш.

3. «Қишлоқ мактаби», «Бошланғич мактаб» дастурларини яратиш.

5. Ўқув режаларига янги фаиларни ўргатишни киритиш.

6. Она тили ва адабиёт. Ўзбекистон халқлари тарихи, умумий тарих, Ўзбекистон географияси фаиларини ўқитишнинг мазмунини қайта кўриб чиқиш.

7. Шиддатли корона усулда тил ўрганишнинг илмий асосларини яратиш.

8. Ўқувчиларнинг умумтаълимий фаилардан олган билимлар савияси давлат талабларига мувофиқлигини ишлаб чиқиш.

Барча турдаги умумий таълим мактабларининг hozirgi
замон тараққиёти қуйидаги курсаткичада ифодаланadi.
(1993 йил 1 январда олинган курсаткича)

IV жа двал

Умумий таълим мактабларининг тури	Мактаблар сони	Ўқувчилар сони
Кундузги умумий таълим мактаблари, шу жумладан:	8963	476.660,5
— бошланғич таълим мактаблари	174	11,873
— таянч-таълим мактаблари	1586	340,102
— урта умумтаълим мактаблари	7117	4.393,924
— кунин узайтирилган гуруҳларга эга бўлган мактаблар	5176	761,483
Фанларни чуқурлаштириб ўргатадиган мактаблар	1541	573,124
Шу жумладан:		
— гимназиялар	56	22,671
— лицейлар	83	18,556
— кечки (навбатли) умумтаълим мактаблари:	188	64.462
Бундан ташқари:		
— кечки синфлар ташкил этилган умумий таълим мактаблари	223	
— ақлий ва жисмоний носоглом болалар учун махсус таълим мактаблари	83	20.706
— Болалар уйлари	25	
Етим болалар интернат-мактаби	4	2.5000
		719

Республикамиз «Давлат тили тўғрисидаги Қонун»га мувофиқлаштирилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 4-моддасида Республика Давлат тили — ўзбек тили деб белгиланган. Лекин шунга қарамай, мустақил Ўзбекистоннинг бутун дунё мамлакатлари билан алоқа боғлаши ва ҳамкорлик қилишини назарда тутиб ёшларнинг турли чет тилларни ўрганишига жиддий эътибор берилмоқда. Қуйида умумий урта таълим мактабларида чет тилларнинг ўқитилиши ифодаланган. Унда биринчи рақам мактаблар сони ва иккинчи рақамда ўқувчилар сони (минг нафар) курсатилган.

инглиз тили — 3803 (1327,6)

немец тили — 2901 (917,4)

француз тили — 1617 (465,1)

испан тили — 97 (22,8)

араб тили — 51 (20,4)

форс тили — 17 (5,4)

урду тили — 4 (2,2)

хитой тили — 3 (982 киши)

ҳинд тили — 2 (1,8)

Ўзбекистонда таълимнинг мақсади ёш авлодни босқичма-босқич халқчиллик руҳида тарбиялаб, буюк давлат учун маълумотли, маданиятли қилиб вояга етказишдир;

— оила, жамият давлатимиз олдидаги масъулиятини англайдиган ҳар жиҳатдан баркамол шахсни шакллантириш;

— ахлоқий пок, жисмоний бақувват Ватан туйғуси билан тарбияланган фидоий инсон, ташаббускор соғлом авлодни шакллантириш;

— таълимни фақат маълумот, савод ўргатишгина эмас, уни ҳаётга татбиқ қиладиган шахсни тарбиялаш...

Ўзбекистон мактаблари олдида қўйилган таълим мақсадини амалга оширишда мутахассисларни тайёрлаш алоҳида аҳамият касб этади: Президент И. А. Қаримов ўзининг «Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» китобида: «Ёшлар, уларнинг иқтидорлиги ва билим олишга чанқоқлигидан таълим ва маънавиятни тушуниб етиш бошланади. Бунда давлатимиз мутахассислар тайёрлашнинг илғор жаҳон тажрибасини кенг жалб этади. Ва энг аввало Ўзбекистоннинг ўзида юқори сифатли таълим учун шароитлар яратади.

Ўзбекистонда педагог мутахассисларнинг тайёрлаш тизими:

Ўрта махсус таълим

Олий таълим

Малака ошириш ва қайта тайёрлаш.

Ўрта махсус ўқув юртларида кўп сонли ўрта босқич мутахассисларни тайёрлайди.

Республика Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган «Ўқув муассасалари тўғрисида Низом» асосида 245 та ўрта махсус ўқув юртларида мутахассислар тайёрланмоқда. Булар: қишлоқ хўжалик, санъат, саноат, қурилиш, спорт, ҳуқуқшунослик. Шулардан 33 тасида, яъни педагогика билим юртларида 3 та индустриал-педагогика техникумида ҳам ўқитувчилар тайёрлайди.

Республикамизнинг олий малакали ўқитувчи — мутахассислари Ўзбекистондаги 55 та олий ўқув юртида тайёрланади:

16— университет.

7 — тиббиёт.

6 — педагогика.

4 — қишлоқ хўжалик.

3 — маданият.

1 — темир йўл.

1 — алоқа институтлари мавжуд.

Ўзбекистон таълим тизимида мутахассисларнинг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш ягона давлат тизими мавжуддир.

Республикамизда халқ таълими тизимида қўйидаги малака ошириш ва қайта тайёрлаш институтлари мавжуд:

1. А. Авлоний номидаги Республика ўқитувчилари малакасини ошириш Марказий институти (14 та вилоят ва шаҳар ўқитувчилар малакасини оширади).

2. Низомий номли Тошкент Давлат педагогика институти қошидаги малака ошириш факультети.

3. Олий ва ўрта махсус ўқув юрти ходимларининг малакасини

ошириш Олий педагогика институти. М. Улуғбек номли ТошДУ қошида мутахассисларнинг малакасини оширишнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

қисқа муддатли курслар, эркин тингловчи курслар, сиртқи ва қатнаб ўқийдиган курслар, муаллифлик курслари...

Мутахассисларни малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш қуйидаги режа асосида олиб борилади:

Ўқитувчи касбий маҳоратини шакллантириши, янги педагогик муаммолар ҳақида билим бериш, ўзаро тажриба алмашиш, ўз устида мустақил ишлаш.

Ўзбекистон ўз мустақиллиги туфайли халқ таълими ҳам янги-янги босқичларга кўтарилди ва кўтарилмоқда.

МУСТАҚИЛЛИК, МАЪНАВИЯТ, КЕЛАЖАК АВЛОД ТАРБИЯСИДА МУҲИМ ОМИЛДИР

Биз асрлар давомида орзу қилган мустақил давлатни барпо этиб уни моддий ва маънавий томонларини мустаҳкамлаш учун меҳнат қилмоқдамиз. Бу борада иқтисодий устуворликка алоҳида эътибор берилмоқда. Мустақилликни янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш иши миллат, бозор муносабатлари каби бир қатор омиллар билан ўзаро боғлиқ ҳолда амалга оширилмоқда. Бу соҳада маънавият, маданият ва руҳият каби масалаларнинг моҳиятлари ҳам очиб борилмоқда. Умуминсоний маънавият, маданият ва руҳият деганда, биз дастлаб ёш авлодларни миллий маънавият тарбиясининг асосини англаймиз. Ушбу масала муайян фаолият тизими орқали амалга оширилади. Миллий истиқлол мафкураси мана шу фаолият тизимининг дастури бўлиб хизмат қилмоғи лозим.

Мустақиллик мафкурасини яратишда Ўзбекистон Республикасида тузилган таълим маркази ибратли ишларни амалга оширмоқда. Таълим Маркази томонидан мустақиллик мафкураси ва унинг ғоялари ёш авлодлар онгига сингдирилмоқда, халқ таълимининг ҳар бир босқичи миллий, маънавий-маданий ғоялар асосида қайта ишлаб чиқилмоқда. Концепциялар, ўқув дастурлари, янги дарсликлар яратилмоқда. Улар давр руҳи билан мослаштирилмоқда. Бу соҳада «миллий мерос» марказининг ибратли ишлари алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Республикамизда ташкил этилган маънавият маркази ходимлари ҳамда халқ таълими вазирлиги республика мактаб ўқувчиларини, олий ва ўрта махсус таълими вазирлиги эса талабаларни миллий меросни ўрганишларига катта эътибор бермоқдалар.

Халқ таълими тизимидаги барча таълим босқичларида миллий меросни ўрганишни янги режаси ишлаб чиқилди. Ҳар бир синфда «Маданий ва тарихий меросимизни ўрганишимиз» бурчаги ташкил этилди.

Мактабларда ўқувчиларни она Ватан меросини ўрганишга бағишланган илмий сафарлар ташкил этилди. Олимпиадалар

ташкил қилинди. Сунги пайтларда шаҳарлар, маҳаллалар, кўчаларимиз тарихи ҳақида баҳслар юритилмоқда.

Шунга биноан Халқ таълими тизимининг ҳамма босқичларида мероснинг урганишининг алоҳида-алоҳида йуналишлари қуйидагича белгиланди.

Улар:

Ватанпарварлик руҳидаги тарбиявий тадбирларни;

турмуш маданияти;

ўзбек тилини софлигини сақлаш;

ўзбек миллий урф-одатлари, расм-русум ва маросимлари;

санъат ва маданий меъморчилик;

ислом динидаги маънавият — инсоний қадриятлар;

боболардан болаларга насихат ва пандлар;

ўзбекона инсоний юксак ахлоқий сифатлар;

инсонга меҳр, миллий ғурур ва бошқалар.

Меросга ихлос фазилати дастлаб оилада сунгра мактабда бола қалбига сингдирилади. Бошланғич мактабда миллий таълим-тарбиянинг дастлабки асоси шакллантирилади. Тўрт йиллик бошланғич мактабнинг йўриқномаси («концепцияси») лойиҳаси (1992 йил 11 апрель «Маърифат» газетасида эълон қилинган) яратилди. Бунда бош масала бошланғич таълим, миллий таълим-тарбиянинг асосий белгиси эди. Концепцияда миллий мактабларнинг таълим мазмуни унинг шакли ва мундарижаси, қандай маънавий қиёфага эга эканлиги кўрсатилди. Концепцияда янгиланган миллий истиқлол мафқурасига суянган бошланғич мактабдаги таълим-тарбиянинг бош вазифаси ҳам белгиланди. Улардан асосийлари бола руҳида зоҳир бўлган адолат ва эзгуликни барқарорлаштириш, болани илм-ҳунарга ургатиш. Бола руҳиятини соғломлаштириш, шунингдек, қўшиқчилик, рақс, расм чизиш, жисмоний тарбия, мусиқий дарсларига жиддий эътибор бериш жуда зарур. Мазкур концепция — келажакни ёрқин истиқбол режаси бўлиб, у қуйидаги бўлимлардан иборатдир:

1. Бошланғич таълимнинг мақсад ва вазифалари.

Асосий мақсад таълимни инсонпарварлаштириш. Уқишга қизиқиш, хоҳиш ва эътиқод уйғота олиш.

II. Бошланғич мактабнинг тузилиш принциплари:

1. Болалар мактабга 7 ёшдан қабул қилинади;

Бошланғич таълим икки босқичда бўлиши. 1—2- синфлар қуйи босқич. 3—4- синфлар юқори босқичи бўлиб узвий боғланган бўлиши;

2. Бошланғич мактабнинг ўқув режасида: «Савод одоби», 2- синфдан бошлаб «Эски ўзбек ёзуви»;

Жамиятшунослик, ўлкашунослик, ҳайвонот ва ўсимликлар оламидан ҳам дастлабки билим бериш;

Таълим сабоқи дақиқалари, кунлик ва ҳафталик соатларни қисқартириш кўзда тутилсин.

3. Бошланғич таълим-тарбия услубиётининг тадқиқот ишларини Т. Н. Қори-Нийезий номидаги ЎзПФиТи бошланғич мактаб бўлими қошида илмий-методик кенгаш бошқаради.

4. Бошланғич мактаб бўлими қошидаги амалий-илмий ижодий гуруҳ Халқ таълими томонидан тасдиқланган «Низом» асосида фаолият кўрсатади.

5. Бошланғич мактаб бўлими қошидаги «Маърифат кўрхонаси» ташкил этиш.

III. Бошланғич таълим мазмуни. Бошланғич мактабнинг янги мазмуни кичик мактаб ёшидаги мактаб ўқувчиларини умумий ривожлантириш, таълим-тарбия бериш ишларини такомиллаштириш учун аниқ йўналишларни белгилаган.

IV. Бошланғич мактабларда таълим воситалари

Бу бўлимда ўқув-тарбия жараёнини компютерлаштириш, ўқувчиларни дарслардан тўла қониқишига эришиш, дарсларда тежамкорликка ўргатиш ва бошқаларга эътибор берилади.

V. Бошланғич мактабларда ўқув-тарбия жараёнини ташкил этиш.

Бу бўлимда ота-оналарни фарзандларини хоҳлаган мактаб, ўқитувчи ва дарсликлардан фойдаланиш имконига эга эканлиги ўқитирилади. Сўнгра 1—2-синфларда дарсларнинг давомийлиги 25—30 дақиқа, 3—4-синфларда эса 35—40 дақиқа бўлиши. Берилган синфларда ўқув ҳафтаси 5 кун, шундан бир кун сайр ва саёҳатларга олиб бориш. Сўнгра бу бўлимда табиат қўйнидаги дарслар, кунни узайтирилган гуруҳ фаолияти, тўгараклар ва ижтимоий жамият учун фойдали меҳнатни ташкил қилиш масалалари берилади.

VI. Таълим бериш йўллари ва касб-кори.

Бу бўлимда янги таълим мазмунидаги усул ва методлар янги-ча шакл кўринишида баён этилади.

VII. Бошланғич синф ўқитувчиси. Бу бўлимда ўқитувчининг маҳоратига қўйилган талаблар мужассамлаштирилади.

VIII. Бошланғич мактаб йул-йўриғининг амалиёти ва малака ошириши.

Бошланғич таълим мазмунини қайта кўриш, ўқув дастур ва режалари; Шу билан бирга бу бўлима I—IV синф ўқув дастурларини илмийлигини таъминлаш, илмий амалий анжуманлар малака ошириш масалалари акс эттирилган.

Республикамизнинг Умумий таълим мактабларида ҳар бир ўқитиладиган фан учун алоҳида концепция тузилган. Бунда умумий қондалар янги ўқитиладиган фанларни зарурлиги, вазифалари, методологияси ва маълум фанни асосий мазмуни ёритилган. Шу тариқа ўрта махсус ва олий таълим тизимида ҳам ҳар бир фанни ўзига хос концепциялари тузилганлиги мустақил Ўзбекистонни янада мустақкамлаш учун хизмат қилмоқда.

Табийки, ахлоқ мажмуи ҳам миллий, ҳам умуминсоний кадрятлар асосида шаклланиши керак.

Юртбошимиз И. А. Қаримовнинг, «Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак» деган шiori кўп жиҳатдан мактабдаги тарбиявий тадбирларга боғлиқдир.

Қорн-Ниёзий номидаги ЎзПФТИ олимлар гуруҳи ва халқ тизими вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган «Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар» концепцияси (йўриқномаси) ҳам тарбиявий ишларни назарий ва амалий жиҳатдан тўғри режалаштириш имконини яратди.

Мазкур концепцияда тарбиявий ишларнинг асосий йўналишлари, мақсад ва вазифалари қуйидагича берилган:

Инсон ва унинг атрофини қўриқиб турган муҳит: оиласи, ота-онаси, санъат, адабиёт, табиат ва ҳоказолар тарбиялайди. Боланинг ривожланиш жараёнини бошқариб бориш керак. Инсонни биологик ижтимоий асосини ташкил қилувчи, ўзини тарбиялаш ва тарбиянинг бирлигини таъминлаган ҳолда, уни шахс сифатида шаклланишига салбий таъсир кўрсатадиган муҳитдан ҳимоя қилиш лозим.

Тарбиянинг етакчи мақсади сифатида асрлар давомида шахснинг ҳар томонлама камолотга эришувчи ғояси асос бўлиб келади. Шахснинг ҳар томонлама камолотга эришуви, бу унинг айрим қирралари ёки хислатларининг тўлақонлигини, жисмоний, ахлоқий, сиёсий, эстетик қарашлари йиғиндисини ўз ичига олади.

Жумладан:

— ёшларни фалсафий дунёқарашга тайёрлаш, ҳаёт мазмунини тушуниб олишда кўмаклашиш, ўз-ўзини идора ва назорат қила билишни шакллантириш, ўз шахсий турмушига мақсадли ёндашув, уларда режа ва амал бирлиги ҳиссини уйғотиш;

— ўқувчиларни умуминсоний ва ватанимиз кадрятлари, бой маданияти билан ошно қилиш, маданий ва диний билимларни эгаллашга бўлган талабларини шакллантириш, малакаларини ошириш, уларни тобора бойитиш, эстетик тушунчаларини шакллантириш;

— ҳар бир ўсмирнинг, йигит ва қизларнинг табиий билимдонликларини ва ижодий имкониятларини аниқлаб, уларни ривожлантириш. Инсон фаолиятини турли соҳаларда жорий қилиш. Болалар ижодкорлиги, иқтидорини юзага чиқариш ва янада қўллаб-қувватлаш учун шарт-шароит ҳозирлаш;

Инсонпарварлик ахлоқи меъёрларини шакллантириш (меҳрибонлик, бир-бирларини тушунадиган, шафқатлилик, ирқий ва миллий камситишларига тоқатсизлик), муомала одоби, зиёлилик маданияти каби тарбия чоралари (ноҳақликка, ёлғончилик, тўхмат, чақимчиликка тоқатсизлик) кенг қўлланиши лозим;

— қонуний жамоа ахлоқи ва турмуш қоидаларига ҳурмат билан қарашни тарбиялаш, шахснинг ноёб қирраларини белгиловчи фуқаролик ва ижтимоий маъсулият ҳисларини ривожлантириш, ўзи яшаётган мамлакатнинг равнақи, инсоният та-

раққиётини барқарор сақлаб қоллиш йўлида ғамхўрлик, экологик тарбиялаш;

— ватанпарварлик, дунёвий фикрлаш, маданият арбобларига бўлган алоҳида муносабат ва уни урганиш, ўз халқига, давлатига унинг ҳимояси учун ҳамisha шай булиб туриш, Ўзбекистон Республикаси ва бошқа давлатларнинг раҳбарларига ҳурмат билан қараш;

— турмушда энг олий қадрият ҳисобланган меҳнатга ижодий муносабатни тарбиялаш, меҳнатга ижодий ёндашиш тадбирларини кучайтириш, ижтимоий мақсадларга интилиш каби хислатларини тарбиялаш, амалий муносабатлар — тадбиркорлик, тўғри сўзлик ва масъулият ҳиссини тарбиялаш;

— соғлом турмуш тарзи учун интилишни тарбиялаш ва ривожлантириш, муносиб оила соҳиби бўлишга интилиш. Узининг ҳар бир хатти-ҳаракатига ва уларнинг оқибатига масъулият билан қараш хислатларини тарбиялаш учун шароит ҳозирлаш. Инсонни атроф-муҳитга таъсири, одамларни ўзаро муносабатларга амал қилиш руҳида тарбиялаш;

— мустақил давлат — Ўзбекистон Республикасининг ички ва ташқи сиёсатига тўғри ва ҳолисона баҳо беришга ургатиш. Унинг тинчликсеварлик, демократия ва бошқа давлатларнинг ички сиёсатига аралашмаслик, бетарафлик, ошқора — очиқ ташқи сиёсати ва ўз халқининг турмуш даражасини оширишга йўналтирилган, уни ижтимоий ҳимоя қиладиган ички сиёсатини тўғри тушунмоқ ва тушунтирмоқ керак.

Тарбиянинг асосий тизими қуйидагилар бўлиши лозим:

— тарбияда улғаяётган инсон шахсини олий ижтимоий қадрият деб тан олиш, ҳар бир бола, ўсмир ва ёш йигитнинг бетакрор ва ўзига хослигини ҳурматлаш, унинг ижтимоий ҳуқуқи ва эркинлиги эътиборга олинishi;

— миллийликнинг ўзига хос анъана воситаларига таяниш. Лекин тарбиянинг миллий «бунёдкорлиги» ёш авлод яшаши лозим булган кўп миллатли ва жаҳон маданияти бойликларига қизиқишларини, интилишларини инкор қилмаслик лозим;

— ўқувчилар ҳаётий фаолиятида тарбиявий жараёнининг асосини ташкил қилиш. Бола, ўсмир, йигит ва қизлар билим юртидаги пайтида нафақат бўлгуси катта ҳаётга тайёргарлик кўрадилар, балки ана шу ҳақиқий ҳаёт билан яшайдилар.

Ўқувчилар кунгиллари тусаган ишга қўл урсинлар, муваффақият ҳиссини туйиб, ўзларига ишончлари ортсин, ахлоқан барқарор бўлсин;

— шахсларо муносабатларда инсонпарварлик, педагоглар ва ўқувчилар уртасидаги бир-бирига ҳурмат муносабатлари. болалар фикрига эътибор қилиш, уларга меҳрибонларча муносабатда бўлиш.

Бу масалаларнинг барчасини зарур шароитлар юзага келтирилган ҳолдагина, таълим ва тарбия жараёни қушиб олиб борилган тақдирдагина амалга ошириш мумкин.

Шунга аҳамият бериш лозимки, амалда тарбиявий жараён

умумий ва узлуксиз бўлсин, барча ёшдаги болаларни қамраб олсин, мажмуий (инсон ҳаётий фаолияти барча жиҳатларини акс эттирувчи, турли услубларни ўзаро боғлаб турувчи, унга таъсир ўтказувчи, ривожлантирувчи, йўлловчи воситалар, умуман, тарбиянинг барча томонлари ҳамохангликда) тарзда бўлсин, турли ижтимоий, жамоат ва давлат институтлари ва муассасаларининг шахс камолотини шакллантириш борасидаги ҳаракатлари мужассамлашсин.

Тарбиявий ишларни режалашда ўқитувчи — тарбиячи қуйидаги ахлоқий сифатларни тарбиялашни назарда тутмоғини лозим деб ҳисобладик:

1. Имон-эътиқод тарбияси.

2. Ватанпарварлик ва байналмилаллик тарбияси.

Она-Ватанга муҳаббат, инсонга меҳр, табиатни муҳофаза қилиш, инсон ҳуқуқларини асраш, умумий инсоний қадрият, миллатлараро ҳамкорлик, инсонларда мурувватли саҳийлик фазилатларини шакллантириш.

3. Меҳнатсеварлик.

Меҳнатга меҳр, ҳунарни фойдаси, илм-меҳнатни асоси. Бозор иқтисодиёти ва меҳнат, меҳнатни қадрлаш. Жамоа меҳнати. Халқ маънавиятида меҳнат.

Экологик тарбия (атроф-муҳитни муҳофаза қилиш).

Табиатни муҳофаза қилиш ҳақида боболар ўғитлари. Мен ва табиат. Табиат гўзаллиги. Ҳайвонлар ҳам яхши яшашни истайди. Табиат инъомларини эҳтиёт қилайлик.

Иқтисодий тарбия.

Бозорга бориш ва харид қилиш одоби. Бозор дегани нима? Тежамкорлик яхши фазилат, оила даромади ва уни режалаштириш.

Гўзаллик тарбияси.

«Инсон учун ҳамма нарса гўзал бўлиши керак» шиори остида гўзаллик ҳиссиётини, яшаш жойи, кийиниши, атроф-муҳит, меҳнат, муомала гўзаллигидан бошламоқ лозим.

Ота-оналар билан ишлаш.

Бунда ота-оналарни тарбиявий тадбирлар режасидаги мавзуларга ҳамкорлик қилишга чорламоқ керак.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишлар концепциясида иқтидорли болаларни тарбиялашга алоҳида тўхталган.

ИСТЕЪДОДЛИ БОЛАЛАРНИ АНИҚЛАШ ВА УЛАРНИ ТАРБИЯЛАШ

Истеъдод ўз вақтида намоён бўлишга, тарбияга ва қўллаб-қувватлашга муҳтождир. Ўз навбатида ҳар қандай тараққий-парвар жамиятга истеъдодли шахслар зарур. Шу нуқтаи назардан истеъдодли болаларни аниқлаш, тарбиялаш ва ўқитиш республиканинг бўлажак ақл-заковатли ва ижодий фикрловчи кучларини тайёрлашнинг ягона жараёнидир.

Истеъдодларнинг сонини ошириш учун шароит яратиш мақсадида аввалги ютуқ-тажрибаларни ривожлантириш, иш ус-

лублари, йиллик фан олимпиадаларни ўтказиш, «Санъат байрами», китобхонлар ҳафталиги, болалар ижодкорлиги каби тадбирлардан фойдаланиш муҳимдир.

Ўқувчи ёшларни ижодий ривожлантириш мақсадида истеъдод ва иқтидорни онгли рағбатлантириш, мукамаллик учун шароит яратиш, уларнинг ижобий қизиқишлари ранг-баранглигини ошириш, турли кўрсатмали тадбирларда иштирок эттириш, олимпиадалар, танловлар, кўргазмалар, учрашувларга жалб этиш лозим.

Истеъдодли болаларни таниқли шоир, ёзувчи, rassom каби санъат намояндаларига ижодий «боғлаб» қўйиш муҳим аҳамиятга эга. Бундай истеъдод ривожланишида ахлоқий, маънавий тарбиядан баҳраманд бўлмоғи зарур.

Болаларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришда оила ва муҳитнинг аҳамияти каттадир. Айниқса, республиканинг қишлоқ жойларида иқтидорли болаларни излаш, топиш ва изчил муттасил касбий таълим ва тарбиясини йўлга қўйиш муҳимдир.

Истеъдодли болаларни жойларнинг ҳудудий хусусиятларини ҳисобга олиб, ижодий камол топтиришда диагностик услубиятлар, ўқув режалари ва ўқув услубий, тарбия ва таълим дастурлари билан таъминлаш лозим.

Шунингдек, замонавий моддий-техник ва молиявий жиҳатдан иқтидорли болаларни излаш, топиш ва тарбиялаш учун тўлиқ таъминот зарур.

Ушбу вазифаларни амалга ошириш учун унинг таркибига Халқ таълими, Олий ва Ўрта махсус таълим вазирликлари ходимлари, етакчи олимлар ва мутахассислар, ижодкорлар, амалиётчи ўқитувчилар, тўгарак раҳбарлари киритилган Республика методик кенгаши тузилиши лозим.

Турли ёшдаги гуруҳлар истеъдодлари ва иқтидорларини қидиришнинг умумий дастури зарур. Оммавий ўқув юртларида бўлганидек, мактабдан ташқари муассасаларда ҳам бу борада ўқув дастури режаларини ишлаб чиқиш керак бўлади.

Истеъдодли болаларни аниқлаш, тарбиялаш ва ўқитишни таъминлаш қуйидаги омилларга:

— ушбу аниқлашнинг ижтимоий аҳамиятини, унинг республиканинг заковати, ижодкорлик куч-қўдратини тайёрлашнинг истиқболи билан боғлиқлигини тушунишга;

— руҳий-диагностик услубият, услубий материаллари бўлгани ҳолда турли ёшдаги гуруҳларда аниқлашнинг умумий дастурлари яратилишига;

— истеъдодли болалар (махсус тайёрланган режа, дастур, илмий асосланган услубият ва ҳоказо бўйича) билан ишлаш учун ихтисослашган муассасаларнинг ягона тармоғини тарғиб этишга;

— оммавий ўқув юртларида истеъдодли болалар билан ишлаш учун зарур ўқув-дастурий қўлланмаларини ишлаб чиқишга;

— жойларда махсус гуруҳлар томонидан ишлаб чиқилган

халқ таълими, давлат ва жамоат муассасалари ижодий уюшмалар томонидан тасдиқланган дастурларга (бу дастурларда истеъдодли болалар билан ишлашнинг истиқболлари ва босқичлари, ўз ҳудудида бундай фаолият ва кўпгина бошқа тadbирлар учун маблағ ажратиш), уларни таъминлашга;

— қўйилган вазифаларни ҳал қилишга кенг жамоатчилик диққатини жалб қилишга, республика методик кенгашининг тuzилишига (бу кенгаш таркибига Халқ таълими, Олий ва ўрта махсус таълими вазирликлари, халқ таълими бошқарув органлари ходимлари, етакчи олимлар ва мутахассислар, ижодий уюшмалар, амалиётчи ўқитувчи, мактабдан ташқари муассасалар) каби тугарак раҳбарлари кирадилар;

— илмий тадқиқотлар мактаблар учун норматив материалларни синф ишланмалари мажмуига истеъдодли ўқувчилар ҳақида маълумотлар манбаини яратишга, уларни ўқитиш ва тарбиялашнинг (табақалаштириш, индивидуаллаштириш, инсонпарварлаштириш) ягона услубий асосини яратишга боғлиқ.

Истеъдодли ва иқтидорли болаларнинг ўқитувчи ҳамда тарбиячилари алоҳида истеъдодлар учун турлича ўқув режа ва дастурларига эга бўлишлари мақсадга мувофиқ.

Маҳаллада тарбиявий ишларни ташкил этиш

Мавжуд вазифаларни ҳал қилишда маҳаллага алоҳида эътибор керак. Чунки у ижтимоий тарбиянинг асосий тармоқларидан бири ҳисобланади. Маҳалланинг устунлиги шундаки, кўп йиллар давомида бирга яшаган кишилар ягона дўст онлага уюшганлар. Улар ота-оналарнинг мавқелари ва имкониятларини яхши билишади. Маҳаллада анъанавий тарбиянинг халқона услублари таркиб топган. Масалан, ҳашар усули билан ижтимоий-фойдали меҳнатга жалб қилинади, оғир дақиқаларда бир-бирларига ёрдам беришади. «Наврўз», «Олтин тўй», «Кумуш тўй», «Мучал тўй» ва қатор бошқа миллий тантаналарни биргаликда байрам қилишади. Бу эса ҳеч сўзсиз катта тарбиявий аҳамиятга эга ва ахлоқийликни ривожлантиришга, жамиятнинг бошланғич негизи сифатида оилани мустаҳкамлашга ёрдам беради.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	3
I б о б. Қадимги Шарқ ва Ғарб халқлари педагогикаси. Кишилик жамияти ривожланишининг турли давларидаги мактаб, тарбия ва педагогик ғоялар	6
Тарбиянинг пайдо бўлиши ва тарихий ривожланиши	6
Марказий Осиёда дастлабки тарбия	7
Қадимги Юнонистондаги файласуф олимларининг педагогик ғоялари	10
Қадимги Римда таълим-тарбия (педагогика) ва методика қонда- ларининг ишланиши	13
II б о б. VII—VIII асрларда Мовароуннаҳрда маданият ва педаго- гиканинг яратилиши	14
Ислом дини ва ҳадисларда таълим-тарбия	18
«Қуръони Қарим»да ифодаланган тарбиявий ғоялар	19
Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом инсон тарбияси ҳақида	20
Ат-Термизий ҳадисларида таълим-тарбия	22
Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Исмоил ал-Бухорий	23
«Ал-адаб ал-муфрад»да («Адаб дурдоналари») таълим-тарбия	24
Шарқ машойхларининг таълим-тарбия ҳақидаги таълимотлари	28
Хўжа Абдухолиқ Гиждувоний	29
Аҳмад Яссавий	32
Носир Хисрав	35
Баҳовуддин Нақшбанд таълим-тарбия ҳақида	36
III б о б. Шарқ уйғониш даврида таълим тарбия ва маданият	39
Уйғониш давридаги ижтимоий ва маданий тараққиёт	38
Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг дидактик қарашлари	39
Фаробий таълим-тарбия ҳақида	41
Беруний таълим-тарбия ҳақида	45
Абу Али ибн Сино таълим-тарбия ҳақида	51
Рўдакий таълим-тарбия ҳақида	59
Фирдавсий тарбия ҳақида	61
Абушукур Балхий тарбия ҳақида	63
Унсурулмаолий Қайковус тарбия ҳақида	64

Умар Хайём тарбия ҳақида	67
Юсуф Хос Ҳожиб таълим-тарбия ҳақида	70
Аҳмад Югнакий тарбия ҳақида	72
Замахшарий тарбия ҳақида	76
IV боб. Темурийлар даврида маданият ва таълим-тарбия масалалари	79
Амир Темури ҳаёти ва салтанатининг вужудга келиши	79
Амир Темури ва замондош алломалар. Сайфи Сароий	88
Ҳусайн Воиз Кошифий	83
Насриддин Бурҳониддин ўғли Рабғузий	91
Жалолиддин Давоний	92
Пошшахожа	93
Мирзо Улуғбек таълим-тарбия ҳақида	94
Алишер Навоий таълим-тарбия ҳақида	99
Заҳириддин Муҳаммад Бобур тарбия ҳақида	109
V боб. Туркистоннинг Россия томонидан босиб олинishi даврида мактаб ва педагогик фикрлар	113
Аҳмад Доғий	117
Фурқат таълим-тарбия ҳақида	119
Мунис Хоразмийнинг маърифий ғоялари	122
XIX асрнинг 80—90 йилларида Туркистонда ижтимоий-педагогик фикрлар	124
Абдуқодир Шакурий	129
Исматилла Раҳматуллаев	134
Саидаҳмад Сиддиқий	137
Саидрасул Азизий	140
VI боб. Туркистонда жадидчилик ҳаракати ва унинг маориф ривожланишидаги ўрни	143
Туркистонда жадидчилик оқимининг вужудга келиши	143
Исмоилбек Ғаспирали ўғли	145
Мунаввар қори таълим-тарбия ҳақида	149
Абдурауф Фитрат	153
Маҳмудхужа Бехбудий	161
Исҳоқхон Ибрат	166
Қори-Ниёзий	170
Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий	173
Абдулла Авлонийнинг маърифий-педагогик қарашлари	178
Садриддин Айнийнинг педагогик қарашлари	183
Оқилхон Шарафиддинов — бошланғич таълим жонқуяри	185
Ўзбекистонда меҳнат мактабларининг ташкил этилиши (1917—1920 йиллар)	188
VII боб. Чет эл ва Россиядаги илғор педагогик ғоя намояндалари	193
Ян Амос Каменский	193
И. Г. Песталоцци	204
К. Д. Ушинский	208

Л. Н. Толстой	213
А. С. Макаренко	216

VIII 6 о б. XX асрнинг 60-йилларигача ва ундан кейинги даврларда
Ўзбекистонда педагогика фанининг тараққиёт йуналишлари

Сиддиқ Ражабов	220
Эминжон Қодиров	223
Раҳимжон Усмонов	225
Имомхон Ҳусанхўжаев	225
Зокир Миртурсунов	226
Малла Очилов	227
Саломат Темурова	228
Раҳима Мавлонова	229
Ойша Тураева	229
Мирқобил Мирқосимов	230
Сўнги йилларда Ўзбекистонда маориф ва педагогика фанининг тараққиёти	231
Мустақиллик, маънавият келажак авлод тарбиясида муҳим омилдир Истеъдодли болаларни аниқлаш ва уларни тарбиялаш	235

**ОЙША ҲАСАНБОЕВА,
ЖАЛОЛИДДИН ҲАСАНЪОЕВ,
ҲАМИДЖОН ҲАМИДОВ**

ПЕДАГОГИКА ТАРИХИ

*Ўрта махсус ва олий ўқув юртлари
талабалари учун қўлланма*

Тошкент «Ўқитувчи» 1997

*Таҳририят мудирини С. Очил
Муҳаррири К. Дусматова
Бадий муҳаррири Э. Абдурасулов
Техник муҳаррири С. Турсунова
Мусахҳих С. Абдусаматова*

ИБ № 7036

Теришга берилди 28.10.96. Босишга рухсат этилди 30.07.97. Формати 60x90/16. Кегли 10 шпониз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 15,5. Шартли кр.-отг 15,63. Нашр. л. 15 03. 3000 нусхада босилди. Буюртма № 49.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси 30. Шартнома 12—104—96.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитасининг Янгийўл ижара китоб фабрикаси. Янгийўл ш. Самарқанд кўчаси, 44. 1997.

Ҳ 31

Ҳасанбоева О. ва бошқ.

Педагогика тарихи: Уқув қўлланма / О. Ҳасанбаева, Ж. Ҳасанбоев, Ҳ. Ҳамидов. — Т.: «Уқитувчи», 1997. — 248 б.

1.1,2 Автордош

ББК 74.03 (5У) я73

